

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМЛИ ЎЗБЕКИСТОН
МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

ҲУҚУҚШУНОСЛИК ФАКУЛЬТЕТИ

**«Давлат-ҳуқуқий фанлар»
кафедраси**

**«ҲУҚУҚШУНОСЛИК» ФАНИДАН
МАЪРУЗА МАТНИ**

Бажарди: Жўраев Ю.А., Полвонов И.Т., Содиков Х.Ю.

ТОШКЕНТ 2014

I-Мавзу. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

1-§. Давлат тушунчаси ва моҳияти

Давлат тушунчасининг нима эканлигини ва унинг моҳиятини тушуниб етиш учун аввало бор жамият, фуқаролик жамияти тушунчаларини билиб олиш керак бўлади. Демак, жамият нима? Бу кишилар жамоаси бўлиб, улар муайян эҳиёж ва муайян манфаатларига кўра бирлашишлиги натижасида вужудга келувчи ижтимоий муносабатлар махсулидир. “Жамият инсонсиз бўлиши мумкин эмас. Инсоният жамиятнинг тузилишида ва унинг ривожига асосий ролни ўйнайди. Жамият инсонларнинг бир – бирлари билан жамоа бўлиб яшашга табиий эҳиёжлари асосида пайдо бўлган”¹. Жамият бирлашишга мойил бўлган гуруҳлар, синфлар, қатламлардан иборат. Оила, уруғ, қабила ва миллат категориялари давлат ва жамиятнинг энг муҳим таркибий элементидир. У жамиятда асосан сиёсий функцияларни бажаради. Жамият ва давлат тушунчалари фалсафий категория бўлиб, улар асло бир нарса эмас. «Жамият» тушунчаси «давлат» тушунчасига қараганда кенгроқдир.

Жамиятнинг яна бир кўриниши мавжуд бўлиб, биз уни фуқаролик жамияти деб атаймиз. Фуқаролик жамияти — юксак даражадаги ҳуқуқий маданиятга эга бўлган фуқаролардан иборат жамиятдир. Бундай жамият ўзини ўзи юксак даражада ташкил этиши билан ажралиб туради. Фуқаролик жамиятига давлатнинг кучли таъсири талаб этилмайди. Давлат бундай жамиятнинг назоратида бўлиши керак, чунки давлат — фуқаролик жамиятининг «ёлланма хизматкори»².

Давлат, ҳуқуқ ва жамият муайян алоқадорликдадир. «Жамият» — нисбатан кенг тушунча. Давлат унинг ичида мавжуд бўлади. Давлат ҳуқуқни келтириб чиқаради, аммо ҳуқуқ ҳам давлатни шакллантиради ва йўналтиради. Жамият давлат ва ҳуқуқ таъсирида у ёки бу томонга ўзгаради. Ҳуқуқ ҳамма учун мажбурий бўлиб, давлат учун ҳам, жамият аъзолари учун ҳам муҳимдир.

Давлатдаги ижтимоий – сиёсий муносабатлар қанчалик мукамал бўлса, жамият ва давлатнинг функциялари (вазифалари) шунчалик аниқ ажралиб туради. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат уйғун муносабатга эга. Жамият ўзининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига оид кўплаб муаммоларни давлатнинг ёрдамисиз (аралашувисиз) ҳал қилади. Ҳуқуқий давлат жамиятнинг ўзи эплайдиган масалаларда фуқаролик жамияти (ва унинг айрим аъзолари)га вазийлик қилиши шарт эмас. Фуқаролик жамияти ўзини ўзи бошқаради ва ҳуқуқий давлат сиёсати, ундаги ҳуқуқий тизимга ҳал қилувчи таъсир ўтказа олади.

«Демократик жамият – бу, энг аввало, фуқаролик жамиятидир. Чинакам демократиянинг олий мазмуни – шахслараро, миллатлараро, давлат ва ижтимоий-сиёсий муносабатларни уйғунлаштиришдан иборат. Бунда инсон ва жамият, жамият ва давлат ҳокимияти тинч – тотув яшайди»³.

«Давлат» тушунчасига тўхталадиган бўлсак, жамият ривожига натижасида оммавий ҳукмрон гуруҳлар пайдо бўла бошлаган. Бу оммавий ҳукмрон гуруҳлар ўзларининг ҳукмронлиги асосини ташкил этувчи омилларни ҳимоя қилиш мақсадида турли хил ҳаракатларни амалга оширганлар. Жумладан, сунъий тарзда иқтисодий (мулкӣ) қарамлик вужудга келтирилган, тартибга солувчи меъёрлар (ғоялар) ўйлаб топишган ёки тартибга солиб турувчи куч (ҳокимият) ташкил этилган.

Мулк, ғоя ва ҳокимият эса ўз навбатида жамиятни бошқарувчи ривожлантирувчи кучлар деб ҳисобланади.

«Давлат» тушунчаси кенг маъноли бўлиб, унинг моҳияти деганда давлатнинг мақсад ва вазифаларини, кимга ёки қайси синф манфаати учун хизмат қилаётганлигини, ҳуқуқийлиги жиҳатидан қандай тамойиллар билан асосланганлигини тушуниш керак ва буни тушунишда уч асосий назарий ёндашув мавжуд: ижтимоий, синфий ва сиёсий-ҳуқуқий.

Биринчи ёндашувга кўра, давлат – умумий муаммолар ва ишларни ҳал этиш воситаси, у ҳукмдорлар ва халқнинг ўзаро муносабатини тартибга солади. Иккинчи ёндашувнинг моҳияти шундаки, давлат синфларнинг пайдо бўлиши билан юзага келган ва синфий кураш бир синфнинг бошқасини бостириш қуроли бўлиб хизмат қилади. Учинчи ёндашувнинг асоси қуйидагича: давлат жамиятнинг ва давлатнинг ўзининг ҳаётини ташкил этувчи ҳуқуқ манбаидир.

¹ Муаллифлар жамоаси. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. ТДЮИ. 2000. 49-б.

² Саидов А., Таджиханов У., Одиқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Дарслик. Т., “Шарк”, 2002. 8-б.

³ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3.Т., 1996. 362-363-б.

Давлатнинг моҳиятини таърифлашда Арасту ўз фикрини қуйидагича билдирган «Инсоннинг ўзига ўхшаган ва озод кишилар устидан ҳукмронлигини ўрнатувчи ҳокимият»⁴.

Давлатнинг моҳиятига боғлиқ бир неча назариялар ҳам мавжуд бўлиб улар қуйидагилардир:

1. Элита назарияси. Бу назарияга кўра ҳалқ оммаси давлатни бошқара олмайди ва буни ҳукмрон синф – элита синф амалга ошириши керак деб ҳисобланади.

2. Технократик назария. Бу назарияга кўра давлатни мутахассис-бошқарувчилар, мененжерлар идора этишлари лозим деб ҳисобланади.

3. Плюралистик демократия назарияси. Бу назарияга кўра давлатни бошқаришда барча фуқаролар иштирок этиши кераклиги ва бошқарувда ҳар қандай одам, ҳар бир бирлашма давлат ҳокимиятида ўз «улушига» эга бўлади, давлатни бошқаришда иштирок этади дейилади.

4. Умумий фаровонлик давлати назарияси. Бунга кўра давлат барча синфлардан устун турар экан, у барча фуқароларнинг фаровонлиги ва тинч- тотув ҳаёт кечиришлигини таъминлайди.

5. Ҳуқуқий давлат назарияси. Бу назария тарафдорлари давлатнинг бутун фаолияти ҳуқуқий мақсадларда, ҳуқуқ асосида ва ҳуқуқий воситалар ила амалга оширилиши керак, деб таъкидлайдилар.

6. Конвергенция назарияси. Бу назария давлатнинг истикболдаги ривожини башорат қилувчи назария ҳисобланиб, унга кўра давлатлар бир – бирларидан яхши тарафларни ўрганадилар ва охири ҳамма давлатлар бир хил кўринишда бўлиб қолади.

7. Синфий назария. Бу назария асосида тарихий материализм ва синфий кураш ғоялари ётиб, унга кўра давлатнинг иқтисодий ҳукмрон синфига давлатнинг қуроли деб қаралади.

Дарҳақиқат бу ҳар бир назариянинг ўзига яраша афзаллик ёки тўғри тарафлари, шунингдек, кераксиз ва нотўғри тарафлари мавжуд.

Шу билан бирга давлатнинг моҳияти ҳақидаги замонавий қарашлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. ижтимоий қарама-қаршиликларни бартараф этиш (ўзаро ёнбосиш, муроса қилиш ва ҳ. к.) воситаси;

2. умумдемократик институтларни (инсон ҳуқуқлари, ошкоралик, демократия, плюрализм ва б.) таъминлаш;

3. ташқи фаолият (мудофаа, босқинчиликдан ҳимояланиш, ҳудудий яхлитликни таъминлаш).

Давлат – суверенитетга, бошқарувнинг ҳамда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг махсус апаратига эга бўлган, шунингдек, ҳуқуқ нормалари (қоидалари)ни яратишга қодир бўлган оммавий ҳокимиятнинг сиёсий – ҳудудий ташкилоти.

Давлат – бутун мамлакат микёсидаги ҳокимиятнинг махсус бошқарув ва мажбурлов апаратига эга бўлган, барча учун мажбурий қонунлар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган ягона сиёсий ташкилот.

Давлат – жамият сиёсий тизимининг одамлар, гуруҳ, синф ва ташкилотларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини ва ўзаро муносабатини ташкил этувчи, йўналтирувчи ва назорат қилувчи асосий институт.

Давлат – ҳокимиятнинг бош институти. Ҳокимият давлат орқали ўз сиёсатини амалга оширади.

2-§. Давлатнинг келиб чиқиши ва унга доир назариялар

Бир неча минг йиллар давоида инсоният турли хил ижтимоий ривожланиш босқичларини босиб ўтган. Булар ёввойилик, варварлик ва цивилизация каби уч босқич бўлиб, улар асосан ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси билан фарқ қилган ибтидоий жамиятдир. Давлатнинг вужудга келишини оддийгина қилиб қуйидагича тушуниш мумкин. Давлатни вужудга келиши учун ижтимоий табақалашув вужудга келган. Ижтимоий табақалашув эса турли хил синфларни вужудга келтирган, яъни ҳукмрон ва қарам синфларни. Дастлабки қарам синфларнинг вужудга келиши учун фақатгина моддий эҳиёж сабаб бўлган холос. Яъни бир гуруҳ одамлар (ҳукмрон синф) турли хил йўллар билан ортиқча мулк эвазига бойий бошлаганлар ва шу мулки орқали бошқа бир гуруҳ одамларни (қарам синф) бошқара олганлар. Энди бу ижтимоий табақалашув қандай содир бўлган? Бунинг сабаблари турли хил бўлиб, бир неча назария асосида

⁴ Аристотель. Политика. 2-том. (С.А.Жебелева таржимаси)

тушунтирилган. Шу ўринда савол туғилади қайси назария тўғрироқ? Агарда тарихга назар ташласак турли хил давлатларнинг вужудга келишидаги табақалашув турли хил омиллар асосида содир бўлган.

Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги масала кўп асрлар давомида кўплаб мутафаккир файласуфлар, ҳуқуқшунослар ва тарихчиларни ўйлантириб келган. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ҳақида турли хил назариялар мавжуд. Шулардан айримларини кўриб чиқамиз.

1. Илоҳий (теологик) назария. Бу назария асосчилари, вакиллари давлатнинг худо томонидан яратилганлигини уқтирадилар, «бутун ҳокимият худоники» деган қоида илгари сурадилар. Бу назария қадимда пайдо бўлган ва ўрта асрларда кенг тарқалган. Ушбу назария теократик, яъни давлат бошлиғи айна пайтда унинг диний раҳнамоси бўладиган давлат қарор топган даврдаги жараёнларни акс эттиради. Шарқ давлатларининг «Подшоҳ худонинг ердаги сояси» деган фикри ҳам буни ифодалайди.

2. Патриархал назария. тарафдорлари давлат катталашиб кетган оиладан бевосита келиб чиққан, монарх ҳокимияти эса гўё оиланинг барча аъзоларига раҳбарлик қиладиган отадан мерос бўлиб ўтган деб ҳисоблайдилар. Ушбу назария Юнонистонда (қадимги Грецияда) пайдо бўлган Афлотун (Платон) ва Арасту (Аристотель) лар ўз асарларида асослаб берганлар. Афлотун ўзининг машҳур «Давлат» асарида оиладан ўсиб чиққан юксак адолатли давлатни тасвирлайди.

Адолат ғоясининг ўзидан келиб чиқсак дейди Афлотун, адолатли одам ҳеч нимаси билан адолатли давлатдан фарқ қилмайди. Инсон руҳининг уч асоси (ақл, жаҳолат ва нафс) га маслаҳат, муҳофазага асосланган тadbиркор давлатга мувофиқ келади. Кейингиларига ҳукмдорлар, аскарлар ва ишлаб чиқарувчилар (хунармандлар ва деҳқонлар) нинг уч табақаси тўғри келади⁵.

XVII асрда инглиз олими Фильмернинг «Патриарх» асарида ривожлантирилган. Муаллиф Инжилга асосланиб, Одам атонинг ҳокимиятни худодан олиб, ўзининг катта ўғли, патриархга, у эса ўзининг авлодлари бўлган киролларга берганлигини исботлашга уринган.

3. Шартнома назария. Голландияда ушбу назарияни Гроций ва Спиноза, Англияда - Локк ва Гоббс, Францияда Руссо, Россияда А.Н.Радищев ривожлантирган. Уларнинг фикрича, ҳокимият халққа тегишли бўлиб, халқ уни монархга берган. Нормал ҳаёт кечириш учун одамлар давлат тузиш тўғрисида ўзаро шартнома тузадилар, ихтиёрий суръатда унга ўз ҳуқуқларининг бир қисмини топширадилар. Кейинчалик уларнинг маълум бир шахсга бўйсунилари ҳақида иккиламчи шартнома тузилади. Агар монарх ҳокимиятни суиистеъмол қилса, халқ кўзғолон кўтаришга ва монархни тахтдан ағдаришга ҳақли бўлади.

Шартнома назариясига кўра, давлат – онгли ижод маҳсули, одамлар келишган аҳд натижаси. Давлат – ўзаро келишув асосида ва онгли тарзда бирлашган кишилар ташкилоти бўлиб, ана шу шартнома асосида улар ўзларининг эркинликлари ва ҳокимиятининг бир қисмини давлатга берадилар.

4. Зўравонлик назарияси (Гумплович, Каутский, Дюринг)га кўра, зўравонлик асосида бир қабила иккинчи қабилани босиб олади ва натижада босиб олинган қабила босиб олган қабилага итоаткор ҳисобланади. Босиб олган қабила эса ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун давлатни тузади.

5. Ирригация назариясига кўра, давлатларнинг келиб чиқиши, уларнинг илк шакллари Шарқда улкан ирригация (сув) иншоотларини куриш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ. Ушбу назария немис олими Виттфогельнинг «Шарқ истибдоди» («Восточный деспотизм») асарида ифодалаб берилган.

6. Синфий назария намояндалари (К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин) фикрича, давлат иқтисодий сабаблар — ижтимоий меҳнат тақсимоти, қўшимча маҳсулот ва хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, жамиятнинг қарама-қарши иқтисодий манфаатларга эга синфларга ажралиши туфайли келиб чиққан. Ушбу жараёнларнинг объектив натижаси ўлароқ давлат ўзининг махсус бошқариш ва бостириш воситалари билан ана шу синфларнинг курашини бостириб туради. Бунда давлат ҳукмрон синф манфаатларини ҳимоя қиладди. В. И. Ленин давлатни синфларни келиштириш органи эмас, балки синфий ҳукмронлик органи, бир синфнинг бошқа синфни бостириш курали, бир синфнинг бошқа синф устидан ҳукмронлигини таъминлаш машинаси, деб ҳисоблаган.

7. Психологик назария. Бу назария асосчилари давлатнинг пайдо бўлиш сабабларини инсоннинг руҳий ҳолати, биопсихик инстинктлари билан боғлайдилар. Таниқли рус олими

⁵ Исломов З. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалари (давлат назарияси). Т., «Адолат», 2000. 74-б.

Л.И.Петражицкий гўё инсон руҳияти (психикаси) га «буюк» шахсларга тобелик, бўйсунуш эҳиёжи мавжуд, деган ғояни ўртага ташлайди.

Немис психоаналитиги З.Фрейд эса давлатни ташкил этиш заруриятини инсоннинг психикасига қуйидагича боғлайди. Алоҳида хирсий ва биопсихик инстинктлар таъсири остида ҳаракат қилаётган исёнчи ўғиллар томонидан бошлиғи ўлдирилган аввал мавжуд бўлган патриархал ўрдадан инсоннинг тажоввузкор майлларини бостириб бориш мақсадида давлат пайдо бўлган.

8. Ислом назарияи. Бу назария исломда фикҳ фани доирасида VIII – X асрларда таркиб топган. Уни таърифлашда классик мусулмон ҳукукида ҳокимият муносабатларини тартибга солувчи қуръон ва Сунна қоидалари кўп эмаслигини назардан қочирмаслик муҳимдир. Бундан ташқари «давлат» атамасининг ўзи улар томонидан қўлланилмайди. Фақат «имомат» (дастлабки маъноси намозга имомлик) ва «халифалик» (ворислик) тушунчалари мавжуд. Улар кейинчалик мусулмон давлатини ифодалашда қўллана бошлаган.

Давлатнинг келиб чиқиши ҳақидаги Ислом таълимоти асосида энг йирик ҳуқуқшунослардан бири ал-Маварди (974-1058) қарашлари ётади. У давлатга динни ҳимоя қилиш ва дунёвий ишларга раҳбарлик бўйича Пайғамбар (С.А.В.) вазифаларини бажаришда ворис деб қарайди⁶.

3-§. Давлатнинг белгилари ва ҳуқуқий давлат

Давлат жамиятнинг сиёсий тизимида кирувчи бошқа ташкилотлардан бир қатор ўзига хос белгалари билан фарқ қилади. Давлатнинг белгалари тўғрисидаги масала ҳамиша ҳуқуқшунослар эътиборини тортиб келган ва бу ҳақда уларнинг турли талқинлари мавжуд.

Ф.Энгельс ўзининг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» деган асарида давлатнинг асосий белгилари сифатида аҳолининг ҳудудий бўлиниши, оммавий ҳокимият ҳамда солиқлар тизимининг ташкил этилишини кўрсатиб ўтганди. Г.Ф.Шершеневич ҳам шунга ўхшаш уч белги: «а) одамларнинг бирлашуви; б) улар устидан ҳукмронлик қилувчи ҳокимият; в) шу ҳокимият таъсир доирасидаги ҳудуд...»⁷ ни санаб ўтади.

Ҳозирги вақтда давлатнинг умумий эътироф этилган қуйидаги **асосий белгиларини** кўрсатиш мумкин:

- давлат ўз давлат чегаралари доирасида фуқаролик белгиси бўйича бирлашган бутун жамиятнинг, бутун аҳолининг ягона вакили сифатида майдонга чиқади;
- давлат - суверен ҳокимиятнинг ягона соҳибидир;
- давлат юридик кучга эга бўлган ва ҳуқуқ нормаларини акс эттирган қонунлар ва уларга асосланиб чиқариладиган ҳужжатларни қабул қилади;
- давлат ўз вазифалари ва функцияларини бажариш учун зарур бўлган давлат органлари ҳамда тегишли моддий воситалар тизимидан иборат мураккаб механизм (маҳкама)дир;
- давлат - қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот посбони бўлишга махсус даъват этилган ҳуқуқни муҳофаза қилиш (жазолаш) органлари (суд, прокуратура, милиция, полиция ва ҳоказо)га эга бўлган ягона ташкилот;
- фақат давлатгина ўз мудофааси, суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва хавфсизлигини таъминловчи қуролли кучлар ҳамда хавфсизлик органларига эга бўла олади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган биргаликда олинган давлат белгиларининг жами жамият сиёсий тизимида давлатнинг алоҳида ўрни ва етакчи ролини тўла изоҳлайди. Албатта, бунда, ҳар бир тарихий даврда, турлича ижтимоий-иқтисодий шароитларда давлатнинг бу белгалари ҳам ички мазмуни, ҳам ташқи кўриниши билан фарқ қилишини ҳисобга олиш зарур.

Ҳозирги шароитларда демократия ва эркинликларни, барқарорлик, тинч-тотувликни, республика халқлари ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлигани қарор топтиришда, ислохотлар ва уларни амалга оширишдаги ташаббускорликда, маданияти юксак ривож топган жамиятга ўтишда Ўзбекистон давлати етакчи роль ўйнамокда.

Ушбу мақсадларни ҳаётга муваффақиятли татбиқ этиш давлатни мустаҳкамлаш вазифаларини бажариш, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти барча бўғинларининг самарали ишлашини таъминлаш билан чамбарчас боғлиқ.

⁶ Саидов А.Х. Основы мусулманского права. Т., Академия МВД. 1994. 52-б.

⁷ Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. М. 1995., 172-б.

Ҳуқуқий давлат — ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, қонуннинг устунлиги, барчанинг қонун ва мустақил суд олдида тенглиги таъминланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатланадиган, ҳокимият ваколатларнинг бўлиниши принципи асосида ташкил этилган демократик давлат.

Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларига қуйидагилар киради:

1. *Ҳуқуқнинг ҳукмронлиги.* Давлат ҳудудида бўлган барча шахслар — ушбу давлат фуқаролари, хорижликлар, фуқаролиги бўлмаган шахслар, юридик шахслар, мансабдор шахслар, давлат ҳокимияти идоралари қонунга бўйсунадилар.

2. *Конституция ва қонунларнинг устунлиги.* Конституция ва қонунлар ҳуқуқий нормалар тизимида олий юридик кучга эгадир. Турли хил давлат идоралари чиқарадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қонунларга зид бўлмаслиги керак.

3. *Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши, уларнинг ҳимоя қилиниши ва таъминланиши.* Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга туғилганидан тегишли бўлиб, улар инсондан ажралмасдир. Гап, энг аввало, инсоннинг яшаш, эркинлик, дахлсизлик ва хавфсизликка эга бўлиш ҳуқуқлари ҳамда бошқа ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида бормоқда. Барча фуқаролар қонун ва суд олдида тенгдирлар.

4. *Давлат ва фуқаронинг ўзаро масъулияти.* Давлат қонунларда шахс эркинлигининг меъёрини белгилаб қўяр экан, худди шу чегараларда ўзини ҳам қарор қабул қилишда чеклаб қўяди.

5. *Жамиятда ҳокимиятнинг қонунийлиги (легитимлиги).* Ҳокимият қонуний деб эътироф этилиши учун у қуйидаги талабларга жавоб бериши шарт: демократик сайловлар йўли билан шакллантирилган бўлиши; самарали фаолият юритиб, жамиятда барқарорлик ва қатъий тартибни таъминлаши; ҳам мамлакат ичкарисида, ҳам халқаро миқёсда тан олинishi.

6. *Ҳокимият ваколатларининг бўлиниши.* Давлат ҳокимияти бир қўлда тўпланиб қолмаслиги учун ҳокимиятнинг учта тармоғини — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятини ажратиб қўйиш керак. Ушбу ҳокимият тармоқларининг ҳар бири ўз ваколати доирасида амал қилади.

7. *Суднинг мустақиллиги.* Суд давлат ҳокимиятининг бошқа икки тармоғи каби мустақилдир. Бошқача айтганда, суд фаолиятига ҳеч кимнинг аралашishiга йўл қўйилмайди.

8. *Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларнинг самарали ишлаши.* Агар инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари поймол этилса ёки бунга таҳдид мавжуд бўлса, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар унга ёрдам беришлари керак, ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишлари керак.

9. *Ҳуқуқий маданиятнинг юксак даражада эканлиги.* Ҳуқуқий маданиятнинг энг муҳим кўрсаткичи жамиятдаги ҳуқуқий онг даражасидир. Ҳуқуқий онг ҳуқуққа муносабат, қонун талабларини бажариш зарурлигини англаш даражасини ифодалайдиган ҳуқуқий қарашлар йиғиндиси. Ҳуқуқий маданият амалдаги қонунларни билиш, ҳуқуқни ҳурмат қилиш ва ҳуқуқий қоидаларга риоя этишда намоён бўлади.

10. *Демократиянинг ривожланиши ва такомиллашуви.* Сиёсий ҳуқуқлар ва эркинликлар кафолатланиши, халқ давлат бошқарувида доимо иштирок этиши, ривожланган фуқаролик жамияти шаклланиши ва маълум бир муҳолафатнинг бўлиши зарур.

Ҳуқуқий давлат эстатик давлатдан бутунлай ажралиб туради. Мазкур тафовут давлат ҳокимиятини ташкил қилиш ва амалга оширишнинг барча тарафлари, шунингдек, олдида турган вазифаларни ҳал этиш шакл ва усуллари, жамият, миллат ва элатлар, ижтимоий гуруҳлар ва алоҳида фуқаролар, сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмалари каби тармоқларни қамраб олади. Улардан энг муҳимларига тўхталамиз.

Ҳуқуқий давлатда ҳокимиятнинг бутун механизми – ҳар бир орган, мансабдор шахс – ўз фаолияти давомида ҳуқуқий принциплар ва қоидаларга таянади, ўз фаолиятини улар билан боғлайди. Ҳуқуқий нормалар нафақат аҳоли учун, балки давлат органлари ва мансабдор шахслар учун ҳам мажбурий бўлади. Уларнинг ҳуқуқ чегараларидан чиқишига умуман йўл қўйилмайди ёки имкон бериламайди. Агар эстатик давлатда расмий органлар ва мансабдор шахслар ҳуқуқни ўзлари учун иккинчи даражали ва мажбурий эмас деб тушунсалар, ҳуқуқий давлат шароитида бундай ҳолат, аксинча, умуман номақбул ва ножоиз ҳисобланади, шу сабабдан у секин-аста енгиб ўтилади.

Ҳуқуқий давлат норматив қонунларни қабул қилиш ва эътироф этиш билан чекланиб қолмайди. У мазкур қонунлар зарурий равишда ҳаётга татбиқ этилиши, барча жисмоний ва юридик шахслар, давлат ва жамоат органлари, корхона, муассаса ва ташкилотлар фаолиятини керакли

йўналишга солишга катта аҳамият беради. Давлатнинг ҳуқуқни амалга ошириш борасидаги фаолияти асосий вазифа ҳисобланади.

Ҳуқуқий давлатда давлат норматив ҳужжатларининг амал қилишида субординацияга риоя қилинишига катта аҳамият берилади. Унда ҳуқуқ манбалари, яъни норматив ҳужжатларнинг қатъий бўйсундирилган тизими шаклланади, амал қилади ва ривожланади. Бу тизимда ҳар бир ҳужжатнинг ўрни унинг юридик кучига боғлиқ бўлади. Мазкур ҳуқуқий манбалар «эхроми»нинг чўққиси — юқори юридик кучга эга бўлган конституция ҳисобланади. Ҳеч қандай ҳуқуқий манба конституция нормалари ва принципларига зид бўлиши мумкин эмас. Аксинча, давлат органларининг барча норматив ҳужжатлари ва ҳуқуқнинг бошқа манбалари конституцияга асосланиши, уни аниқлаштириши, тўлдириши ва мазмунини ривожлантириши лозим. Шунга мувофиқ равишда конституциявий ва оддий қонунлар тузилади, юридик пиллапоя (пирамида)нинг қуйи «қаватлари»да давлат раҳбарининг ҳужжатлари, ҳукумат фармонлари ва фармойишлари, вазирликлар ва идораларнинг буйруқлари ва кўрсатмалари, маҳаллий вакиллик ва ижро этувчи органларнинг ҳужжатлари, ҳуқуқий одатлар, суд ва маъмурий прецедентлар яратилади. Кам юридик кучга эга бўлган ҳужжатларга юқорироқ юридик кучга эга ҳужжатларга нисбатан устун аҳамият берилиши тоталитар ва авторитар давлатларга хос бўлиб, ҳуқуқий манбалар субординацияси ва иерархиясини бузади, шу боис ҳуқуқий давлат учун зид ҳисобланади.

Ҳуқуқий давлатда, биринчидан, шахс ва ижтимоий муносабатлар субъектларининг ҳақ-ҳуқуқлари, ҳуқуқ ва эркинликларининг кенг миқёсда камраб олинганлиги, нормал ҳаёт фаолиятини таъминлаш ҳамда жамият олдида турган вазифаларни ҳал этиш учун етарлилиги билан ажралиб туради. Иккинчидан, ҳуқуқлар билан ажралмас бирликда мажбуриятлар тизимининг мутаносиб ва мувофиқ тизимини ўз ичига олади. Учинчидан, ҳуқуқни ҳаётга татбиқ этиш реал юридик кафолатлар билан мустаҳкамланган. Бунда ижтимоий муносабатларнинг бир турдаги субъектлари орасида тенгликни мустаҳкамлашга, синфий, миллий, уруғаймоқчилик имтиёзларини белгилаш ва бу орқали улардан бирига имтиёз бериб, иккинчисини имтиёзлардан маҳрум этишга йўл қўйилмайди. Субъектлар орасида мазкур тенгликнинг йўқлиги эстатик жамиятнинг ҳуқуқий амалиёти учун хосдир. Айни пайтда ҳуқуқий давлат шахс ва ижтимоий муносабатлар субъектларининг ҳақ ҳуқуқларини қўллаб-қувватлаш, норматив жиҳатдан мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш ҳақида ғамхўрлик қилади.

Ҳуқуқий давлатда ҳокимиятлар бўлиниши принципи эътироф этилади ва амалга оширилади. Шунга мувофиқ равишда ягона давлат ҳокимияти доирасида унинг учта мустақил тармоққа бўлиниши таъминланади. Булар қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари бўлиб, улар ўзаро узвий муносабатда бўлади.

Ҳокимиятнинг битта тармоғи бошқаларини «букиб олиши» ва бўйсундиришига йўл қўйилмайди. Мазкур принципнинг аҳамияти шундаки, у ҳокимиятнинг фақат битта орган ёки мансабдор шахс қўлида тўпланишига йўл қўймайди, натижада ички давлат аппаратида ҳокимиятнинг тенг тақсимланишини таъминлайди ҳамда диктаторлик тартиби юзага келишининг олдини олади.

Ҳуқуқий давлатда ички қонунлар ҳамда умум эътироф этган халқаро ҳуқуқ нормалари ўртасида оптимал мувофиқликни таъминлаш чора-тадбирлари амалга оширилади. Халқаро ҳуқуқ нормалари ҳозирги замон ҳуқуқий цивилизациясининг ютуқларини мужассамлаштиради. Мазкур ютуқларга у ёки бу даражада ҳуқуқий давлатлар ҳам аралашади, зеро уларда одатда ички қонунлар олдида халқаро шартномалар (ҳаммасини эмас, фақат ратификация қилинганлари)нинг устунлиги белгиланади ва бу шартномалар бевосита қўлланиши айтиб ўтилади. Шу билан бирга, мазкур мамлакатлар юридик тизимларининг ташқи дунёдан ажралганлиги ва чекланганлиги бартараф этилади, яъни улар жаҳон ҳамжамиятининг ҳуқуқий тизимига қўшилиб боради, умум эътироф этган принцип ва нормаларга риоя этиб, уларни ўз норматив ҳужжатларида акс эттиради.

Ҳуқуқий тартибот (айниқса, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари) бузилган ҳолларда ҳуқуқий таъсир қилиш ва ҳуқуқий ҳимоя механизми амал қилади, унда суд биринчи даражали ўрин тутати. Мазкур механизм жиноятнинг олдини олиш, бузилган ҳуқуқни тиклаш, етказилган зарарнинг қопланишини таъминлаш, айбдорларни жазолаш, Янги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, фуқаролар ва ижтимоий муносабатларнинг бошқа субъектларига давлатнинг барча фармонлари тўлиқ бажарилиши лозимлигини уқтириш борасидаги вазифаларни комплекс равишда ҳал қилади. Агар ҳуқуқ-тартибот, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳар қандай бузилиши тегишли давлат

органлари ва мансабдор шахсларнинг эътиборидан четда қолмаса ҳамда тартиббузарлар ҳар гал ҳақли жазо олсалар, бундай ёндашувнинг ўзи қонунни бузишнинг самарали умумий превентив, яъни олдини оловчи омили бўлиб хизмат қилади. Ўз навбатида, бу давлатда қонунийликка риоя этиш шароитига таъсир этади. Ҳуқуқий давлатнинг юрисдикция, ҳуқуқ-тартиботни муҳофазалаш, ҳуқуқни ҳимоялаш ва превентив (олдини олиш) фаолияти ҳуқуқий талабларга қатъий риоя этиши зарур. Шу сабабдан жамият ҳаётининг ҳуқуқий фаоллиги этатик давлатга қараганда анча юқори бўлади.

Ҳуқуқий давлат учун фуқароларнинг давлат олдида ва давлатнинг фуқаролар олдида ўзаро масъуллиги ҳосилдир. Давлат нафақат ҳар бир одамга туғилишидан бошлаб тегишли бўлган ажралмас ҳуқуқ ва эркинликларни тан олади, балки уларнинг ҳаётга реал татбиқ этилиши ва тажовузлардан ҳимоя қилинишини ҳам кафолатлайди. Айти пайтда, фуқаролар ўз ҳуқуқларидан давлат, бошқа фуқаролар, ижтимоий муносабатларнинг бошқа субъектларига зарар етказмаган ҳолда фойдаланишлари ва ўзларига юклатилган мажбуриятларни қатъий бажаришлари зарур. Бошқача қилиб айтганда, давлатнинг фуқаролар билан алоқаси мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, улар ўртасида муайян ҳуқуқларнинг вужудга келиши ҳамда муайян мажбуриятларнинг бажарилишини тақозо этади.

Юқорида келтирилган омилларнинг биргаликда амал қилиши жамият ва давлатда ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, умум эътироф этганлиги ва устун мавқега эга бўлишига олиб келади. Бу ижобий натижа ҳисобланади, зеро ҳуқуқ — инсоният тараққиётининг буюк неъмат, ҳуқуқий тартибга солиш, бошқариш ва таъсир этиш борасида тўпланган ижтимоий тажрибанинг асосий моҳияти, умуминсоний қадриятлар ва адолат, демократия ва тартиб-интизом каби юксак ғояларни ўзида мужассамлаштиради. Ҳуқуқнинг жамият ҳаётидаги улкан аҳамияти ва вазифасини тушуниб етган давлатни ҳуқуқий давлатлар қаторига қўшиш мумкин.

Демак, ҳуқуқий қадриятларнинг устунлиги, уларнинг ҳам аҳоли, ҳам давлат хизматчилари орасидаги нуфузига эътибор берадиган, ўз фаолияти давомида ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган ҳамда қонун талаблари доирасида амал қилган ҳолда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилишига йўл қўймайдиган давлатни чинакам ҳуқуқий давлат дейиш мумкин.

Ҳуқуқий давлат — бизнинг келажагимиз, бироқ унга эришиш мураккаб вазифа бўлиб, ривожланишнинг бир қатор босқичларини қамраб олади ҳамда давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоатчилик ва халқдан жиддий фаолликни талаб этади. Давлат ва жамоат ҳаётининг фаоллигини ўстириш, коррупция ва порахўрликка барҳам бериш, жиноятчилик ва сувистеъмолчиликка қарши курашиш, жамиятнинг юридик ва маънавий-ахлоқий асосларини ривожлантириш лозим. Ҳуқуқни янгилаш, уни қўллаш ва муҳофазалаш механизмини такомиллаштириш, фуқароларда қонунга нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлиш, жамиятга муайян ҳуқуқий муносабатлар ва юридик алоқаларни жорий этиш зарур. Давлатнинг муҳим вазифаларидан бири жамиятда қарор топган юридик ниғилизмни, давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг қонунни менсимаслик кайфиятини бартараф этиш, унинг ўрнига одамларда ижобий ҳуқуқий онгни шакллантириш лозим. Бундай комплекс ёндашув ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини куриш вазифаларини ҳал қилиш имконини беради.

4-§. Давлатнинг функциялари

Давлат функцияларининг асосий белгилари:

- мазмуни — давлат фаолияти бир хил жиҳатларининг йиғиндис;
- миқёси — функциялар давлатни бир бутун сифатида қамраб олади;
- хусусияти — комплекс, мажмуавий;
- мақсади-инсоннинг ижтимоий ҳимояланганлиги, ташқи хавфсизлик ва ҳ.к.

Давлатнинг функциялари ички ва ташқи функцияларга бўлинади. Давлатнинг ички функциялари мамлакат ички ҳаётини бошқаришга қаратилган фаолиятининг асосий йўналишларидир.

Ички функцияларига қуйидагилар киради:

- регулятив (тартибга солиш, бошқариш);
- қўриқлаш (саклаш, муҳофаза қилиш).

1. Регулятив функция давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги ўрнини белгилайди:

1) *иқтисодий*:

- иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва жамият иқтисодий ҳаётига таъсир этиш;
- иқтисодиётнинг давлат секторини бошқариш;
- бозор муносабатларининг ҳуқуқий асосларини ўрнатиш ва нарх-наво сиёсатини белгилаш.

2) *ижтимоий*:

- ижтимоий бойликни тақсимлаш;
- аҳолининг энг кам муҳофазаланган қисмини (ногиронлар, кўп болали оилалар, ишсизлар) ҳимоя қилиш, пенсия таъминоти кабиларни ташкил этиш;
- соғлиқни сақлаш, маданиятни ривожлантириш, жамоат транспортини ташкил этиш, уй-жой қуриш ва ҳ.к.

3) *сиёсий*:

- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш;
- қонунийликни ва ҳуқуқий тартиботни таъминлаш;
- барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликни таъминлаш:

4) *маънавий*:

- санъатни қўллаб-қувватлаш;
- миллий маданиятни ривожлантириш;
- жамиятнинг маънавий-ахлоқий соғломлиги тўғрисида ғамхўрлик қилиш.

5) *молиявий*:

- солиқ тўплаш;
- божхона назорати;
- молиявий назорат.

2. Кўриқлаш функцияси давлатнинг ҳуқуқ билан мустаҳкамланган ва тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни таъминлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган қуйидаги фаолиятини тақозо этади:

- фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш;
- табиатни муҳофаза қилиш;
- барча шакллардаги мулкларни ҳимоя қилиш;
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш.

Ташқи функциялар — давлатнинг халқаро майдондаги фаолиятининг асосий йўналишлари.

1. Халқаро ҳамкорлик: ташқи сиёсий фаолият; ташқи иқтисодий фаолият.

2. Мудофаа ва миллий хавфсизликни таъминлаш.

Халқаро ҳамкорлик ҳар қандай давлат учун ҳаётий заруратдир. Ер юзида ҳозир 200 дан ортиқ давлат бор. Уларнинг ҳар бири меъёрида ҳаёт кечириш ва ўзаро ҳамкорлик қилишга эҳтиёж сезади.

Халқаро ҳамжамят халқаро ҳуқуқнинг ўзагини ташкил этувчи умум эътироф этган принцип ва қоидаларнинг бутун бошли мажмуасини ишлаб чиққан. Давлатлар ва халқаро ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорлик ана шу принциплар асосида амалга оширилади.

Суверен давлат бўлган Ўзбекистон Республикаси жаҳондаги барча давлатлар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда, кўплаб халқаро ташкилотлар, жумладан, энг нуфузли халқаро ташкилот бўлган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзосидир.

Давлатнинг мамлакат мудофааси ва хавфсизлигини таъминлаш функциясини, энг аввало, мамлакатнинг қуролли Кучлари ҳамда Миллий хавфсизлик хизмати бажаради.

5-§. Давлатнинг шакллари

Давлат шакли деганда, давлатнинг тузилиши ва бошқарув усулини белгилайдиган ташқи хусусиятлари тушунилади. Давлат шакли қуйидаги уч элементни ўзида ифодалайди:

- давлат бошқаруви шакли;
- давлат тузилиши шакли;
- сиёсий режим.

Ушбу элементлар давлат қандай ташкил этилганлигини ва давлат ҳокимияти қандай усулларда амалга оширилишини кўрсатади.

Бошқарув шакли деганда, олий давлат ҳокимияти, унинг идоралари, аҳоли билан ўзаро муносабати, аҳолининг ушбу идораларни шакллантиришда иштирок этиш даражаси тушунилади.

Бошқарув шаклига кўра давлатлар монархия ва республикага бўлинади.

«Монархия» сўзи юнончада «якка ҳокимлик» маъносини билдиради. Монархия олий ҳокимият якка ҳоким — давлат бошлиғининг қўлида бўлган ва бу ҳокимият мерос қилиб бериладиган давлат бошқаруви шаклидир.

Монархиянинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

- монарх давлатни шахсийлаштиради, ташқи ва ички сиёсатда давлат бошлиғи сифатида майдонга чиқади; монарх давлатни якка ўзи бошқаради;
- монарх ҳокимияти мукаддас деб эълон қилинади;
- монарх ўз фаолиятида расман мустақилдир;
- ҳокимиятни ўрнатиш, қабул қилиш (легитимлаштириш)нинг алоҳида тартиби мавжуд;
- муддатсиз, умрбод бошқарув;
- монарх ўз бошқарувининг натижаси учун юридик жиҳатдан жавобгар эмас.

Монархия а) *мутлақ* ва б) *чекланган* (ёки парламентар) шаклларда бўлади. Давлат ҳокимиятини бошқа биронта идора билан чекланмаган монарх (кирол, подшо, император) амалга оширса (масалан, Саудия Арабистонида), бундай монархия мутлақ монархия дейилади.

Агар монархнинг ҳокимияти конституция асосида амал қиладиган бирон-бир ваколатли идора билан чекланган бўлса, бундай монархия чекланган, конституциявий, парламент шаклидаги монархия бўлади (масалан, Буюк Британия, Дания, Норвегия, Швеция).

«Республика» сўзи юнончада «умумий иш» маъносини билдиради. Республика давлат бошқарувнинг ҳокимият олий идоралари муайян муддатга сайланадиган шаклидир.

Республиканинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

- ҳокимият олий идораларининг сайлаб қўйилиши;
- ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши;
- ҳокимият олий органларининг ўз қарорларини сайланган муддати давомида қабул қилиши;
- қонунларнинг бажарилишини назорат қилувчи орган бўлган суддар обрўйининг ортиши;
- фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок эта олиши.

Республикалар а) *президентлик республикаси*, б) *парламентар республика* ва в) *аралаш турдаги республикаларга* бўлинади.

А. Президентлик республикасида давлатни халқ сайлайдиган ва жуда кенг ваколатларга эга бўлган Президент бошқаради. У давлатнинг ҳам, ҳукуматнинг ҳам бошлиғидир. Бундай республикада ҳукуматни президент тузади. Президентлик республикасининг мисоли сифатида АҚШ ва Ўзбекистон Республикасини келтириш мумкин.

Б. Парламентар республикада давлат бошлиғи сайланувчи мансабдор шахс бўлиб, нисбатан торроқ ваколатларга эга. Бунда президентни парламент сайлайди. У расман давлат бошлиғи ҳисобланиб, асосан вакиллик функцияларини бажаради. Унинг ҳукуматни тузиш ва мамлакатни бошқаришда тутган ўрни номигагина аҳамиятга эга бўлади. У ҳукуматни бошқармайди (ҳукуматни бош вазир бошқаради). Аммо ҳукумат уни тарқатиб юбориши мумкин бўлган парламент олдида жавобгардир. Парламентар республикага Австрия, Италия, Германия мисол бўлади.

В. Республика шаклидаги бошқарувнинг яна бир кўриниши аралаш бошқарувдир. Бундай бошқарувда президентлик ва парламентар республикалар элементлари аралашиб кетган бўлади. Масалан, Францияда президентни халқ сайлайди. У жуда катта ваколатларга эга бўлади, аммо ҳукуматни бошқармайди.

Давлат тузилиши шакли унинг маъмурий-ҳудудий ташкил этилишидир.

Давлат тузилиши бўйича барча давлатлар қуйидаги турларга бўлинади:

- Оддий (унитар),
- Мураккаб (федератив ва конфедератив).

Унитар давлат — бу оддий, яхлит давлат. Бундай давлат вилоят, область, округ, воеводство, район, туман деб турлича номланадиган маъмурий-ҳудудий бирликларга бўлинади. Бундай давлатда битта парламент, битта ҳукумат, битта президент бўлади. Унитар давлат одатда бир миллатли бўлади.

Унитар давлат белгилари қуйидагилардан иборат:

- бутун мамлакат миқёсида бир хил бўлган вакиллик, ижроия ва суд органлари бўлади;
- битта конституция; ягона қонунчилик тизими;
- ягона фуқаролик;
- ягона пул бирлиги;

- барча маъмурий-худудий бирликлар учун умумий бўлган солиқ ва кредит сиёсати;
- унитар давлатлар таркибий қисмлари суверенитетга эга эмас (яъни том маънодаги давлатлар эмас);
- ягона армия мавжудлиги.

Федератив давлат — мураккаб, иттифокдош давлат. Одатда у бир қанча давлатларнинг бирлашувидан ҳосил бўлади. Бирлашганидан кейин бу давлатлар федерация аъзолари ёки субъектлари бўлиб қоладилар. Улар турлича аталиши (штатлар, ўлкалар, республикалар) ва ўз маъмурий-худудий бўлинмаларига эга бўлиши мумкин.

Федерацияда ҳокимият идораларининг икки тизими амал қилади: федерал даражада ва федерация субъектлари даражасида. Федерал даражада ҳам, федерация субъектлари даражасида ҳам президент, парламент, ҳукумат бўлиши мумкин.

Федератив давлат белгилари: федерация худуди унинг субъектлари худудидан ташкил топади; олий қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти федерал давлат органларига тегишли бўлади;

федерация субъектлари ва федерациянинг ўзи ўртасидаги ваколатлар иттифоқ конституцияси билан ажратилади; федерация субъектлари ўз конституцияси, ўзларининг олий қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларига эга;

федерациянинг олий қонун чиқарувчи (вакиллик) идораси икки палатали тузилишга эга (федерация аъзоларининг манфаатларини ифода этувчи қўшимча палата мавжуд).

Конфедерация – ўз суверенитети ва мустақиллигини сақлаб қолган ҳолда у ёки бу мақсадга эришиш учун бирлашган давлатлар иттифоқи. Конфедерацияда ягона худуд, ягона фуқаролик бўлмайди. Ҳар бир давлат халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти бўлади.

Конфедерация белгилари қуйидагилардан иборат:

- мустақил давлатларнинг муайян мақсадларга эришиш учун бирлашган эканлиги;
- конфедерация — мустаҳкам бўлмаган тузилма;
- ягона худуднинг йўқлиги (конфедерация унинг аъзолари бўлган давлатлар худудидан ташкил топади);
- ягона фуқароликнинг бўлмаслиги;
- конфедерация субъектлари ундан эркин чиқиш ҳуқуқига эгадирлар;
- конфедерация субъектлари иттифоқ ҳокимияти қонун ҳужжатларини нуллификация қилиш (эътироф этмаслик ёки қўлламаслик) ҳуқуқига эгадирлар;
- конфедерация ваколатига унча кўп бўлмаган (уруш ва тинчлик, халқаро сиёсат ва ҳ. к.) масалаларни ҳал этиш қиради;
- конфедерация бюджети унинг аъзоларининг ихтиёрий бадалларидан ташкил топади.

Конфедерация тузилишидаги давлатларнинг одатда умри қисқа бўлади. Улар кўп соҳалар бўйича бирлашиб федерацияга айланиб кетади ёки парчаланиб унитар давлат ҳолатига қайтади. Ҳозирда конфедератив давлатга мисол қилиб ўзида бир неча давлатларни бирлаштирган Европа Иттифоқини келтириш мумкин.

Сиёсий режим давлат ҳокимиятини амалга ошириш усул ва йўлларининг мажмуи бўлиб, мамлакатдаги сиёсий вазиятни, яъни жамиятдаги сиёсий эркинлик даражасини ва шахснинг ҳуқуқий ҳолатини билдиради.

Демократия (юнонча «халқ ҳокимияти») — инсон сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқларининг кенглигини, фуқароларнинг давлат ҳокимияти идораларини тузишда ва уларнинг фаолиятида фаол иштирок этишини, халқ иродасини демократик ҳокимиятнинг ягона манбаи деб билишни англатади. Халқ ҳокимиятчилиги икки шаклга эга: вакиллик демократияси ва бевосита демократия.

Вакиллик демократияси халқнинг ўз ҳокимиятини вакиллик идоралари, яъни демократик ҳокимиятнинг ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш идораларининг сайлаб қўйиладиган органлари орқали амалга оширилишини билдиради. Бевосита демократия халқнинг демократик ҳокимият масалаларини ҳал этишда умумхалқ овоз бериши (референдум) йўли билан тўғридан-тўғри иштирок этишидир.

Демократик режим белгилари:

- шахснинг иқтисодий соҳада эркинлиги;
- инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларининг эълон қилиниши ва кафолатланиши;
- барча шакллардаги ва том маънодаги демократия;

- ҳокимият ваколатларининг бўлиниши;
- ижтимоий ҳаётда фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм), ижтимоий бирлашмаларнинг кўплиги;
- қонун устунлиги.

Агар давлатда демократик режим ҳукмрон бўлса, демак бу давлатда фуқаролар умум эътироф этилган ҳуқуқ ва эркинликлардан тўла фойдаланадилар, давлат эса уларни нафақат тан олади, балки ҳар томонлама қароқчиликни ва ҳимоя қилади.

Бундай давлатда мафкуравий ва сиёсий хилма-хиллик конституция билан мустаҳкамлаб қўйилади, сиёсий партияларнинг фаолиятига руҳсат этилади. Сиёсий партиялар олий ва маҳаллий ҳокимият идораларига депутатларни сайлашда иштирок этиш орқали иложи борида кўпроқ аъзоларини ҳокимият идораларига киритишга ҳаракат қиладилар. қонда тариқасида, демократик сайловда ғалаба қилган сиёсий партиялар ҳукуматни тузиш ва шу тариқа ўз сиёсатини ўтказиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Антидемократик режимга хос хусусият шундаки, бундай режимда давлат идоралари ҳокимиятни амалга ошириш чоғида демократик принциплар ва қоидаларга риоя этмайдилар, уларни доимо ёки тез-тез бузадилар. Бундай сиёсий режимда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари поймол этилади, қўпол равишда бузилади, муҳолифат бартараф этилади (баъзан жуда шафқатсизлик билан), баъзида эса парламент сингари демократик институтлар йўқ қилинади.

Аксилдемократик режим белгилари қуйидагилардан иборат:

- давлатнинг ҳуқуқдан устунлиги;
- давлатнинг жамият ҳаёти барча соҳаларини назорат қилиши;
- давлатнинг шахс манфаатларига бефарқлиги;
- жамоат ташкилотларининг давлатлаштирилиши;
- ижтимоий ҳаётнинг бутунлай ҳарбийлаштирилиши;
- кам сонли миллатлар манфаатларига эътибор берилмаслиги.

Аксилдемократик режимлар ичида фашистик ва тоталитар режимларни кўрсатиш мумкин.

Фашистик режимда ҳар қандай муҳолафат йўқ қилинади, қайсидир ирқнинг ҳукмронлиги эълон қилинади, бошқа ҳудудларни босиб олиш учун йўл очилади. 1933-1945 йиллардаги фашистлар Германияси ва ўша даврдаги фашистлар Италияси фашистик режимли давлатларга мисол бўла олади.

Тоталитар режим бир партиянинг ҳукмронлиги, ҳуқуқ ва эркинликларнинг поймол этилиши, кўпинча эса уларнинг ёппасига бузилиши, ўзгача фикрлашга қарши кураш, сайловчиларнинг сайловда муқобил депутатларни сайлаш имкониятининг бўлмаслигига асосланган бошқаруви деб таърифланади. Тоталитар давлат мисоли сифатида собиқ Совет Иттифоқини келтириш мумкин.

Сиёсий режим давлат шаклининг инсоннинг жамиятдаги мавқеини белгиловчи энг муҳим элементидир.

6-§. Давлат механизми

Давлат механизми – жамиятни бошқариш ва халқ манфаатларини ҳимоя қилишни амалга оширадиган давлат идоралари ва муассасаларининг тизими. Давлат механизмнинг асосий белгилари қуйидагилар:

таркиби – бошқарув фаолияти билан шуғулланадиган одамлар йиғиндиси; бир-бирлари билан ўзаро алоқадорликда ва муносабатда бўлган идоралар ва муассасаларнинг мураккаб тизими; давлат аппарати барча бўғинларининг функциялари, ташкилий ва молиявий воситалар, зарур бўлганда эса давлатнинг мажбурлов чоралари билан таъминланади.

мақсади – фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини қароқчилик ва муҳофаза қилиш.

Давлат идораси (органи) — давлат механизмнинг қонунга мувофиқ равишда ўз тузилишига, ижтимоий ҳаётнинг муайян соҳасини бошқариш бўйича аниқ белгиланган ваколатига эга бўлган ҳамда давлат механизмнинг бошқа қисмлари билан узвий алоқадорликда бўлган ва яхлит бирлик ҳосил қиладиган таркибий қисми.

Давлат идорасининг белгилари: қонун чиқариш йўли билан ташкил топиши;

ваколати — ушбу идора мустақил ҳал эта оладиган масалалар доираси; ҳуқуқий асосда функционал фаолият кўрсатиши; давлат аппаратида мустақил ўрин тутиши; бошқа идоралар билан алоқада бўлиши; тузилиши (ички тузилиши).

Давлат идоралари куйидаги турларга бўлинади:

1. Вакиллик идоралари: конун чиқарувчи; маҳаллий ҳокимият идоралари.
2. Ижроия идоралари: *марказий идоралар* (давлат бошлиғи монарх ёки президент; ҳукумат; вазирлик ва давлат кўмиталари); *ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар* (прокуратура; ички ишлар вазирлиги ва унинг органлари; адлия вазирлиги; миллий хавфсизлик хизмати); *маҳаллий идоралар* (Ўзбекистонда вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари).
3. Суд ва конституциявий назорат идоралари: Конституциявий суд; Олий суд ва умумий юрисдикция судлари; Олий ҳўжалик суди ва унинг вилоят (шаҳар) бўғинлари.

7-§. Ҳуқуқ ва унинг белгилари

Ҳуқуқ— давлат томонидан ўрнатилган ёки маъқулланган ва унинг кучи билан ҳимоя қилинадиган умуммажбурий хулқ-атвор қоидаларининг тизими.

«Ҳуқуқ» ибораси икки маънода қўлланилади. *Объектив ҳуқуқ*— умуммажбурий хулқ-автор қоидаларининг йиғиндиси. Бу нормалар у ёки бу инсоннинг, субъектнинг иродаси ҳамда хоҳиш-истагидан қатъи назар мавжуд бўлади. *Субъектив ҳуқуқ*— муайян жисмоний ёки юридик шахсга тегишли бўлган ҳуқуқ. Масалан, фуқаро Алиевнинг маълум нарсага, айтийлик, автомобилга нисбатан мулк ҳуқуқи. Субъектив ҳуқуқ юридик жиҳатдан шахс эркинлигини таъминлайди, унга мустақиллик беради ва ташаббус кўрсатишига имкон яратади. Субъектив ҳуқуқ объектив ҳуқуққа асосланади, объектив ҳуқуқ бўлмаса, субъектив ҳуқуқ ҳам бўлмайди. Субъектив ҳуқуқ инсондан (ёки ташкилотдан), яъни ҳуқуқдор шахсдан ажралмаган ҳолда мавжуд бўлади.

Ҳуқуқ давлат билан чамбарчас боғланган. Давлатсиз ҳуқуқ бўлиши мумкин эмас, чунки айнан давлат ҳуқуқни келтириб чиқаради ва ҳуқуқий нормаларнинг амалга оширилишини кафолатлайди, ҳуқуқни муҳофаза қилади.

Ўз навбатида, давлат ҳам ҳуқуқсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Акс ҳолда, у ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турувчи воситадан маҳрум бўлади.

Ҳуқуқнинг асосий белгилари куйидагилардир:

- а) давлат йўли билан ўрнатилиши;
- б) барча учун мажбурийлиги;
- в) ҳуқуқ нормаларининг қонунлар ва бошқа муайян манбаларда ифодаланиши;
- г) субъектив ҳуқуқлар орқали ҳаракат қилиш;
- д) давлат томонидан таъминланганлиги.

Ҳуқуқ адолатдан ажралмасдир. Рим ҳуқуқида ҳуқуқнинг ҳалол яшаш, ўзгаларни хафа қилмаслик, ҳар кимга кераклигини бериш каби қоидалари ёзиб қўйилган эди. Ҳуқуқ эзгулик ва адолатлилик санъатидир. Ҳуқуқ адолат мезони сифатида ифодаланади.

Ҳуқуқнинг келиб чиқишига доир назариялар. Давлат каби ҳуқуқнинг келиб чиқиши тўғрисида ҳам турли назариялар мавжуд.

1. Табиий ҳуқуқ назарияси — ҳуқуқ назарияларининг энг қадимийларидан бири. Унинг вакиллари ҳуқуқнинг ўзида адолатнинг мутлақ, ўзгармас ибтидосини мужассам этганлигидан келиб чиқадилар. Ҳуқуқ табиатан мавжуд, уни ҳеч ким ўйлаб топмаган, у худди инсоннинг ўзи каби табиийдир. Ушбу назария тарафдорлари табиий ҳуқуқни юридик нормаларнинг йиғиндиси кўринишидаги ҳуқуққа қарши қўядилар.

2. Ҳуқуқнинг тарихий назарияси вакиллари ҳуқуқ тарихан пайдо бўлган ва ривожланади, деб ҳисоблайдилар. Ерга экилган уруғ каби у халқнинг онгида ўсиб боради ва адолат, қонунлар шаклида намоён бўлади. Ҳуқуқ табиатдан келиб чиқмайди. У ёки бу халқнинг тарихий ҳаёти ҳуқуқни қандай кўринишга келтирса, у шундай бўлиб қолади.

3. Ҳуқуқнинг психологик назариясида ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва ривожланишини шахс ёки шахслар гуруҳининг психологияси билан изоҳланади. Ҳуқуқ психологик йўналишлар, турли кечинмалар, ҳиссиётлар ва инстинктларнинг маҳсули, деб қаралади.

4. Ҳуқуқнинг синфий (марксистик назарияси) ҳуқуқнинг синфий моҳиятига урғу беради. Бунда ҳуқуқ ҳукмрон синф иродасининг қонун даражасига кўтарилганлиги сифатида талкин этилади. Бу ирода мазкур синф ҳаётининг моддий шароитларидан келиб чиқиб белгиланади.

Ҳуқуқнинг функциялари. Ҳуқуқ жамият ҳаётида муайян функцияларни бажаради. Ҳуқуқнинг функцияси деганда, ижтимоий муносабатларга таъсир этиш, уларни тартибга солишнинг асосий йўналишлари тушунилади.

Ҳуқуқнинг асосий функциялари қуйидагилар: тартибга солувчи, қўриқловчи ва тарбиявий.

Тартибга солиш функцияси — тегишли ижтимоий алоқалар ҳамда муносабатларни ва у ёки бу субъект фаол ҳуқ-атворининг мезонини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришдан иборат.

Қуриқлаш функцияси — ҳуқуқий муҳофаза ва юридик жавобгарлик чораларини белгилаш, уларни қўллаш ва жавобгарликни ўташ тартибини ўрнатишдан иборат.

Тарбиявий функция — турмушда нималарни қилиш мумкин, нималар эса тақиқланади, у ёки бу вазиятда қандай ҳаракат қилиш лозимлигини белгилашдан иборат. Бунда ҳуқуқ ишонтириш методига таянади, зарур бўлганда мажбурлаш методини, ҳатто жазолашни ҳам назарда тутди.

8-§. Ҳуқуқ ижтимоий норма

Жамиятда нормаларнинг икки тизими мавжуд: техникавий ва ижтимоий. Техникавий нормалар «инсон-машина» муносабатларини тартибга солади. Агар техникавий нормалар бажарилмаса, Чернобиль атом электр станциясидаги каби фалокат содир бўлиши мумкин. Ижтимоий нормалар — одамлар ва уларнинг бирлашмалари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи умумий ҳуқ-атвор қоидалари бўлиб, улар «инсон-инсон» муносабатларини тартибга солади. Ижтимоий нормаларнинг турларига қуйидагилар киради: ахлоқ нормалари, жамоат бирлашмалари нормалари, миллий урф-одатлар, халқларнинг одатлари, анъана нормалари, сиёсий ҳаёт нормалари, ҳуқуқ нормалари, диний нормалар.

Ахлоқ нормалари — эзгулик ва ёвузлик, шаън, қадр-қиммат, адолат ва ноҳақлик, бурч ва масъулият ҳақидаги ахлоқий тушунчаларга мувофиқ равишда жамиятда ўрнатилган ҳуқ-атвор қоидалари.

Жамоат бирлашмаларининг нормалари — жамоат бирлашмаларининг ўз фаолиятини тартибга солиш ва ташкилотларнинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни аниқлаш учун ўрнатган ҳуқ-атвор қоидалари.

Одат нормалари — кишиларнинг кўп марта такрорланганлиги учун одатга айланган ва шу тариқа авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ҳуқ-атвор қоидалари.

Анъана нормалари — илғор анъаналарни асраш муносабати билан юзага келган умумлашган ва барқарор ҳуқ-атвор қоидалари.

Маросим нормалари — кишиларнинг маълум расм-русумларни бажаришдаги ҳуқ-автор қоидалари.

Диний нормалар — диндорларнинг худога, мачитга, черковга, бир-бирига муносабатини, диний бирлашмаларни ташкил қилиш ва уларнинг амал қилиши-ни тартибга солувчи ҳуқ-атвор қоидалари.

Сиёсий нормалар — алоҳида шахслар ва сиёсий бирлашмаларнинг ҳокимиятга муносабати масалаларини тартибга солувчи ҳуқ-атвор қоидалари.

Ҳуқуқ нормалари — давлат томонидан белгиланадиган умуммажбурий ҳуқ-атвор қоидалари.

Табиийки, ижтимоий нормаларнинг мазкур рўйхати тўлиқ эмас.

Ҳуқуқ нормаларининг бошқа ижтимоий нормалардан фарқини ҳуқуқ норма-лари ва ахлоқ нормаларини таққослаш орқали кўрсатиб берамиз.

Ҳуқуқ нормаларининг белгилари ва тузилиши. «Норма» сўзи латинчадан таржима қилинганда «қоида», «намуна» маъносини англатади.

Ҳуқуқ нормаси — давлат томонидан белгиланадиган, қафолатланадиган ва муҳофаза қилинадиган барча учун мажбурий ҳуқ-атвор қоидаси.

Ҳуқуқ нормаси умумий ҳуқ-атвор қоидаси сифатида:

ҳаётий муносабатлардаги типик, такрорланиб турадиган нарсаларни умумлаштириш зарурати натижасида шаклланади;

шахси аниқланмаган ва кўп марта қўллашга мўлжалланган бўлади;

ҳамиша қандайдир умумий белгиларга эга бўлган шахслар (ҳарбий хизматчилар, врачлар ва ш.к.)га қаратилган бўлади.

Ҳуқуқ нормаси давлат билан узвий алоқадордир. Ҳуқуқ нормаси:

- давлатнинг (халқнинг) иродасини акс эттиради;

- давлат томонидан норматив ҳужжатларда шакллантирилади;

- давлат томонидан муҳофаза қилинади, зарур бўлган ҳолларда давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланади;

- жамият ва давлат нуктаи назаридан энг муҳим бўлган ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлайди.

Ҳуқуқ нормасининг асосий вазифаси – ижтимоий муносабатларни тартибга солиш. Ҳуқуқ нормаси умуммажбурий хусусиятга эга. У ҳуқуқ тизимидаги бирламчи ҳужайрадир. Ҳуқуқ алоҳида нормалар, ҳуқ-атвор қоидаларидан ташкил топган. Улар биргаликда у ёки бу мамлакатнинг ҳуқуқий тизимини ташкил этади.

Ҳуқуқ нормаси, тузилишига кўра, уч таркибий қисм: гипотеза, диспозиция ва санкциядан ташкил топган.

Гипотеза — ҳуқуқ нормасининг таркибий қисми бўлиб, унда норма амал қила бошлайдиган, бажариладиган шароит баён этилади. Пенсия ҳақидаги қонунга кўра, Ўзбекистон Республикасида эракаларга умумий меҳнат стажи 25 йил бўлганидан сўнг 60 ёшдан, аёлларга эса 20 йиллик стаж билан 54 ёшдан бошлаб социал таъминот бўлимлари томонидан пенсия тўланади.

Диспозиция — ҳуқуқ нормасининг шундай таркибий қисмики, унда ҳуқ-атвор қоидаларининг ўзи ифодаланади, ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берилади. Масалан, Жиноят кодексининг 223-моддасида белгиланган тартибни бузиб чет элга чиқиш ёки Ўзбекистон Республикасига кириш ёхуд чегарадан ўтиш учун жавобгарлик белгиланган. Бу ҳуқуқ нормасининг диспозицияси — ҳукуматнинг рухсатсиз ёки қалбаки ҳужжатлардан фойдаланиб ёинки бунинг учун белгиланган чегара пункти орқали ўтмай, давлат чегарасидан ноқонуний ўтишнинг тақиқданганлигидир.

Диспозиция — шу ҳуқ-атвор қоидасининг ўзи. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексига мувофиқ, ота-оналар ўз фарзандларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Ҳуқуқ нормасининг ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланиши лозим бўлган давлат мажбурлов чораларини белгилайдиган таркибий қисми санкция дейилади.

Санкция — ҳуқуқ нормасини бажармаганлик учун давлат органлари қўллайдиган мажбурлов чораси. Санкциянинг турлари ҳайфсан, жарима, озодликдан маҳрум этиш ва бошқалар бўлиши мумкин.

Ҳуқуқ нормаларининг мазкур таркибий қисмлари барча ҳуқуқ нормаларида ҳам мавжуд эмас. Масалан, конституциявий ҳуқуқ нормаларида одатда ҳеч қандай шартларсиз амал қиладиган ва мажбурлов чоралари назарда тутилмаган қоидалар баён этилади. Фуқаролик ҳуқуқининг кўпчилик қоидаларида санкцияни ажратиш кўрсатиш мумкин эмас. Жиноят ҳуқуқи нормалари диспозиция ва санкциядан ташкил топган. Лекин уларда норманинг матнида ажратиш кўрсатиш мумкин бўлган гипотезалар йўқ.

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормаси қуйидагиларни белгилаб беради:

ким, нимани ва қачон қилиши кераклигини (гипотеза);

ҳуқуқий норманинг маъно-мазмунини (диспозиция);

ҳуқуқ нормаси бажарилмаслигининг оқибатлари қандайлигини (санкция). Таъкидлаш керакки, барча ҳуқуқ нормалари ҳам учала таркибий қисмга эга эмас. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг нормалари фақат гипотеза ва диспозицияга эга. Санкциялар эса Конституция нормаларини аниқ-лаштирувчи қонунлар, кодекслар ва шу кабиларда ифодаланган.

Ҳуқуқий нормаларнинг турлари. Ҳуқуқий нормаларни улар мазмунидаги қоидаларнинг характериға кўра қуйидаги турларға ажратиш мумкин: ваколат берувчи, мажбурият юқловчи, тақиқловчи, императив (буйруқ берувчи) ва диспозитив (тўлдирувчи).

Ваколат берувчи нормалар — рухсат мазмунидаги нормалар бўлиб, нималарни қилиш мумкинлигини белгилайди.

Мажбурият юқловчи нормалар — нималарни қилиш зарурлигини белгиловчи нормалар.

Тақиқловчи нормалар — нима қилиш мумкин эмаслигини белгиловчи нормалар.

Императив (буйруқ берувчи) нормаларда қоида қатъий талаб шаклида акс эттирилиб, ундан бирон-бир тарзда четга чиқиш мумкин эмас (масалан, солиқ қонунчилиги нормалари).

Диспозитив (тўлдирувчи) нормалар муносабат қатнашчиларига масалани мустақил тарзда тартибга солиш ва тегишли ҳуқ-атвор вариантини танлаш имконини беради. Башарти, бундай имкониятдан фойдаланилмаса, норма муносабат иштирокчиларининг шартлашувини тўлдиради (масалан, иқтисодий фаолият иштирокчиларининг шартномавий алоқаларини тартибга солувчи нормалар). Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг қатор моддаларида диспозитив

нормалар бўлиб, уларда, одатда: «агар шартномада бошқача ҳолат назарда тутилмаган бўлса» деган изоҳ мавжуд.

Бажарилиши шарт бўлган ёки, аксинча, ман этилган хулқ-атвор қоидаларини баён қилишнинг тўлалиги бўйича диспозициялар оддий, тавсифловчи, бланкет ва ҳавола этувчи диспозицияларга бўлинади. Оддий диспозицияда қилмиш тавсифлаб берилмайди, балки барчага маълум термин (масалан, «қасддан одам ўлдириш» термини — ЖКнинг 97-моддаси) ёрдамида таърифланади. Тавсифловчи диспозиция ҳуқуқбузарлик белгиларининг тўлиқ баёнини ўз ичига олади. Масалан, ўғрилиқ ўзгалар мулкани яширин равишда талон-тарож қилишдир (ЖКнинг 169-моддаси).

Бланкет диспозиция ҳуқуқбузарликнинг белгиларини аниқлаш учун ҳуқуқнинг бошқа соҳалари нормаларида белгиланган махсус қоидаларга ҳавола қилади. Масалан, Жиноят кодексида техника хавфсизлиги, саноат санитарияси ёки меҳнатни муҳофаза қилишнинг бошқа қоидаларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган (ЖКнинг 257-моддаси). Бу қоидаларнинг мазмунини Жиноят кодексида эмас, балки ЖКнинг моддаларини қўллашда мурожаат қилиш зарур бўлган бошқа норматив ҳужжатларда очиб берилади. Ҳавола этувчи диспозиция деганда, ҳуқуқбузарлик белгиларига эга бўлмаган, балки ўша қонуннинг бошқа нормасига ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатга ҳавола этувчи диспозиция тушунилади.

Аниқлик даражаси бўйича санкцияларни мутлақ аниқ, нисбий аниқ ва муқо-бил санкцияларга ажратиш мумкин.

Мутлақ аниқ санкция ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланиладиган жазонинг ҳаж-мини аниқ белгилайди. Масалан, Фуқаролик кодексида кўра, давлат органлари ёки мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳаракатлари натижасида фуқарога етказилган зарар тўлалигича қопланиши шарт.

Нисбий санкция ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланиладиган жазонинг энг кам ва энг кўп чегарасини белгилайди. Жиноят ҳуқуқида бундай санкциялар кўп. Масалан, босқинчилик жинояти беш йилдан йигирма йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЖКнинг 164-моддаси).

Муқобил санкция судга қонунда кўрсатилган бир неча жазодан бирини та-йинлаш имконини беради. Масалан, фирибгарлик, агар у оғир оқибатларга олиб келмаган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки олти ойгача қамоқ билан жазоланади (ЖКнинг 168-моддаси).

Кўпинча ҳуқуқ нормалари муқобил ва нисбий аниқ санкцияларнинг белгиларини ўзида мужассамлаштиради, яъни бир неча жазо турларини назарда тутди. Бунда уларнинг ҳар бири учун энг кўп ва энг кам чегара белгиланади.

9-§. Ахлоқ ва ҳуқуқ

Ахлоқ — кишининг жамиятдаги хулқини норматив тартибга солувчи усуллардан бири. У ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари — меҳнат, маиший турмуш, оила, сиёсат, халқаро муносабатлар ва шу қабиларга алоқадор. Ахлоқ — ижтимоий онг шаклларида бири, шу боис бутун ижтимоий онг сингари унинг ҳам тузилиши бир хил эмас. Жамият аксарият қисмининг асрлар давомида шаклланган ахлоқий тушунчалари алоҳида ижтимоий гуруҳларнинг, боз устига алоҳида индивидларнинг ахлоқига мос тушмаслиги мумкин. Лекин, ҳар ҳолда, жамиятдаги ҳукмрон ахлоқ жамият аъзолари кўпчилигининг хулқ-атворини белгилаб беради. Ахлоқнинг алоҳида хусусияти шундан иборатки, ахлоқ нормаларига амал қилиш жамоатчилик фикри орқали таъминланади.

Жамиятдаги ёзилмаган хулқ-атвор қоидаларининг мажмуидан иборат бўлган ахлоқдан фарқли равишда ҳуқуқ — маълум юридик шакллар, яъни манбаларда, жумладан қонун, фармон, қарор ва ҳуқуқда намоён бўлувчи ижтимоий хулқ-атвор қоидаларининг қатъий ифодаланган тизими. Ҳуқуқ нормалари асосан ёзма шаклда бўлади.

Ахлоқдан фарқли равишда, ҳуқуқ қоидалари умуммажбурий хусусиятга эга. Уларни бажариш давлатнинг мажбурлаш кучи орқали таъминланади. Шу қабил баъзи фарқларга қарамай, ахлоқ ва ҳуқуқ бир қанча умумий хусусиятларга эга.

Ахлоқ ҳам, ҳуқуқ ҳам, умуман олганда, бутун жамиятнинг, демакки, аҳоли аксарият қисмининг қарашлари ва тушунчаларини акс эттириши керак. Уларнинг ижтимоий ҳаётнинг айнан бир хил соҳаларини қамраб олишини ҳисобга олганда, улар ўртасида зиддиятлар бўлмаслиги керак. Агар бундай зиддият пайдо бўлса, у ҳуқуқий нормаларни ўзгартириш орқали, яъни ахлоқ фойдасига ҳал қилиниши зарур.

Ахлоқ ва ҳуқуқ ўртасидаги асосий фарқ қуйидагиларда намоён бўлади:

- ҳуқуқ нормалари давлат томонидан белгиланган ва рухсат этилган бўлади;
- ахлоқ нормалари (эзгулик ва ёвузлик, адолат ва ноҳақлик кабилар) эса давлатнинг ёрдамсиз ўз-ўзидан шаклланади;
- ҳуқуқ нормаларида давлат иродаси, ахлоқ нормаларида эса жамоатчилик фикри ифодаланади;
- ҳуқуқ нормалари, зарур ҳолларда, давлатнинг мажбурлов кучи орқали, ахлоқ нормалари эса жамоатчилик фикри орқали амалга оширилади;
- ахлоқ нормалари ижтимоий муносабатларнинг кенгрок доирасини (дўстлик, ўртоқлик ва ҳатто севгини ҳам) тартибга солади. Ҳуқуқ эса ижтимоий муносабатларнинг торроқ доирасини қамраб олади;
- ҳуқуқда ҳуқ-атворни баҳолаш мезони «қонуний-ноқонуний», ахлоқда эса «яхши-ёмон»дан иборат; ҳуқуқ нормалари аниқ кўринишга эга. Ҳатто баъзан бирор тиниш белгисининг қаерда қўйилганлиги ҳам инсон тақдирини ҳал қилиши мумкин. Рус тилида машҳур бир ибора бор: «Помиловать, нельзя казнить» («Афв этилсин, қатл этиш мумкин эмас»). Бунда одамнинг ҳаёти сақлаб қолиниши керак. Агар вергул «нельзя» (мумкин эмас) сўзидан кейин қўйилса, у ҳолда ўша одам қатл этилиши керак бўлади: «Помиловать нельзя, казнить» (Бунда буйруқ «афв этиш мумкин эмас, қатл этилсин» маъносига эга бўлади).

Ҳуқуқ ва ахлоқ кўпинча бир йўналишда ҳаракат қилади. Баъзан ҳуқуқ жамиятнинг эскирган ахлоқ нормаларидан халос бўлишига кўмаклашади (масалан, хун олиш). Шу билан бирга, ҳуқуқ ахлоқ («эзгулик» ва «адолат» тушунчалари) асосида шаклланади. Кўпинча, суд «шаън ва кадр-қимматни ҳақоратлаш», «қўполлик» ва бошқа шу каби тушунчаларни тўғри тушуниш мақсадида ахлоқ қоидаларига мурожаат қилади.

Ҳуқуқ тизими. Ҳуқуқ— ички яхлитлиги ва ўзаро мувофиқлиги билан ажралиб турадиган муайян тизим. Лекин, бошқа тизимлар каби, ҳуқуқ ҳам ҳуқуқ тармоқларидан иборат кичик тизимларга бўлинади.

Давлатнинг юридик нормалари йиғиндиси унинг ҳуқуқини ташкил этади. Ҳуқуқий нормалар турли-туман бўлиб, улар ўзаро мустақкам боғланган, муво-фиқлашган ва яхлит ҳуқуқ тизимини ташкил этади.

Ҳуқуқ тизими турли-туман, лекин ўзаро мустақкам алоқада бўлган юридик нормалар йиғиндисидир.

Ҳуқуқ тизими катта таркибий қисмлар бўлмиш ҳуқуқ тармоқларига бўлинади. Давлатдаги ижтимоий муносабатларнинг хилма-хиллиги тармоқларга бўлишнинг асосини ташкил этади. Айнан шу муносабатлар ҳуқуқий бошқарувнинг предметини ташкил этади. Ижтимоий муносабатларнинг ҳар бир маълум тури (оила, меҳнат муносабатлари ва ҳ.к.) тегишли ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинади. Бу нормалар ҳуқуқий тартибга солиш предметига кўра (яъни ижтимоий муносабат-ларнинг маълум турига кўра) ҳуқуқ тармоқларига бўлинган.

Ҳуқуқ тармоғи жамият ҳаётининг маълум соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ўзаро боғлиқ юридик нормалар йиғиндисидир.

Ҳар бир тармоқнинг ҳуқуқий тартибга солиш предмети ўз хусусиятларига эга. Бу эса ушбу муносабатлардаги ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос жиҳатини белгилайди. Ҳуқуқий тартибга солиш усули, ҳуқуқ тизимини тармоқларга бўлишнинг қўшимча асосидир.

Ҳуқуқий тартибга солиш усули ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатишига ёрдамлашадиган йўллари, усуллари, воситаларининг йиғиндисидир. Масалан, фуқаровий-ҳуқуқий усулда мулк муносабатларнинг иштирокчилари мустақил ва бир-бирига қарам эмаслиги, улар ўз хоҳишларига кўра ўз мулкларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эканлиги назарда тутилади. Фуқаролик муомаласи иштирокчилари ўртасидаги муносабатлар томонлар ишлаб чиққан шартлар ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари эркин равишда белгилаб қўйилган шартнома асосида юзага келади. Фуқаровий-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари ўртасидаги низолар суд томонидан ҳал этилади. Давлат бошқаруви соҳасида юзага келадиган муносабатлар тартибга солишнинг бир усулини талаб қилади. Бу ерда томонлар бир хил ҳуқуққа эга эмас, улардан бири иккинчисига бўйсунди. Томонлардан бири бошқасига нисбатан ҳукмрон мавқега эга бўлади.

Шундай қилиб, маъмурий ҳуқуқий муносабатларнинг (ҳуқуқнинг айнан шу тармоғи давлат бошқаруви соҳасидаги муносабатларни тартибга солади) асосий усули ҳокимиятни бошқариш усули бўлиб, унда давлат органларидан бири иккинчисига бўйсунди.

Ҳуқуқий тартибга солиш предмети — ушбу ҳуқуқ тармоғининг нормалари таъсир ўтказадиган муносабатлар, ҳуқуқий тартибга солиш усули эса — ушбу таъсир ўтказиладиган восита.

Ўзбекистон ҳуқуқ тизими ҳуқуқнинг куйидаги асосий тармоқларини ўз ичига олади: конституциявий ҳуқуқ; маъмурий ҳуқуқ; фуқаролик ҳуқуқи; жиноят ҳуқуқи; ер ҳуқуқи; аграр ҳуқуқ; меҳнат ҳуқуқи; ижтимоий таъминот ҳуқуқи; экологик ҳуқуқ; молиявий ҳуқуқ; фуқаролик-процессуал ҳуқуқ; жиноят-процессуал ҳуқуқ; хўжалик-процессуал ҳуқуқ.

Конституциявий, маъмурий, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи асосий ҳуқуқ тар-моқлари деб ҳисобланади.

Юқорида санаб ўтилганларнинг дастлабки ўнтаси моддий ҳуқуқ тармоғи бўлса, кейинги учтаси процессуал ҳуқуқ тармоғидир.

Ҳуқуқ тизимида иккита ҳуқуқий маконни ажратиш мумкин: оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ. Оммавий ҳуқуқ давлат билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади. Бу ҳокимият ва бўйсунуш муносабатларидир. Оммавий ҳуқуқ доирасига конституциявий, маъмурий, жиноят, жиноят-процессуал, солиқ ҳуқуқи соҳалари киради.

Хусусий ҳуқуқ ўзаро мажбуриятлар асосида ҳуқуқларга эга бўлувчи субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади, бу ерда муносабат иштирокчилари тенгдирлар. Хусусий ҳуқуқ доирасига фуқаролик, меҳнат ва оила ҳуқуқи соҳалари киради. Ҳуқуқнинг оммавий ва хусусий ҳуқуққа бўлиниши қадимги Рим ҳуқуқи давридан буён мавжуд бўлиб, бунга қарийб икки минг йилча бўлган.

Конституциявий ҳуқуқ конституциявий тузум асосларини, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини, мамлакатнинг давлат тузилишини, Президент, Олий Мажлис, ҳукумат, суд тизими, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаб қўяди.

Маъмурий ҳуқуқ давлат бошқаруви, ижроия ҳокимият соҳаси (ҳукумат фаолияти, ижроия ҳокимиятнинг бошқа органлари)да юзага келадиган муносабатларни тартибга солади. Фуқаролик ҳуқуқи мулкӣ ва у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатлар (исмга эга бўлиш ҳуқуқи, шаън ва қадрқимматни ҳимоя қилиш, муаллифлик ҳуқуқи ва ҳ.к.)ни тартибга солувчи ҳуқуқ соҳасидир.

Жиноят ҳуқуқи ёрдамида давлат қандай ижтимоий хавфли қилмишларнинг жиноий эканлигини ва уларни содир этганлик учун қандай жазолар тайинланиши мумкинлигини белгилаб берувчи нормаларни ўз ичига олади. Бу нормалар Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида жамланган.

Ер ҳуқуқи ерга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

Аграр ҳуқуқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва қайта ишлаш соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи тармоқдир.

Меҳнат ҳуқуқи — меҳнат муносабатларининг келиб чиқиши, ўзгариши ва тўхтатилиши шартларини белгиловчи, иш куни ва дам олишнинг давомийлигини, меҳнат интизими, ўсмирлар, аёлларни муҳофаза қилиш қабиларни белгиловчи ҳуқуқий нормаларнинг йиғиндиси.

Фуқаролик-процессуал ҳуқуқ нормалари судларнинг фуқаролик, оилавий, меҳнат, ер билан боғлиқ ва молиявий муносабатлар каби бир қатор муносабатлар соҳасидаги фаолиятини тартибга солади.

Фуқаролик-процессуал ҳуқуққа ишларнинг хўжалик судлари томонидан кўриб чиқилиши тартибини бошқарадиган хўжалик-процессуал ҳуқуқи яқин туради.

Жиноят-процессуал ҳуқуқ судлов, тергов, прокуратура органларининг жиноят ишларини тергов қилиш ва судда кўриб чиқиш фаолиятини тартибга солади.

Ҳуқуқ институти ҳуқуқ тармоғи таркибидаги маълум муносабатларни тартибга солувчи юридик нормалар йиғиндисидир. Ҳуқуқ тармоғи ҳуқуқ институтларидан ташкил топган. Масалан, конституциявий ҳуқуқ инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, президентлик, ҳукумат каби институтларни ўз ичига олади. Фуқаролик ҳуқуқи эса мулк ҳуқуқи, мажбурият ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, мерос ҳуқуқи каби институтларни қамраб олади.

Давлатнинг ички (миллий) ҳуқуқ тизимидан ташқари, халқаро ҳуқуқ тизими ҳам мавжуд. Унинг принциплари ва нормалари давлатлар, халқаро ташкилотлар ва ушбу ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солади.

Халқаро ҳуқуқ тизими бир неча тармоқлардан ташкил топган бўлиб, мисол тариқасида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин: халқаро ташкилотлар ҳуқуқи, халқаро ҳавфсизлик ҳуқуқи, дипломатия ва консуллик ҳуқуқи, халқаро денгиз ҳуқуқи ва бошқалар.

Ўз навбатида, халқаро ҳуқуқ тармоқлари институтлардан ташкил топган. Масалан, халқаро денгиз ҳуқуқи ҳудудий ҳавзалар, очиқ денгиз, қуруқлик ерлари ва бошқаларни ўз ичига олади.

10-§. Ҳуқуқ манбалари

Хулқ-атвор қондаси ҳуқуқий нормага айланиши учун маълум юридик шакл олиши керак. Бундай ўзгариш давлатнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти натижасида юзага келади.

Натижада қонун чиқарувчи органнинг иродаси бажарилиши мажбурий бўлган муайян ҳуқуқий ҳужжатда ўз ифодасини топади. Ҳуқуқ манбаи деганда, уни объектив ифодалаш усуллари тушунилади. Ҳуқуқ манбаларини қуйидаги уч асосий турга бўлиш қабул қилинган:

- 1) ҳуқуқий одат;
- 2) юридик прецедент;
- 3) норматив-ҳуқуқий ҳужжат;
- 4) халқаро ҳуқуқий нормалар;
- 5) диний нормалар.

Ҳуқуқий одат деб доимий такрорланиши натижасида барқарор хулқ-атвор нормасига айланган ва кейинчалик давлат томонидан тасдиқланган хулқ-атвор қондасига айтилади.

Одат инсоният жамияти ривожланишининг илк босқичларидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи асосий ҳуқуқ манбаи бўлган. Одат аста-секин норматив ҳужжат билан сиқиб чиқарилган ва алмаштирилган. Шундан кейин у ҳуқуқнинг юридик манбаи бўлмай қолган.

Ҳозирга вақтда одатнинг аҳамияти катта эмас. У фақат қонун етарли бўлмаган ёки қонуннинг ўзи одатга ҳавола қиладиган ҳоллардагина сакланиб қолмоқда.

Юридик прецедент — ҳуқуқнинг шундай манбаики, бунда муайян иш бўйича чиқарилган суд қарори келгусида шундай ишларни ҳал этишда қоидага айланиши мумкин.

Юридик прецедент иш бўйича суд ёки маъмурий органнинг қарорига муайян норматив (умуммажбурий) куч беришни билдиради. Бундай қарор келгусида шундай ишларни кўриб чиқишда мажбурий бўлади ва шу билан ҳуқуқий тус олади.

Ҳуқуқий одат ва юридик прецедент бир қатор хорижий мамлакатларнинг ҳуқуқ тизимида катта аҳамиятга эга, лекин Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизимида қўлланилмайди.

Суд прецеденти Буюк Британия, АҚШ, Канада, Австрияда ҳуқуқ манбаи ҳисобланади. Бу мамлакатларнинг ҳаммасида суд ҳисоботлари чоп этилади. Улардан прецедентлар ҳақида маълумот олиш мумкин. Албатта, бу мамлакатларнинг ҳар бирида суд прецеденти турлича қўлланилади. Прецедентни ҳуқуқ манбаи сифатида тан олиш, қонун бўлмаган ёки бўлган шароитларда ҳам судга қонун ижодкорлиги вазифасини бажариш имконини беради.

Норматив ҳуқуқий ҳужжат — ваколатли давлат органининг белгиланган тартибда қабул қилган юридик ҳужжати бўлиб, умуммажбурий хулқ-атвор қоидаларини ўз ичига олади. Барча норматив ҳуқуқий ҳужжатларга қуйидаги белгилар хосдир:

- улар ҳуқуқий нормаларни белгилаб берадилар, ўзгартирадилар ёки бекор қиладилар;
- уларда белгиланган қоидаларнинг мазмуни баён этилади;
- белгиланган нормаларга умуммажбурий тус беради ёки илгари белгиланган нормаларнинг амалда бўлишини бекор қилади.

Норматив шартнома — ҳуқуқ манбаининг алоҳида тури бўлиб, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Норматив шартномаларда бир қанча субъектларнинг иродаси мужассамланади, масалан, халқаро, жамоавий ва бошқа шартномаларнинг субъектлари.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари давлатнинг қайси органлари томонидан қабул қилинганлигига ҳамда уларнинг юридик кучи катта ёки кичиклигига қараб фарқланади. Ушбу белгиларга асосан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

қонун — умумхалқ овоз бериши (референдуми) орқали ёки мамлакатнинг олий вакиллик органи (парламент) қабул қиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжат. қонунлар орасида Конституция — давлатнинг асосий қонуни — алоҳида мавқега эга бўлиб, олий юридик кучга эгадир. Конституция ва конституциявий қонунларни фақат парламент қабул қилиши мумкин, чунки уларда конституциявий тузум асослари, инсонлар ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда конституцияга ўзгартишлар киритиш тартиб-қоидалари белгилаб қўйилади.

Конституциявий қонунлар алоҳида тартибда қабул қилинади.

Давлат бошлиғининг норматив ҳужжатлари. Хусусан, бизнинг мамлакатимизда бу фармон — Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасига асосан, Президент чиқарадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжат. Ушбу ҳужжат Конституция ва қонунларга ҳамда Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларига зид келмаслиги керак.

Ҳукуматнинг қарорлари ва фармойишлари ижро этувчи ҳокимият органининг ўз ваколати доирасида чиқарадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларидир. Ушбу ҳужжатлар Конституция асосида қабул қилиниб, Ўзбекистон қонунлари ва Президентнинг норматив фармонларини амалга оширишга қаратилган. Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг буйруқ ва йўриқномалар давлат бошқаруви органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларидир. Улар конституция асосида қабул қилиниб, қонунлар, Президентнинг фармонлари ҳамда ҳукумат қарорларини бажаришга қаратилган.

Давлат ҳокимияти маҳаллий ижроия органларининг қарорлари. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар иерархияси шуни талаб қиладики, давлат ҳокимиятнинг қуйи вакиллик органлари қабул қилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар юқори турувчи органларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларига мувофиқ келиши керак. Давлат ҳокимияти ижроия органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари эса вакиллик органлари ҳамда юқори турувчи ижроия органларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларига мувофиқ келиши зарур.

Ўзбекистонда ҳуқуқ манбалари қуйидагилардан иборат:

- халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган принциплари ва нормалари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари; қонунлар;

- қонуности ҳужжатлари. Халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган принциплари ва нормалари — халқаро ҳуқуқнинг асосий қоидалари бўлиб, уларни халқаро ҳуқуқнинг барча субъектлари тан олган ва шу боис бажармасликка йўл қўйилмайди. Улар ичида давлат суверенитетини ҳурмат қилиш, зўрлик ишлатмаслик ёки зўрлик ишлатиш билан таҳдид қилмаслик, давлатнинг ҳудудий яхлитлиги, чегараларининг бузилмаслиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, ички ишларга аралашмаслик, халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик, халқаро ҳуқуқ бўйича мажбуриятларни виждонан бажариш кабилар бўлиши мумкин.

Халқаро шартнома — халқаро ҳуқуқнинг икки ёки бир неча субъекти қабул қилган битим бўлиб, ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгиловчи, ўзгартирувчи ёки бекор қилувчи ҳужжатдир. Ўзбекистон Республикаси сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва махсус масалалар бўйича бир неча минг шартнома тузган. 1995 йида «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисидаги қонун» қабул қилинган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, халқаро шартномаларнинг қоидалари Ўзбекистон қонунларига нисбатан устунликка эга. Ўзбекистон Республикаси қонунларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: Асосий қонун — Конституция; конституциявий қонун; қонун.

Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари. қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар орасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси асосий ўрин тутди. Ушбу ҳужжат давлат ҳокимиятининг ташкил этилишини белгилайди, конституциявий тузум асосларини, инсонлар ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини мустахкамлайди. Конституция амалдаги қонунлар учун юридик асосдир. Конституция қоидалари бошқа норматив ҳужжатларда ривожлантирилади ва аниқлаштирилади. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибида ўз конституциясига эга бўлиб, унинг қоидалари Ўзбекистон Конституциясига зид келиши мумкин эмас.

Конституциявий қонунлар Конституцияга ўзгартиш ва қўшимчалар киритувчи қонунлардир. Ушбу ҳужжат учун Олий Мажлисида оддий қонунларга нисбатан уларни қабул қилишнинг мураккаброқ тартиб-қоидалари белгиланган.

Қонунлар, ўз навбатида, кодекслаштирилган ва жорий қонунларга бўлинади. Кодекслаштирилган қонунларга кодекслар киради. Кодекс — мантикий тизимлаш-тириш хусусиятига эга қонун бўлиб, ўзида ижтимоий муносабатларнинг маълум бир соҳасини батафсил тартибга солувчи нормаларни бирлаштиради. Масалан, Фуқаролик кодекси, Жиноят кодекси, Мехнат кодекси, Солиқ кодекси, Божхона кодекси ва ҳ.к.

Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари қонун чиқарувчи (вакиллик) орган томонидан қабул қилинади ва бундай қонунлар Қорақалпоғистоннинг ҳудудида ижро этилиши шарт.

Қонуннинг вақт бўйича амал қилишига эътибор қаратиш лозим.

қонунлар қуйидаги ҳолларда кучга киради:

- расман эълон қилинганидан ўн кун ўтгач;
- қонунда ёки уни амалга киритиш тўғрисида махсус ҳужжатда кўрсатилган вақтдан бошлаб.

қонунлар қуйидаги ҳолларда ўз кучини йўқотади:

- қонуннинг ўзида кўрсатилган муддат тугаган бўлса;
 - ушбу қонун бекор қилиниши натижасида (ижтимоий муносабатларнинг шу соҳасини тартибга солувчи янги қонун қабул қилиниши муносабати билан). қонун замонда амал қилади.
- Бунинг маъноси шуки, қонун орқага қайтиш кучига эга.

Умумий қоидага кўра, қонунлар орқага қайтиш кучига эга эмас. Ўзбекистонда жиноят ёки маъмурий жавобгарликни енгиллаштирувчи қонунлар орқага қайтиш кучига эга.

қонун маконда амал қилади. Гап шундаки, қонунлар мамлакатнинг барча ҳудудларида амал қилади. Давлат ҳудудига унинг суверенитети остида бўлган ҳудуд киради. Ушбу ҳудудга қуруқлик, ички сувлар ва ҳудудий денгиз хавзалари, ушбу ҳудудлар устидаги ҳаво бўшлиғи ва давлат чегараси доирасидаги ер ости бойликлари киради.

Қорақалпоғистон қонунлари унинг ҳудудидагина амал қилади.

қонун шахсларга нисбатан амал қилади.

Одатда қонунлар ушбу ҳудуддаги барча субъектлар, яъни фуқаролар, юридик шахслар, давлат органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар учун мажбурийдир.

Ҳуқуқ нормалари талабларининг Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, хорижликлар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар учун мажбурийлиги ҳуқуқнинг умумий принципи ҳисобланади. Лекин истиснолар ҳам мавжуд. Масалан, «Ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги қонуннинг талаблари фақат Ўзбекистон фуқароларига тегишлидир. «Референдум тўғрисида»ги қонунга биноан референдумда фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари қатнашиши мумкин.

Бундан ташқари, амалдаги қонунлар ва Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларига мувофиқ, дипломатик дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланувчи хорижий фуқаролар ҳам бундан мустасно. Элчилар ҳуқуқбузарликлар содир этган ҳолларда, уларга нисбатан Жиноят кодекси ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс амал қилмайди.

Қонун ости ҳужжатлари қонунлар асосида қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардир. Уларга қуйидагилар киради:

- Президент фармонлари;
- ҳукумат қарорлари;
- бошқа ижроия ҳокимият органларининг ҳужжатлари;
- жойлардаги ижроия органларнинг норматив ҳужжатлари.

Ушбу қонун ости ҳужжатлари тизимида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари алоҳида ўрин тутади, чунки уларни давлат бошлиғи чиқаради. Ушбу фармонлар норматив хусусиятга эга бўлиши мумкин. Президент фармонлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига зид келиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари хўжалик ва маданий қурилишнинг энг муҳим масалалари бўйича қабул қилинади. Улар одатда умумий хусусиятга ва ҳуқуқ нормаларига эга бўлиб, ҳуқуқ манбалари ҳисобланади.

Айрим ҳолларда ижро этувчи ҳокимият органларининг ҳужжатлари ушбу органлар тизимидан ташқарида вужудга келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Бундай ваколатлар Молия вазирлиги, Адлия вазирлиги, Марказий банк ва бошқа ташкилотларда айниқса каттадир.

Ўзбекистонда вазирликлар ҳамда ташкилотларнинг фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор норматив ҳужжатларни қайд этиш давлат тизими жорий этилган. Ушбу вазифа Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги зиммасига юклатилган.

11-§. Ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг тузилиши

Ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий муносабатлар хусусиятига эга бўлади. Уларнинг вужудга келиши учун юридик факт — ҳодиса (масалан, инсоннинг туғилиши ёки ўлиши, ёнғин) ёки ҳаракат (масалан, ҳуқуқбузарлик) мавжуд бўлиши лозим.

Ҳуқуқий муносабатлар деганда, унинг иштирокчилари ўртасида вужудга келадиган ва ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабат тушунилади. Ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши учун учта омил бўлиши зарур: ҳуқуқ нормалари; субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар; юридик факт. Фақат биргаликдагина улар ҳуқуқий муносабатларни юзага келтиради.

Ҳуқуқий муносабат — унинг иштирокчилари ўртасидаги ҳақиқий юридик алоқалар бўлиб, уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларида намоён бўлади.

Ҳуқуқий муносабат, тузилишига кўра, объект, субъект ва мазмун каби элементлардан иборат.

Ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳаракати нимага қаратилган бўлса, шу нарса ушбу ҳуқуқий муносабатларнинг объекти ҳисобланади. Масалан, харидор сотиб олаётган молини олиш ҳуқуқига эга, лекин харид учун пул тўлашга мажбур. Сотувчи эса ушбу мол учун ҳақ олиш ҳуқуқига ва харидорга олди-сотди талабларига мос келадиган товарни бериш мажбуриятига эга. Сотилаётган ва сотиб олинаётган мол-мулк ҳуқуқий муносабатнинг объекти ҳисобланади. Ҳуқуқ ва мажбуриятнинг узвий алоқадорлиги жуда кўп ҳуқуқий муносабатлар учун хосдир.

Ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари, яъни ҳуқуқ ва мажбурият эгалари ушбу ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари ҳисобланади. Чунончи, қуйидагилар субъектлар бўлиши мумкин: ўзаро муносабатга киришган фуқаролар; давлат органлари ва муносабатга киришган фуқаролар; ташкилотлар ва муносабатга киришган фуқаролар; ўзаро муносабатга киришган ташкилотлар; давлат органлари ва муносабатга киришган ташкилотлар.

Ҳуқуқий муносабат субъектлари, авваламбор, жисмоний ва юридик шахслардир.

Жисмоний шахслар — ушбу давлат фуқаролари, бошқа давлат фуқаролари (ажнабийлар) ва фуқаролиги йўқ шахслар (апатридлар).

Юридик шахслар — ташкилотлар, муассасалар, давлат органлари, давлат, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари.

Ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунини субъектларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш бўйича реал ҳаракатлари ташкил этади. Масалан, олди-сотди бўйича ҳуқуқий муносабат мазмунини сотувчининг харидорга нарсани ҳақиқатан бериши ва бунинг учун харидорнинг сотувчига ҳақ тўлаши ташкил этади. Ушбу ҳуқуқий муносабатлар мазмунига ўзаро даъволар қилиш ва уларни қондириш юзасидан амалга оширилган ҳаракатлар (масалан, буюмнинг сифати, ўлчами ва тўлов муддати бўйича даъволар) ҳам киради. Шундай қилиб, ҳуқуқий муносабатлар субъектлар ўртасидаги муносабатларнинг юридик шакли бўлиб, унинг ёрдамида давлат қонун талабларига биноан ижтимоий муносабат иштирокчилари ҳуқ-атворини меъёрлаб беради.

Ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш учун субъектлар қатор юридик хусусиятларга эга бўлиши лозим. Гап, биринчи навбатда, ҳуқуқий лаёқат ва муомала лаёқати тўғрисида бормоқда. Ҳуқуқ лаёқати ҳуқуқларга эга бўла олиш ва юридик мажбуриятларни зиммага олиш қобилиятидир. Муомала лаёқати эса ўз ҳаракатлари асосида ҳуқуқларни амалга ошириш ва юридик мажбуриятларни бажариш қобилиятидир.

Юридик шахсларга тегишли бўлган ҳуқуқий лаёқат ва муомала лаёқати бир вақтда вужудга келади ҳамда ушбу шахслар ўз фаолиятини бошлаган пайтдан бошлаб пайдо бўлади.

Жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий лаёқати инсон туғилганда бошланиб, унинг вафотидан сўнг тўхтайди. Муомала лаёқати эса ёш ва рухий саломатлик билан боғлиқ. Ўзбекистон қонунларига биноан, тўлиқ муомала лаёқати фуқаро 18 ёшга тўлганидан сўнг бошланади. Лекин ушбу қоидадан истиснолар ҳам мавжуд. Масалан, шахс жиноий жавобгарликка 16 ёшдан, айрим жиноятлар учун 14 ёшдан тортилиши мумкин. Бошқа бир мисол: Оила кодекси айрим ҳолларда 18 ёшга тўлмасдан

туриб никоҳдан ўтишга рухсат беради. Бундай фуқаро никоҳдан ўтган вақтдан бошлаб тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлади.

Ҳар бир инсон ҳуқуқий муносабатларга ўзининг қандайдир сиёсий, моддий, маънавий ва бошқа ижтимоий манфаатлари ва эҳтиёжларини амалда қондириш учун киришади. Ушбу мақсадга субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамда уларни амалга оширишга қаратилган юридик ҳаракатлар ёрдамида эришилади. Буларнинг ҳаммаси жисмоний ёки юридик шахс кутган муайян натижаларга олиб келади.

Юридик фактлар — ўзига хос ҳаётий ҳолатлар бўлиб, қонун ва ҳуқуқий нормалар уларни юридик оқибатларнинг вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор қилиниши билан боғлайди.

Ҳар бир юрист амалий фаолиятининг бош вазифаларидан бири юридик фактларни аниқлаш ёки тасдиқлашдир. Бусиз қонунларни тўғри қўллаш, фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, низоларни ҳал этиш, қонунбузарлик содир этган шахсларни жавобгарликка тортиш мумкин эмас.

Юридик фактларни, инсонларнинг хоҳиш-иродасига кўра, ҳодисалар ва ҳаракатларга бўлиш мумкин.

Ҳодисалар инсоннинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади. Масалан, табиий офатлар, боланинг туғилиши, унинг муайян ёшга етиши, инсоннинг вафот этиши, муддатнинг ўтиши ва ҳ. к. Айтайлик, инсоннинг вафот этиши мероснинг очилишини вужудга келтиради ҳамда ҳуқуқий лаёқатни тугатади. Мол-мулкнинг нобуд бўлишига олиб келадиган, ёнғин, сув тошқини — мол-мулк суғурта қилинган бўлса — суғурта пулини тўлаш учун асос бўлади. Ҳаракатлар инсоннинг хоҳиш-иродаси асосида вужудга келадиган юридик ҳужжатлардир. Улар ҳуқуқий нормаларга амал қилиш муносабатига кўра, ҳуқуқий ва ҳуқуққа зид ҳаракатларга бўлинади.

Амалдаги қонунчилик нормалари асосида вужудга келадиган ҳамда шу нормалар билан тартибга солинадиган ҳаракатлар ҳуқуқий, ҳуқуққа мувофиқ ҳаракатлар деб аталади.

Ҳуқуққа зид ҳаракатлар — қонун ёки ҳуқуқий нормага зид бўлган ҳаракатдир. Улар ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракат деб ҳам аталади. Баъзи ҳолларда қонун ҳаракатсизлики ҳам ҳуқуққа зид хатти-ҳаракат сифатида эътироф этади. Масалан, бир кема капитанининг ҳалокатга учраган бошқа кемага ёрдам бермаслиги ёки ёрдамга муҳтож одамни унинг ҳаётига реал хавф туғилган пайтда ёрдамсиз қолдириш каби ҳаракатсизлик ҳоллари ҳуқуқ нормасига зид бўлган қилмишлар ҳисобланади.

12-§. Ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик

Ҳуқуқбузарлик деганда, жамият учун хавфли бўлган қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) тушунилади. Бундай қилмиш қонун билан муҳофаза қилинадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказиши ёки зарар етказиш хавфини туғдириши мумкин.

Ҳуқуқбузарликнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: ижтимоий хавфлилиқ; ҳуқуққа зидлик; айблилиқ; жазоланиш. Ижтимоий хавфлилиқ шундан иборатки, бунда ҳуқуқбузарлик жамиятнинг қадриятларига тажовуз қилади, хусусий ва ижтимоий манфаатларни поймол этади. Ҳуқуқбузарликнинг зарарлиги ёки хавфлилиги шундан иборатки, у жамият ҳаётининг маромига салбий таъсир этади.

Ҳуқуққа зидлик — ҳуқуқбузарликнинг иккинчи белгиси. Бу ўринда гап қилмиш оқибатида қонуннинг, муайян ҳуқуқий норманинг бузилиши тўғрисида бормоқда. Бошқача айтганда, ҳуқуқбузар қонунда ёки ҳуқуқ нормасида белгилаб қўйилган тақиқни бузади. Агар бундай тақиқ бўлмаса, ҳуқуқбузарлик ҳам бўлмайди. қонун кенгайтирилган ҳолда ёки аналогия бўйича талқин этилиши мумкин эмас.

Айблилиқ — ҳуқуқбузарликнинг учинчи белгиси. Ҳуқуқ нормасини юридик жавобгарликни зиммасига олишга қодир бўлган шахс бузади ва шахс бу ҳаракатни қасдан ёки эҳтиётсизлик оқибатида содир этади.

Айб — шахснинг ўзи содир этган ҳуқуққа хилоф ҳаракатига ва унинг зарарли оқибатларига руҳий муносабати. Қарийб ҳар доим инсон олдида ҳуқуққа мос ёки ҳуқуққа зид тарзда ҳаракат қилишни танлаш имкони бўлади. Агар у иккинчи йўлни танласа, ҳуқуққа хилоф қилмишни айбли тарзда содир этган, деб ҳисобланади.

Балоғат ёшига етмаганлар ёки акли норасо деб топилган шахслар содир этган қилмиш (ҳуқуққа зид бўлса ҳам) ҳуқуқбузарлик бўлмайди. Бахтсиз ҳодиса, тасодиф натижасида, бирон кимсага айбсиз зарар етказиш ҳодисаси ҳам ҳуқуқбузарлик эмас.

Ҳуқуқбузарликнинг тўртинчи белгиси — жазоланиш. Бу маълум ҳуқуқбузарлик учун уни содир этган шахснинг ваколатли давлат органи томонидан жавобгарликка тортилишини билдиради. Бу жавобгарлик ҳуқуқий норманинг санкциясида ифодаланади.

Баъзи ҳолларда шахс қонунга биноан жавобгарликдан озод этилиши ҳам мумкин. Лекин буни ҳам ваколатли давлат органи амалга оширади.

Ҳуқуқбузарликлар қонунчиликнинг қайси соҳасига тегишлилигига қараб, бир қанча турларга бўлинади. Ҳуқуқбузарликнинг қуйидаги турларини келтириш мумкин:

- фуқаролик-ҳуқуқий (мажбуриятни бажармаслик, моддий зарар етказиш);
- маъмурий (майда безорилик, йўлларда ҳаракатланиш қоидаларини бузиш ва ҳ.к);
- интизомий (ишга келмаслик, кеч қолиш);
- жиноий, яъни жиноятлар (одам ўлдириш, ўғрилиқ, милиция ходимиға қаршилик кўрсатиш ва бошқалар).

Ҳуқуқбузарликнинг турига қараб давлат мажбурлов чоралари ҳам ўзгариб туради. Уларнинг энг оғирлари жиноят содир этилганда қўлланилади.

Юридик жавобгарлик, ижтимоий жавобгарликнинг бошқа шаклларида фарқли равишда, доимо ҳуқуқ нормаларига асосланади ва давлат мажбурлов нормалари билан боғлиқ бўлади. Юридик жавобгарлик — ҳуқуқбузарнинг ҳуқуқ нормаларига асосланган ва ҳуқуқбузарлик фактидан келиб чиқадиган қилмиши учун жавоб бериш ва давлат мажбурлов чоралари шаклидаги нохуш оқибатларига чидаш мажбурияти ҳамда шундай оқибатларга ҳақиқатан дучор бўлишидир.

Юридик жавобгарлик белгилари қуйидагилардан иборат:

- давлат мажбурлов чоралари билан узвий алоқадорлик;
- фактик асос — ҳуқуқбузарлик;
- юридик асос — юридик жавобгарликнинг ҳуқуқий тартибга солинганлиги;
- давлат қоралови билан боғлиқлик;
- ҳуқуқбузар ҳуқуқларини чеклаш билан боғлиқ салбий оқибатлар;
- ҳуқуқбузарликни содир этишда айбдор деб топилган шахсга нисбатан жазо қўллаш;
- ҳуқуқий принципларга асосланганлик (қонунийлик, индивидуаллаштириш, табақалашганлик ва бошқалар). Юридик жавобгарликнинг асоси ҳуқуқбузарлик, яъни ҳуқуқ нормаларини бузувчи муайян ҳаракат ёки ҳаракатсизликдир.

Ҳуқуқбузарликнинг ҳар хил турлари турли хил юридик жавобгарликка олиб келади. Масалан, фуқаролик ҳуқуқбузарлиги (мажбуриятни бажармаслик) — фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликка (зарарни қоплаш, неустойкани тўлатишга), маъмурий ҳуқуқбузарлик (йўлларда ҳаракатланиш қоидаларини бузганлик) — маъмурий жавобгарликка (жарима, транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум этишга) олиб келади. Жиноий ҳуқуқбузарлик, яъни жиноят эса жиноий жавобгарликка олиб келади (унга нисбатан озодликдан маҳрум этишгача бўлган жазо қўлланиши мумкин).

Юридик жавобгарлик икки асосий шаклда — суд тартибида ва маъмурий тартибда амалга оширилади. Жиноий жавобгарликни амалга оширишнинг суд тартиби ҳуқуқбузарга нисбатан фақат ваколатли давлат органи номи билан суд томонидан жазо қўлланилишини билдиради. Ушбу суд тартиби фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик учун хос, жиноий жавобгарлик учун эса мажбурийдир.

Юридик жавобгарликнинг икки тури фарқланади: жарима ёки жазо; ҳуқуқни тикловчи жавобгарлик. Жарима жазоси маъмурий ёки интизомий ҳатто жиноятлар учун ҳам қўлланилади. Жавобгарликнинг ушбу турига хос хусусият шундан иборатки, у фақат процессуал шаклда амалга оширилади ҳамда тегишли ваколатларга эга давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳужжатлари билан белгиланади.

2-Мавзу МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

1-§. Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси

Маъмурий ҳуқуқ Конституциявий, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқлари билан бир қаторда – ҳуқуқнинг асосий тармоқларига киради.

«Маъмурият» сўзи араб тилидан олинган бўлиб, «бошқариш» маъносини билдиради. Шу боис муъмурий ҳуқуқ кўпинча бошқарув ҳуқуқи ёки бошқаришга оид ҳуқуқ деб таърифланади.

Ҳуқуқ тармоқлари бир-биридан, аввало, ҳуқуқий бошқарув предмети ва усули билан фарқ қилади. Маъмурий ҳуқуқнинг Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимининг мустақил тармоғи сифатидаги ижтимоий муносабатларнинг асосий хусусияти шундаки, у давлат бошқаруви соҳасидаги ижтимоий муносабатларни, яъни давлат органларининг ижро этиш ва фармойиш бериш фаолияти жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Маъмурий ҳуқуқнинг мақсад ва вазифаларни тўла англаб етиш учун, аввало, давлат бошқарувининг таркиби ҳақида тушунчага эга бўлиш лозим. Ҳар қандай бошқарув муайян муносабатларни тартибга солиб туради. Жамиятдаги бошқарув ижтимоий бошқарув деб аталади. У инсонларни асосий мақсад йўлида жипслаштириш, ўзаро муносабатларни тартибга солиш, бутун жамиятни жипслаштириш учун қўлланади.

Ижтимоий бошқарувнинг асосий турларидан бири давлат бошқарувидир. У давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан амалга оширилади. Давлат бошқарув органлари фаолиятининг мазмуни истикболни белгилаш, режалаштириш, молиявий таъминлаш, кадрларни танлаш ва жойжойига қўйиш, ҳисобга олиш ва назорат қилишдан иборат. Бу давлат бошқарувининг кенг тарқалган вазифаларидан бири бўлиб, барча давлат органлари уларни ўз фаолияти довомида қўллайдилар.

Масалан, прокуратура – назорат органи. Республика Бош Пркурори нафақат барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муасасалар ва фуқароларнинг қонунларга риоя қилишларини, балки қуйи бўғидаги прокурорларнинг фаолиятини ҳам назорат қилиб туради. Бошқарув прокурорнинг асосий вазифаси эмас.

Давлат бошқаруви қуйидаги хусусиятларга эга:

- 1) ташкилотчилик фаолиятининг мавжудлиги;
- 2) давлат-ҳокимият хусусиятига эга эканлиги;
- 3) бошқарув фаолиятини амалга ошириш жараёнида давлатнинг ижтимоий-маданий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий фаолият соҳаларидаги функцияларни бажарилиши;
- 4) ваколат бошқарув субъектлари томонидан амалга оширилади.

Шундай қилиб давлат бошқаруви ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим тармоқларини қамраб олади, бу жараёнда ҳўжалик ташкилотчилик, маданий, маърифий ишларни амалга оширилади, маъмурий-сиёсий масалалар ҳал қилинади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, маъмурий ҳуқуқ соҳасига ушбу тарзда таъриф берса бўлади. **Давлат бошқарувини ташкил этиш тартиби ва бошқарувни амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган турли-туман ижтимоий муносабатларни тартибга солишчи нормаларни ўз ичига олган ҳуқуқнинг алоҳида тармоғи маъмурий ҳуқуқ деб аталади.** Масалан, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги қонунда ифодаланган маъмурий ҳуқуқ нормалар ҳукуматнинг шаклланиши ва ташкил этилиши тартибини, ваколатлари, қайси ташкилот га ҳисобдор эканлиги ва масъулиятини, давлатнинг бошқа органлари билан ўзаро муносабатини белгилаб беради.

Маъмурий ҳуқуқ билан тартибга солинадиган муносабатлар асосан қуйидагилардан иборат:

1) ташкилий жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунадиган давлат органлари (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси билан вазирликлар, қўмиталар, ҳокимликлар) ўртасидаги муносабатлар;

2) бир-бирига бўйсунмайдиган давлат бошқарув органлари (икки вазирлик, икки ҳокимлик ва ҳоказо) ўртасидаги муносабатлар;

3) давлат бошқарув органлари ва уларга бўйсунадиган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар;

4) давлат бошқарув органлари ва жамоат бирлашмалари (касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар ва бошқалар) ўртасидаги муносабатлар;

5) давлат бошқарув органлари ва фуқаролар ўртасидаги муносабатлар.

Маъмурий ҳуқуқ предмети – ижроия ҳокимият фаолиятини ташкил этиш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатлар йиғиндисидир.

Мамлакатимизнинг ташкилий қурилиш вазифаларини ҳал қилишда маъмурий ҳуқуқнинг аҳамияти катта.

Давлат бошқаруви тизимини ривожлантириш, давлат аппаратининг ишини яхшилаш, бошқарув фаолиятининг самарадорлигини оширишга қаратилган тадбирларнинг деярли барчаси маъмурий ҳуқуқ нормалари ёрдамида амалга оширилади. Яъни айнан маъмурий ҳуқуқ нормалари бошқарув органлари, корхона, муассаса ва ташкилотларни ташкил этиш, ўзгартириш ёки тугатиш қоидаларини белгилаб беради.

Маъмурий ҳуқуқ нормалари шу билан бирга бошқарилувчи объектларнинг фаолиятини, унинг давлат бошқаруви органлари билан ўзаро алоқаларини тартибга солиб туради. Ушбу нормалар режалаштириш тартибини, моддий ресурсларни тақсимлашни, иш ҳақини белгилаш билан боғлиқ муносабатларни ҳам тартибга солади.

Маъмурий ҳуқуқ нафақат бошқарувни, балки бошқарилувчи фаолиятни ҳам тартибга солади. Мисол учун, йўл ҳаракати қоидалари, жамоат жойида юриш туриш қоидалари, ов қилиш, савдо, санитария ва ёнғндан сақлаш қоидалари ва ҳ.к.

Шундай қилиб, маъмурий ҳуқуқ нормалари қандай қилмишлар (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланиши, маъмурий жавобгарлик турлари ва усулини, бундай ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқиш тартибини ўрнатади.

Маъмурий ҳуқуқ фанининг бошқа ҳуқуқий фанлар билан ўзаро алоқалари, муносабатларига келсак, шуни айтиб ўтиш жоизки маъмурий ҳуқуқ бошқа ҳуқуқий фанлар билан ҳамма вақт боғлиқ. Хусусан олдинги мавзуда биз давлат (конституциявий) ҳуқуқи соҳасида фикр билдирган эдик. Агар мана шу ҳуқуқ соҳаси мисолида маъмурий ҳуқуқнинг бошқа ҳуқуқ соҳалари билан ўзаро муносабатлари ҳақида фикр юритадиган бўлсак, айтиб ўтиш жоизки, маъмурий ҳуқуқ давлат (конституциявий) ҳуқуқи фанига жуда яқин туради. Лекин шу билан бирга бу икки Фан ўртасида ўзаро фарқлар ҳам мавжуд. Жумладан, давлат (конституциявий) ҳуқуқида давлатнинг ижтимоий тузилиши ва сиёсатининг асослари, давлат билан шахс ўртасидаги ўзаро муносабатлар, миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиш, давлат органлари тизимининг асослари ифодаланган. Давлат ҳуқуқи фанининг предмети маъмурий ҳуқуқ фанининг предметиға нисбатан кенгдир. Масалан, давлат ҳуқуқи барча давлат органлари учун умумий бўлган ташкил этиш ва фаолият кўрсатиш тамойилларини белгилаб берса, маъмурий ҳуқуқ нормалари эса юқоридагиларга асосланиб, давлат

бошқарувида уларни қўллашни тартибга солади. Давлат ҳукуки фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларини белгилаб беради. Маъмурий ҳуқуқ эса давлат ҳуқуқининг кўпгина нормаларни янада аниқлаштиради, фуқароларнинг ҳуқуққий мақомини асосий бўлмаган бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятлар бажарилишининг бошқарув механизмини белгилаб беради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан фуқаролар давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқига эга. Ушбу жараён давлат (конституциявий) ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади. Маъмурий ҳуқуқ эса мана шу шикоятларни қайси органга тегишлилигини, шикоятни кўриб чиқиш муддати ва тартибини ҳамда бошқа томонларини тартибга солади.

2-§. Маъмурий ҳуқуқ манбалари

Маъмурий ҳуқуқ манбалари бўлиб, ўзида маъмурий ҳуқуқий нормаларни ифода этган давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви органларининг (айрим ҳолларда бошқа давлат органларининг) актлари ҳисобланади. Бу нормалар қонунларда, вакиллик органларининг норматив ҳужжатларида, Президент фармонларида, Вазирлар Маҳкамаси қарорларида, вазирлик ва давлат қўмиталари, ҳокимларнинг норматив актларида номоён бўлади.

Бошқа ҳуқуқ соҳалари сингари маъмурий ҳуқуқнинг ҳам асосий манбаси бўлиб Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳисобланади. Хусусан Конституцияга биноан давлат бошқаруви органлари тизимида раҳбарлик қилувчи орган бу - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасидир. Конституциянинг 98-моддасида эса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Конституциявий ҳуқуқий мақоми ўз ўрнини эгаллаган. Конституциянинг XXI бобида эса маҳаллий давлат ҳокимияти асосларига бағишланган.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси ҳам маъмурий ҳуқуқ манбалари тизимида алоҳида ўринни эгаллайди. Зеро унда маъмурий ҳуқуқбузарлик тушунчаси, маъмурий жавобгарлик тушунчаси ва турлари, маъмурий нормаларнинг ҳаракат қилиши, маъмурий ишларни кўриб чиқишга ваколатли органлар, уларнинг фаолият йўналиши ва ваколатлари доираси тўғрисидаги қоидалар ўз ўрнини топган.

Маъмурий ҳуқуқ манбаларига Ўзбекистон Республикаси Ҳаво Кодекси, Божхона Кодекси, Солиқ Кодекси ва бошқа ҳуқуқий норматив актларни киритишимиз мумкин.

Маъмурий ҳуқуқ манбаларига Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қатор қонунларни киритишимиз мумкин. Хусусан Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 4 январда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида маҳаллий давлат ҳокимият органларини қайта ташкил этиш тўғрисида»⁸ги, Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрдаги «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»⁹ги, Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрдаги «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»¹⁰ги қонун ҳужжатлари ва бошқаларни киритишимиз мумкин.

Маъмурий ҳуқуқ манбаларига шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан чиқарилган актлар ҳам маъмурий ҳуқуқнинг манбалари қаторига киради.

Маъмурий ҳуқуқ тизими асосан иккига бўлинади:

А) Умумий қисм – давлат бошқарувининг барча соҳаларини қамраб олувчи нормаларни ўз ичига олади. Маъмурий ҳуқуқнинг умумий қисми таркибида қуйидаги нормалар ажралиб туради:

- давлат бошқаруви хусуиятларини белгилаовчи ҳамда давлат бошқаруви тамойилларини мустаҳкамловчи нормалар;
- давлат бошқарув органларининг ҳуқуқий мақомини, фаолиятининг шаклини белгиловчи нормалар;
- давлат хизматини тартибга солувчи нормалар;
- бошқариловчи объектларнинг мақомини белгиловчи нормалар;
- жамоат ташкилотларининг ҳуқуқий мақомини тўғрисидаги нормалар;
- фуқароларнинг ҳуқуқий мақомини тўғрисидаги нормалар;
- давлат бошқарувида ишонтириш ва мажбурлаш чоралари тўғрисидаги нормалар;
- давлат бошқарувида қонунчиликни таъминлаш усули тўғрисидаги нормалар.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. 3-сон. 146-м.

⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993. 9-сон. 320-м.

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2003. 1-сон. 140-м.

Б) Махсус қисм-маълум бир соҳада ҳаракат қилувчи нормаларни ўз ичига олиб қуйидагилардан иборат:

- режалаштириш, молия, банк-кредит, солиқ, ҳисоб-китоб соҳаларидаги ва тармоқлараро фаолиятнинг бошқа соҳаларидаги давлат бошқарувини тартибга солувчи нормалар;
- халқ ҳўжалиги, ижтимоий-маданий қурилиш ва маъмурий –сиёсий фаолият соҳасидаги давлат бошқарувини тартибга солувчи нормалар.

3-§. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар ва муносабатлар

Маъмурий-ҳуқуқий нормалар – давлат бошқаруви соҳасида давлат бошқаруви органлари, давлат хизматчилари, шунингдек корхона, муассаса, ташкилотлар, меҳнат жамоалари ва фуқароларнинг қонунчилик билан рухсат этилган юриш туриш чегарасини белгилаб беради.

Лозим тарздаги ҳулқ-атвор қайси ҳаракатларни содир этиш мумкин (рухсат этиладиган хатти-ҳаракатлар), қайсиларидан ўзни тийиш керак (тақиқлар), қайсиларини бажариш зарур (кўрсатмалар) эканлигини кўрсатишни тақазо этади. Инсон ҳулқ-атворларига бошқарув таъсирини кўрсатишнинг моҳияти ана шунда намоён бўлади.

Бунда маъмурий-ҳуқуқий нормаларнинг муҳим хусусиятига эътиборни қаратиш керак. Ушбу нормалар, аввало, ижро этувчи ҳокимият (давлат бошқаруви) субъектларига қаратилган мажбурий ҳулқ-атвор қоидаларига эга.

Шунга қарамай, уларнинг бошқарув таъсири остида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар ҳар қандай ҳуқуқий муносабатларга хос бўлган бундай муносабатлар иштирокчиларининг бурч ва ҳуқуқлари мослиги, уларнинг ҳокимият иродаси қаратилган шахслар манфаатларини таъминлашга йўналганлиги каби сифатлардан маҳрум бўлмайди. Ҳуқуқий норма таъсирида юзага келган субъектларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари маъмурий-ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқаради.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг турлари. Маъмурий-ҳуқуқий муносабат деганда, маъмурий-ҳуқуқий норма билан тартибга солинган, тарафлар маъмурий-ҳуқуқий нормалар воситада ўрнатилган ҳамда кафолатланган ўзаро мажбуриятлар ва ҳуқуқлар эгаси бўлиб майдонга чиқадиган бошқарув соҳасидаги ижтимоий муносабатлар тушунилади.

Маъмурий-ҳуқуқ муносабатлар турли мезонлар бўйича таснифланади. Уларга, аввало, ижро этувчи ҳокимият органларининг у ёки бу объектга бошқарув ёки тартибга солиш хусусиятига эга бўлган таъсир кўрастишидан иборат юридик имконияти киради.

Юридик хусусиятга кўра, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ўзаро муносабатлари вертикал ва горизонтал ҳуқуқий муносабатларга ажратилади.

Вертикал ҳуқуқий муносабатлар маъмурий-ҳуқуқий бошқарувнинг ҳамда субъект ва объект ўртасида юзага келадиган давлат бошқарув фаолияти учун хос бўлган субординация алоқаларнинг моҳиятини энг кўп даражада акс эттиради. Одатда ҳокимият муносабатлари деб аталадиган муносабатлар айнан шу муносабатлардир.

Горизонтал ҳуқуқий муносабатлар деганда, тарафлар амалда ва юридик жиҳатдан тенг ҳуқуқли бўладиган муносабатлар тушунилади. Бинобарин, уларда бир тарафнинг бошқа тараф учун бажарилиши мажбурий бўлган юридик ҳокимият кўрсатмалари бўлмайди.

Иштирокчиларнинг таркибига кўра, ҳуқуқий муносабатлар аппарат ичкарасидаги ва ташкарасидаги муносабатларга бўлинади. Биринчи ҳолда мавжуд бўлиши шарт бўлган (мажбурий) субъект (маъмурий ҳокимият эгаси, аппарат бўғини) аппаратнинг бошқа бўғинлари (органлар, хизматчилар ва бошқалар) билан муносабатга киришади. Ушбу ҳуқуқий муносабатлар ижро этувчи ҳокимият органлари тизимини, органлар ва хизматчиларнинг ваколатларини, уларнинг ўзаро муносабатларини аппарат ичидаги ишлар шакли ва усуллари белгиловчи маъмурий-ҳуқуқий нормаларга асосланади. Иккинчи ҳолда, мажбурий субъект фуқаролар, давлатга қарашли бўлмаган ташкилотлар, давлат корхоналари ва муассасалар билан ҳамкорлик қилади.

Фуқаролар ва ижро этувчи ҳокимият органлари. Ижро этувчи ҳокимият органлари билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларни алоҳида гуруҳга ажратиш мумкин.

Маъмурий ҳуқуқда фуқароларнинг ҳуқуқларини мустаҳкамловчи ва уларнинг бошқарув органлари билан муносабатларини тартибга солувчи нормалар ератлича катта ўрин эгаллайди. Субъектларини бошқарув органлари (мансабдор шахслар) ва фуқаролар ташкил этадиган

муносабатлар ҳукукий воқеаликдаги энг анъанавий муносабатлардир. Ҳар қандай фуқаро ўз ҳаёти мобайнида маъмурий, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи муассасалар ва уларнинг мансабдор шахслари билан, транспорт ва алоқа органлари билан, солиқ органлари, паспорт идораси, божхона хизмати, ижтимоий ҳимоя ва бошқа идораларнинг ходимлари билан маъмурий-ҳуқукий муносабатларга киришади.

Фуқаролар ўртасидаги муносабатлар маъмурий-ҳуқукий муносабатларнинг алоҳида гуруҳини ташкил қилади. Фуқаролар ўрасидаги кўпгина муносабатлар маъмурий-ҳуқукий нормалар билан тартибга солинганлиги учун маъмурий-ҳуқукий муносабатларга киради. Ушбу муносабатлар кўпроқ жамоат тартиби, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳаларида юзага келади ҳамда қонунчилик фуқароларга жамоат жойларидаги ўзаро муносабатларини, мустақил равишда, бошқаришнинг ҳуқуқ ва манфаатларига риоя этган ҳолда тартибга солиш мажбуриятини юклайди.

Ижро этувчи ҳокимиятнинг хусусиятлари. Ижро этувчи ҳокимиятнинг хусусиятларига қуйидагилар киради:

1) Ижро этувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикаси ягона давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва суд ҳокимияти билан яқиндан аллоқада бўлган мустақил тармоғи (турли, кўриниши)дир;

2) Ягона давлат ҳокимиятининг кўриниши бўлган ижро этувчи ҳокимият ҳозирги вақтда ижро этувчи органлар деб номланади, амалда эса давлат бошқарувчи органлари бўлган давлат аппаратининг махсус бўғинлари фаолиятида реал хусусият касб этади;

3) ижро этувчи ҳокимият давлат бошқаруви органлари тизимида намоён бўлади, уларга республика ҳукмати, вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралари, маҳаллий ижро этувчи органлар, давлат муассасалари ва корхоналарининг маъмурияти киради;

4) ижро этувчи ҳокимият замон ва маконда универсал хусусиятга эга, яъни узлуксиз ва инсонлар фаолият кўрсатаётган барча жойларда амалга оширилади. Ижро этувчи ҳокимият органлари мазмунини бўйича ижро этувчи ва кўрсатма берувчи фаолиятни амалга оширади. Қонунга мувофиқ, улар давлат ва ҳокимият ваколатларига, жумладан, ҳуқуқий ҳужжатлар чиқариш ва уларни амалга ошириш ваколатларига эга. Умуман олганда, ушбу органлар мустақил равишда қонун ҳужжатлари чиқариш, уларни қўллаш ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилишдан иборат кенг доирадаги ваколатларга эгадирлар.

Ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятининг қонун асосида бўлиши хусусиятига эгаллиги уларнинг ҳуқуқий ҳолатидаги энг муҳим ҳидатдир. Улар ўзларининг барча шаклдаги фаолиятида Конституция, қонунларнинг талабларига қатъий риоя этишлари, уларни бажаришлари ва ўз ваколатлари доирасида бошқаларнинг бажаришларини таъминлашга ёрдам беришлари керак;

5) ижро этувчи ҳокимият давлат хизмати орқали амалга оширилади. Давлат хизмати деганда, фуқароларнинг давлат органларидаги давлат бошқарувини амалга оширишга қаратилган профессионал фаолияти тушунилади. Ижро этувчи ҳокимият органлари муайян бўлинмалар (бўлим, бошқармалар)дан ташкил топади. Уларнинг ҳар бири хизмачилар эгаллаб турган лавозимлар йиғиндисидан иборат;

6) ижро этувчи ҳокимиятнинг муҳим жиҳати- унинг бевосита қўл остида улкан ресурслар, яъни ҳуқуқий, ахборот, иқтисодий, техникавий, мафкуравий, ташкилий ресурсларнинг мавжудлиги ёки унинг предметли хусусиятидир. Ижро этувчи ҳокимият қўлида давлатнинг амалдаги қудрати жамланган. У улкан ҳудудлар, кўплаб одамлар, ресурсларга таянади, хизматлаги лавозим бўйича кўтаришлар ва рағбатлантириш воситаларидан фойдаланади. Бундан ташқари, ижро этувчи ҳокимият органларининг бевосита қўл остида қуролли Кучлар, чунончи, армия, милиция, миллий хавфсизлик хизмати мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси. Вазирлар Маҳкамаси, яъни Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ижро этувчи ҳокимият ваколатларини амалга оширади, ижро органлари тизимига бошчилик қилади ва уларнинг фаолиятига раҳбарлик қилади. Шунингдек Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди. Унинг ҳуқуқий ҳолати асослари, таркиби, шаклланиш тартиблари Ўзбекистон Республикасининг

Конституцияси (20-боб), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги 2003 йил 29 августдаги янги таҳрирдаги қонуни ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари билан белгиланган.

Вазирлар Маҳкамасининг раиси Конституцияга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг фаолиятига раҳбарлик қилади ҳамда унинг ўз ваколатларини самарали амалга ошириши учун чоралар кўради.

Ҳукуматни Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири, Бош вазирнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, вазирлар, Ўзбекистон Республикаси давлат қўмиталарининг раислари, бошқа давлат хўжалик бошқарув органларининг раҳбарлари таркибида Республика Президенти шакллантиради ва Олий Мажлис тасдиқлайди (Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги қонуннинг 4-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Бош вазирини Президент парламентининг розилиги билан тайинлайди. Ҳукуматнинг бошқа аъзоларини ҳам Президент тайинлайди. Бош вазир Вазирлар Маҳкамасининг ишини ташкил этади, ўринбосарлари ўртасида вазирларни тасдиқлайди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг топшириғи бўйича халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг вакили бўлиб халқаро муносабатларда шартномалар ва битимларни имзолайди, давлат ва хўжалик бошқаруви масалалари бўйича қарорлар қабул қилади, Вазирлар Маҳкамаси раисининг топшириғи бўйича ҳукумат фаолитятини ташкил қилиш ва унга раҳбарлик қилиш билан боғлиқ бошқа функцияларни бажаради (Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги қонуннинг 15-моддаси).

Ҳукумат аъзолари бошқа ҳақ тўланадиган лавозимларни эгаллашлари ёки тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас. Ҳукумат аъзолари айнан бир вақтда вакиллик органининг депутати бўла олмайдилар.

Ҳукумат аолияти амалда жамият ҳаётининг барча томонларини қамроаб олади. Унинг фаолиятидаги асосий йўналишлар (функциялари) Конституциянинг 98-моддасида белгиланган. Ҳукумат:

- Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг асосий йўналишларини ишлаб чиқади ва уларнинг амалга оширилишини ташкил қилади;
- Олий Мажлисга Ўзбекистон Республикаси бюджетининг асосий кўрсаткичларини ва унинг бажарилиши ҳақидаги ҳисобатни тақдим этади, бюджетнинг бажарилишини таъминлайди;
- Олий Мажлисга қонунларнинг лойиҳаларини киритади ва қонунларнинг бажарилишини таъминлайди;
- қонунчилик ташкббуси ҳуқуқини амалга оширади;
- вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда бошқа марказий ва маҳаллий ижро этувчи органларнинг ҳамкорлигини таъминлайди;
- вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келувчи қарорлари ва фармойишларини бекор қилади ёки амал қилишини тўхтатиб қўяди;
- зиммасига Конституция, қонунлар ва Президент фармонлари билан юклатилган бошқа функцияларни бажаради.

Ҳукумат Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари, Президент фармонлари, бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар асосида ва уларни бажариш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун бажарилиши шарт бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Президент ҳукумат мажлисида раислик қилиш ҳуқуқига эга.

Ҳукумат Президент ваколатлари муддати доирасида амал қилади ҳамда янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини топширади.

Марказий ижро этувчи органлар. Ижро этувчи ҳокимият органлари таркибига ҳукумат билан бир қаторда махсус ваколатли давлат органлари – тармоқ ёки тармоқлараро функцияларни бажарувчи органлар киради. Уларнинг тузилишини Республика Президенти белгилайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ижро этувчи ҳокимият марказий органларининг ташкилий ҳуқуқий шакллари қуйидагилар киради:

- 1) вазирликлар;
- 2) давлат қўмиталари;

3) қўмиталар, департаментлар, агентликлар, шунингдек, республика вазирликлари, давлат қўмиталари қошидаги бошқа давлат бошқарув органлари (умумлаштирилган ҳолда улар идоралар деб аталади);

4) қўмита, бош бошқарма, комиссия, агентлик ва ҳукумат таркибига кирмайдиган бошқа республика давлат бошқарув органлари.

Ижро этувчи ҳокимиятнинг барча марказий органлари ҳукуматга қарашлидир. Ҳукумат вазирликлар, давлат қўмиталари, бошқа марказий ва маҳаллий ижро органларининг ҳамкорлигини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келувчи қарорлари ва фармойишларини бекор қилади ёки тўхтатиб қўяди.

Вазирлар Маҳкамаси ҳукумат таркибига кирмайдиган марказий ижро этувчи органларининг раҳбарларини лавозимига тайинлайди ва лавозимидан озод этади, шунингдек, вазирлар, давлат қўмиталарининг раислари, ҳукумат таркибига кирмайдиган марказий ижро этувчи органлар раҳбарларининг тақдимномасига мувофиқ, республика идораларининг раҳбарларини ва уларнинг ўринбосарларини лавозимига тайинлайди ва лавозимидан озод этади.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва марказий ижро этувчи органлар фаолиятининг ҳуқуқий асосини, республика қонунлари билан бир қаторда, Президент ва ҳукуматнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, махсус низомлар ташкил қилади.

Уларнинг ҳар бири тўғрисидаги низомни Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайди. Ҳукумат, шунингдек, республика идораларининг фаолият соҳаси, ваколатлари ва жавобгарлигини белгилайди.

Ижро этувчи ҳокимиятнинг марказий органлари ўз функциялари ва ваколатларининг табиатига кўра, муайян хусусиятларга эга.

Вазирлик – республиканинг марказий ижро этувчи органи бўлиб, давлат бошқарувининг тегишли тармоқ (соҳа)сига раҳбарлик қилади, шунингдек, қонунда белгиланган доирада тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга оширади.

Давлат қўмитаси – республиканинг марказий ижро этувчи органи бўлиб, давлат бошқарувининг тегишли тармоқлари (соҳаларида) ягона давлат сиёсатини ўтказди ва ушбу мақсада қонунга кўра тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга оширади.

Вазир ёки давлат қўмитасининг раиси ўз лавозимига кўра ҳукумат таркибига киради, давлат бошқарувининг тегишли тармоқлари (соҳаси)нинг самарали ишлашини таъминлайди, ўзлари раҳбарлик қилаётган тармоқ (соҳаси)нинг аҳволи ва ривожланиши, қонунлар ҳамда Президент ва ҳукумат ҳужжатларининг бажарилиши учун жавобгар бўлади.

Вазир ёки давлат қўмитасининг раиси ҳузурида маслаҳат берувчи ва кенгашувчи орган – вазирлик, давлат қўмитасининг ҳайъати ташкил этилади.

Вазирлик ёки давлат қўмитаси чиқарадиган қарор вазирнинг буйруғи билан ҳамда давлат қўмитасининг раиси имзолайдиган қарор билан расмийлаштирилади.

Республиканинг ҳукумат таркибига кирмайдиган марказий ижро этувчи органи ўз ваколатига кирувчи масалалар бўйича тармоқлараро мувофиқлаштиришни, шунингдек, бошқа махсус ижро этиш ва рухсат бериш функцияларини амалга оширади.

4-§. Маъмурий мажбурлов

Маъмурий мажбурлов маъмурий ҳокимиятни амалга оширишдан иборат махсус ваколатлар берилган ижро этувчи органлар (мансабдор шахслар)нинг одамларни ҳуқуқий кўрсатмаларни бажаришга мажбур қилиш, ҳуқуқбузарлик содир этилган тақдирда эса – уларга маъмурий жазо чорасини кўриш бўйича ташкилий, жисмоний ва руҳий таъсир кўрсатишини билдиради.

Маъмурий мажбурлов давлат мажбурловининг турларидан бири бўлиб, асосан давлат бошқаруви соҳасида ҳуқуқий тартибни таъминлаш ва муҳофаза этишнинг охириги чораси сифатида қўлланилади, яъни жазолаш функциясини бажаради. Бироқ унинг вазифалари шулар билан чекланмайди. Айни пайтда ҳуқуқни муҳофақа қилиш мақсадида маъмурий мажбурлов чоралари бошқача вазифаларни ҳам бажаради, яъни нафақат (интизомий ва маъмурий) ҳуқуқбузарликлар учун жазо сифатида, балки уларнинг олдини олиш ва уларни тўхтатиб қолиш учун ҳам ўлланилади. Шундай қилиб, улар жамоат тартибини ва жамоат хавфсизлигини таъминлайди.

Маъмурий мажбурловга суддан ташқаридаги тартиб хос, яъни мажбурлов (ишни тўхтатиб қўйиш, ғайриқонуний тарзда олинган нарсаларни олиб қўйиш, жарима солиш ва бошқа) чоралар тегишли ижро этувчи органлар (мансабдор шахслар – ички ишлар органлари, назорат-текшириш органлари, маъмурий комиссиялар ва бошқалар), яъни ушбу чораларни ўз фаолиятида судга мурожаат этмай туриб бевосита қўллайдиган органларнинг ваколатларига киритилган. Бироқ Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган ҳолларда маъмурий мажбурлов чораларининг айримларини судлар (судьялар) қўллайдилар. Чунончи, бу маъмурий ҳуқуқбузарлик, масалар, майда безорилик учун энг қаттиқ маъмурий жазоларни қўллаш ҳолларига тааллуқли. Маъмурий чоралар нафақат алоҳида шахсларга, балки ташкилотларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Маъмурий мажбурлов – ижро этувчи орган (мансабдор шахс)нинг қонунга асосланган ва ундан келиб чиқадиган ҳамда жамоат тартибини сақлашга, жамоат хавфсизлигини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган фаолиятдир.

Маъмурий мажбурлов чоралари хилма-хилдир. Уларни, мақсадига кўра, тўрт гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) маъмурий олдини олиш чоралари;
- 2) маъмурий чеклаш чоралари;
- 3) маъмурий тиклаш чоралари;
- 4) маъмурий жавобгарлик чоралари.

Маъмурий олдини олиш чоралари мажбурлов тусига эга бўлиб, бахтсиз ҳодисалар, табиий офатлар бўлганда юз бериш эҳтимоли бўлган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш мақсадида қўлланилади. Кўпинча улардан фуқаролар ҳаёти ва соғлиғига нисбатан туғилиши мумкин бўлган хавфнинг олдини олиш, жамоат хавфсизлигини таъминлаш учун фойдаланилади.

Маъмурий олдини олиш чоралари ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш. Бундай чоралар хилма-хил бўлиб, улар орасида энг кўп тарқалганлари қуйдагилардир:

- назорат текширувлари;
- ашёларни қўздан кечириш ва шахсни кўрикдан ўтказиш (божхона, ички ишлар ходимлари амалга оширадилар);
- инсоннинг шахсини тасдиқловчи ҳужжатларини текшириш;
- маъмурий назорат;
- карантин жорий қилиш (эпидемия ва эпизоотиялар чоғида);
- жамоат хавфсизлигига таҳдид туғилганда транспорт ва пиёдалар ҳаракатини тўхтатиш;
- шахсларнинг тиббий ҳолатини ва умумий овқатланиш корхоналарининг санитария ҳолатини гувоҳлантириш;
- мулк реквизицияси (реквизия-маълум муддатга мажбурий олиб қўйиш);
- давлат чегарасининг муайян қисмини ёпиб қўйиш ва ҳ.к.

Бу ва бошқа чораларни қўллаш қонун ҳужжатлари билан қатъий тартибга солинган.

Маъмурий чеклаш чоралари ғайриқонуний ҳаракатни мажбурий тартибда тўхтатиш ва уларнинг зарарли оқибатларининг олдини олиш зарур бўлган ҳолларда қўлланилади. Улар ҳам хилма-хил бўлиб ижро этувчи органлар (мансабдор шахслар) томонидан қўлланилади.

Уларга қуйидагилар киради:

- қонунга хилоф хатти-ҳаракатларни тўхтатиш талаби (масалан, ички ишлар органлари ходимлари, фуқаролар ва мансабдор шахслардан маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этишни тўхтатишни талаб қилишга ҳақлидирлар);
- ҳуқуқбузарни ушлаб келтириш;
- қурол ишлатиш (масалан, ҳайдовчи одамларнинг соғлиғи ва ҳаёти учун ҳақиқий хавф туғдираётган бўлса, транспорт воситасини тўхтатиш учун);
- атрофдагилар учун хавфли бўлган касалликлар билан оғриган шахсларни мажбурий даволаш;
- техник ҳолати белгиланган талабларга жавоб бермайдиган транспорт воситаларидан фойдаланишни тақиқлаш;
- корхона ва ташкилотлар барча учун мажбурий у ёки бу қоидаларни бузган тақдирда уларнинг фаолиятини тўхтатиш ёхуд тугатиш ва ҳоказо.

Маъмурий-тикловчи чоралар ашёларнинг аввалги ҳолатини тиклаш, етказилган зарани қоплаш мақсадида қўлланилади. Шу боис ушбу чораларнинг тури ва миқдори ҳуқуқбузар етказган зарар хусусиятига ва миқдорига боғлиқ. Уларга қуйидагилар киради:

- рухсат сўрамай қурилган бинолар ва иншоотларни бузиб ташлаш;
- рухсатсиз эгаллаб олинган турар жойдан қўчириб юбориш;
- ташкилотлардан қонунга хилоф тарзда эгаллаган нарсаларни олиб қўйиш;
- вояга етмаган фарзанди етказган зарани унинг ота-онасидан ундириш ва ҳоказо.

5-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ва жавобгарлик

Маъмурий жавобгарлик чоралари ваколатли орган ёки мансабдор шахснинг маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этган шахсларга маъмурий жазо қўллашида ифодаланади.

Маъмурий жавобгарлик – жавобгарликнинг барча белгилари хос бўлган юридик жавобгарликнинг махсус тури.

Айни пайтда қонунда жавобгарликнинг айнан шу турига хос бўлган аломатлари белгиланган ва улардан ижро этувчи ҳокимият идоралари кўп фойдаланадилар.

Маъмурий жавобгарлик – ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг махсус ваколатли органлари ва мансабдор шахслари айбдорга белгилайдиган маъмурий жазолар тизимидир.

Маъмурий жавобгарликни қўллаш учун асос вазифасини маъмурий ҳуқуқбузарлик бажаради. **Маъмурий ҳуқуқбузарлик** деб жамоат ёки давлат тартибига, давлатнинг ёки шахснинг мулкига, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қиладиган ҳамда содир этилгани учун қонунда маъмурий жавобгарлик назарда тутилган ғайриқонуний, айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган) ҳаракат ёки ҳаракатсизликка айтилади. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар, худди жиноятлар каби, жамият учун хавфлидир, улардан фақат ушбу хавф даражаси билангина фарқ қилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтга келиб 16 ёшга тўлган шахслар маъмурий жавобгарлик субъектлари бўлиши мумкин. Маъмурий ҳуқуқбузарликларни содир этган 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган шахсларга нисбатан вояга етмаганларни ишлари бўйича комиссиялар тўғрисидаги низомда назарда тутилган чоралар қўлланилади.

Мансабдор шахслар, яъни ҳокимият қарорлари чиқаришга ваколати бўлган раҳбарлар ҳам хизмат вазифаларини лозим даражада бажармаганликлари учун маъмурий жавобгарликка тортиладилар. Бунда мансабдор шахслар нафақат ўзларининг, балки қўл остидаги уларга бўйсунувчи ва тегишли қоидаларни бузган ходимларнинг ҳам ҳаракатлари ёки ҳаракатсизликлари учун маъмурий жавобгарликка тортиладилар.

Мансабдор шахсларнинг маъмурий жавобгарликлари уларга нисбатан улар хизмат бўйича бевосита бўйсунмайдиган органларнинг маъмурий-ҳуқуқий чора қўллашини англатади. Масалан, ёнғин назорати органлари ёнғин хавфсизлиги қоидаларини бузганилиги учун корхона раҳбарига маъмурий жарима солади.

Ушбу масаланинг амалий аҳамияти шундаки, ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик улар ўз табиатига кўра амалдаги қонунларга мувофиқ жиноий жавобгарликка олиб келмаган тақдирда қўлланилади.

Маъмурий жавобгарликнинг асосий хусусиятларига қуйидагилар киради:

1) маъмурий жавобгарликни қонун ҳам, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги нормалар ҳам белгилайди. Ундан фарқли равишда, жиноий жавобгарлик фақат қонунлар билан белгиланади;

2) маъмурий жавобгарлик учун – маъмурий ҳуқуқбузарликлар, жиноий жавобгарликлар учун эса – жиноят содир этилиши асос бўлиб хизмат қилади;

3) маъмурий жавобгарликка 16 ёшга тўлган ақли расо шахс тортилиши мумкин, жиноий жавобгарликка эса 14-16 ёшдан, айрим жиноятлар учун 13 ёшдан ҳам жазога тотиш мумкин. Маъмурий жавобгарлик субъектлари фуқаролар, мансабдор шахслар, вояга етмаганлар ва бошқалар бўлиши мумкин;

4) маъмурий ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жазо, жиноят учун эса жиноий жазо қўлланилади;

5) маъмурий жазони ижро этувчи ҳокимиятнинг кенг доирадаги ваколатли органлари ва мансабдор шахслари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳамда судлар (судьялар) қўллайдилар;

6) маъмурий жазони органлар ва мансабдор шахслар ҳуқуқбузарларга нисбатан қўллайдилар;
7) маъмурий жазони қўллаш судланганликни ва ишдан бўшатишни келтириб чиқармайди. Ушбу жазо қўлланилган шахс белгиланган муддат давомида маъмурий жазога тортилган деб ҳисобланади;

8) маъмурий жавобгарлик чоралари маъмурий ҳуқуқбузарликка доир ишларни юритишни тартибга солувчи қонунларга мувофиқ қўлланилади. Жиноят ишлари жиноят-процессуал қонунларга мувофиқ кўриб чиқилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тушунчаси. Маъмурий жавобгарликни қўллаш учун асос бўлиб маъмурий ҳуқуқбузарлик хизмат қилади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик деганда, қонун ҳужжатларига биноан, маъмурий ҳуқуқбузарликка тортиш назарда тутилган, шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига тажовуз қилувчи, ғайриқонуний, айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик оқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар жиноятлардан ушбу хавф даражаси билангина фарқ қилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг асосий белгилари қуйидагилардир:

- 1) жамиятга қарши хусусият;
- 2) ғайриқонунийлиги;
- 3) айблилиги;
- 4) қилмишнинг жазога лойиқлиги.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркибини норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан мустаҳкамланган ва мавжудлиги маъмурий жавобгарликка олиб келиши мумкин бўлган белгилар (элементлар) мавжуд ташкил қилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркибининг белгилари (элементлари) қуйидагилардан иборат:

- 1) объект;
- 2) объектив томон;
- 3) субъект;
- 4) субъектив томон.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг объектини нормалари билан тартибга солинган ва маъмурий ҳуқуқбузарлик чоралари билан муҳофаза этиладиган ижтимоий муносабатлар ташкил қилади.

Объектив томон маъмурий ҳуқуқ билан тақиқланган ҳаракати ёки ҳаракатсизликдан иборат.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг субъектлари сифатида жисмоний шахслар ҳамда мансабдор шахслар тан олинади. Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида умумий шаклда маъмурий жавобгарликка маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган пайтида 16 ёшга ва муамала лаёқатига эга бўлган шахслар тортилиши белгилаб қўйилган.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони субъектнинг ғайриҳуқуқий ҳаракат ёки ҳаракатсизликка ва унинг оқибатларига руҳий муносабатидан иборат. У қасд ёки эҳтиётсизликка шаклида ифодаланиши мумкин.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик таркиби мавжуд бўлгандагина уни содир этган шахс маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Бундай юридик мезонлар жиноят ва маъмурий қонунларда белгиланган. Масалан, қонунда қандай ҳолларда давлат мулкни майда талон-тарож қилиш, маъмурий ҳуқуқбузарлик, қандай ҳолларда эса жиноят бўлиши кўрсатилган. Муайян жиноятларнинг субъекти деб 14 ёшга шахслар тан олинади, маъмурий ҳуқуқбузарлик субъектлари эса фақат 16 ёшга тўлган шахслар бўлиши мумкин; транспорт воситаларини бошқарувчи шахсларнинг жабрланувчининг енгил шикастланишига олиб келган йўлларда ҳаракатланиш қоидаларини бузиши маъмурий ҳуқуқбузарлик деб, жабрланувчининг ўлимига ёки оғир шикастланишига олиб келган айти ўша ҳаракатлар эса – жиноят деб ҳисобланади.

Маъмурий жазо ва унинг турлари. Маъмурий жазо маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик чораси бўлиб, қуйидаги мақсадларда қўлланилади:

- маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этган шахсни қонунга риоя этиш ва ҳуқуқ-тартиботни ҳурмат қилиш руҳида тарбиялаш;

- унинг янги ҳуқуқбузарликлар содир этишининг олдини олиш;

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 23-моддасида маъмурий жазонинг қуйидаги турлари белгилаб қўйилган:

- 1) жарима;

2) маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш қуроли ёки бевосита предмети бўлган норсани пул эвазига олиб қўйиш;

3) маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш қуроли ёки бевосита предмети бўлган нарсани мусодара қилиш;

4) шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқи, ов қилиш ҳуқуқидан) маҳрум этиш;

5) маъмурий қамок.

Маъмурий жазо фақат Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланиши мумкин.

Жарима – маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этишда айбдор шахсга белгиланадиган ва давлат фойдасига олинадиган пул ундириш (МЖК 25-моддаси). У деярли барча маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун назарда тутилган ва кенг тарқалган жазо чорасидир. Фуқароларга белгиланадиган жариманинг энг кўп миқдори Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгиланган энг кам иш ҳақининг 5 бараваридан, мансабдор шахсларга эса – 10 бараваридан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Ҳақини тўлаш шарти билан олиб қўйиш – маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай норса бўлган ашёни мажбурий тарзда тортиб олиб, уни кейинчалик сотиб юбориш ҳамда сотишдан тушган пулни ашёнинг собиқ эгасига тортиб олинган ашёни сотиш харажатларини чегириб ташланган ҳолда топширишдан иборат (МЖК 26-моддаси).

Мусодара қилиш – маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган бевосита шундай нарса бўлган ашёни ҳақини тўламасдан мажбурий тарзда давлат мулкига ўтказишдан иборат (МЖДК 27-моддаси).

Махсус ҳуқуқдан маҳрум қилиш – муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситаларини бошқариш ҳуқуқдан, ов қилиш ҳуқуқидан) маҳрум қилиш чораси бўлиб, туман (шаҳар) суднинг маъмурий ишлар бўйича судьяси тимонидан (уч йилгача бўлган муддатга) қўлланилади. Асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш чораси қўлланилиши мумкин эмас (8-модда).

Маъмурий қамок камдан кам ҳолларда маъмурий ҳуқуқбузарликнинг айрим турлари учун 3 суткадан 15 суткагача бўлган муддатга қўлланилади. Ушбу жазони туман (шаҳар) суди (судьяси) қўллайди. Маъмурий қамок ҳомиладор аёлларга, 3 ёшгача бўлган болалари бор аёлларга, 14 ёшгача бўлган болаларини яқка ўзи тарбиялаётган шахсларга, 18 ёшга тўлмаган шахсларга, I ва II гуруҳ ногиронларига нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

Маъмурий жазо ҳақидаги иш бўйича чиқарилган қарор юзасидан юқори турувчи орган (юқори турувчи мансабдор шахс)га ёки судга шикоят қилиниши мумкин.

Маъмурий жазо- ҳуқуқбузарлик содир этилган кундан бошлаб, давом этаётган ҳуқуқбузарликлар учун эса – ҳуқуқбузарлик аниқланган кундан бошлаб, 2 ойдан кечиктирмай қўлланилиши мумкин (МЖК 36-модда).

Башарти маъмурий жазога тортилган шахс шу жазони ўташ муддати тугаган кундан бошлаб 1 йил мобайнида маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этмаган бўлса, мазкур шахс маъмурий жазога тортилмаган, деб ҳисобланади (МЖК 37-модда).

Маъмурий жазони қўллаш ҳуқуқига бунинг учун ваколатли бўлган бир қатор органлар ва мансабдор шахслар эга. Уларнинг тўлиқ рўйхати маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида берилган. Уларга туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьялари; хўжалик судининг судьялари; маъмурий комиссиялар; туман (шаҳар) вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар; ички ишлар органлари ва бошқа давлат инспекцияси органлари (мансабдор шахслари), солиқ, божхона, давлат санитария назоарати органлари киради.

Қонунда назарда тутилган айрим махсус ҳолларда, масалан, майда безорилик, оз миқдорда талон-тарож қилиш ва бошқалар учун маъмурий жазо қўллаш фуқароларга ҳақоратомуз шилқимлик қилиш ҳамда тартибини ва фуқароларнинг осойишталигини бузувчи шу каби бошқа хатти-ҳаракатларда ифодаланган энг кам иш ҳақининг 3 бараваридан 5 бараваригача миқдорда жарима солишга ёки 25 суткагача муддатга маъмурий қамокқа олишга сабаб бўлади (МЖК 183-модда). Майда безориликка доир ишлар одатда суд тартибида, вояга етмаганларга нисбатан эса маҳаллий ижроия органлари қошида вояга етмаганлар (16 ёшдан 18 ёшгача бўлганлар) ишлари билан шуғулланувчи комиссияларда кўриб чиқилади.

Ўзгалар мулкани талон-тарож қилиш, ушбу талон-тарож қилинган нарса қиймати белгиланган энг кам иш ҳақининг беш бараваридан ошмаса, оз микдорда талон-тарож қилиш ҳисобланади. Мулкчилик шаклидан қатъий назар, корхона, муассаса, ташкилотларнинг мулкани ўғирлаш, ўзлаштириш, растрата қилиш, мансаб лавозимини суиистеъмол қилиш ёки фирибгарлик йўли билан оз микдорида талон-тарож қилиш энг кам иш ҳақининг 1 бараваридан 3 бараваригача микдорида жарима солишга сабаб бўлади (МЖК 61-модда).

Маъмурий қонунчилик. Маъмурий қонунчиликни ўрганиш чоғида маъмурий ҳуқуқбузарликларни тартибга солувчи асосий норматив ҳужжат Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 1 апрелда кучга кирган Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси эканлигини ёдда тутиш зарур.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг умумий қоидаларида маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс ҳуқуқбузарлик содир этилган вақт ва жойда амал қиладиган қонунлар асосида жавобгарликка тортилиши белгилаб қўйилган.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликни юмшатовчи ёки бекор қилувчи ҳужжатлар орқага қайтиш кучига эга, яъни улар ушбу ҳужжатлар чиққунча содир этилган ҳуқуқбузарликларга ҳам тааллуқлидир. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик белгилайдиган ва уни кучайтирадиган ҳужжатлар эса орқали қайтиш кучига эга эмас.

Мазкур кодексда назарда тутилган ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик ушбу ҳуқуқбузарликлар ўз табиатига кўра, амалдаги қонунларга мувофиқ жиноий жавобгарликка сабаб бўлмаган тақдирда юзага келади.

Агар маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этган шахс ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлигининг қонунга ҳилов эканлигини билган, унинг зарарли оқибатларига илгаридан кўзи етган ва уларни онги равишда истаган, ушбу оқибатларнинг юзага келиши эҳтимоллигини билган бўлса, бундай маъмурий ҳуқуқбузарлик қасддан содир этилган ҳуқуқбузарлик деб эътироф этилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги натижасида зарарли оқибатлар юз бериши мумкинлигига илгаридан кўзи етган, аммо енгилтаклик билан уларнинг олдини оламан, деб умид қилган ёхуд бундай оқибатлар бўлиши мумкинлигига кўзи етиши керак бўлгани ҳолда илгаридан кўзи етмаган бўлса, бундай маъмурий ҳуқуқбузарлик эҳтиётсизлик орқасида содир этилган, деб ҳисобланади.

Маъмурий жавобгарликка маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтда 16 ёшга тўлган шахслар тортиладилар.

Таълим олувчилар айниқса вояга етмаганларнинг жавобгарлигини ўрганишлари керак.

Мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги бошқарув тартибини, давлат ва жамоат тартибини, табиатни, аҳолининг соғлигини ва бажарилишини таъминлаш ўзларининг хизмат бурчларига қиладиган бошқа қоидаларни амалга ошириш соҳасида белгиланган нормаларга риоя этмаслик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар содир этилганда юзага келади.

Қонунга ҳилов ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этилган вақтда муомалага лаётсиз ҳолатда бўлган, яъни ўз ҳаракатлари учун жавоб бера олмайдиган ёки сурункали руҳий касаллик, руҳий фаолиятининг вақтинчалик ишдан чиқиши, ақлий ожизлик ёхуд бошқа касаллик оқибатида ўз ҳаракатларини идора қила олмайдиган шахс маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Маъмурий жазо чораларининг моҳиятини ўрганиш ва уларнинг турларини билиш зарур. Улар қуйидагилардан иборат:

- 1) жарима;
- 2) маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни ҳақини тўлаш шарти билан олиб қўйиш;
- 3) маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусодара этиш;
- 4) муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситани бошқариш, ов қилиш ҳуқуқидан) маҳрум этиш;
- 5) маъмурий қамокқа олиш.

Маъмурий жазога тортиш хусусиятлари, жазога тортишнинг умумий қоидалари, маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар, жазо муддатларини ҳисоблаш, жазога тортиш муддатлари, шахс давр ўтганидан сўнг маъмурий жазо тортилмаган деб

ҳисобланадиган муддат, етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини юклаш кабиларни тушаниб олиш муҳим.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг турли хил маъмурий ҳуқуқбузарликлар тавсифи берилган махсус қисмининг мазмуни билан баитафсил танишган маъқул. Уларга қуйидагилар киради:

- 1) фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қиладиган маъмурий ҳуқуқбузарликлар;
- 2) аҳоли соғлиғини сақлаш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар;
- 3) мулкка тажовуз қилувчи маъмурий ҳуқуқбузарликлар;
- 4) табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар;
- 5) саноатдаги, қурилишдаги ва иссиқлик ҳамда электр энергиясидан фойдаланиш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар;
- 6) қишлоқ хўжалигида маъмурий ҳуқуқбузарликлар, ветеринария, санитария қоидаларини бузиш;
- 7) транспортдаги, йўл хўжалиги ва алоқа соҳаларидаги ҳуқуқбузарликлар;
- 8) фуқароларнинг турар жой ҳуқуқларига тааллуқли, коммунал хизмат ва ободонлаштириш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар;
- 9) савдо, тадбиркорлик ва молия соҳаларидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар;
- 10) одил судловга тажовуз қилувчи маъмурий ҳуқуқбузарликлар;
- 11) жамоат тартибига тажовуз қилувчи маъмурий ҳуқуқбузарликлар;
- 12) бошқарувнинг белгиланган тартибига тажовуз қилувчи ҳуқуқбузарликлар.

3-Мавзу: МОЛИЯ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1-§. Молия ҳуқуқи предмети ва тизими.

Молия (араб тилидан олинган) пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш ва улардан фойдаланиш жараёнидаги ижтимоий муносабатларни акс эттирувчи иқтисодий категориядир.

Молиянинг вужудга келиши товар-пул муносабатларининг ривожланиши ва давлатнинг ўз функцияларини бажариши учун зарур бўлган молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи билан боғлиқ. Дастлаб бу атама XIII-XIV асрларда Италияда пайдо бўлган, унинг Генуя, Венеция, Флоренция деган шаҳарлари савдо, пул ҳисоб-китоблари ва банк ишининг йирик марказлари бўлган. Кейинчалик уни давлат томонидан ўз вазифаларини ҳал қилиш учун йўналтириладиган пул муносабатлари тизими, пул жамғар-маларини ҳосил қилиш билан боғлиқ тушунча сифатида қўллай бошладилар.

Шундай қилиб, **молия** – умумдавлат эҳтиёжларини молиялаштириш учун зарур бўлган пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар тизимидир.

Молия ҳуқуқи давлат молиявий фаолияти соҳасида юзага келадиган, ўзгарадиган ва тугалланадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Бу шуни англатадики, молия ҳуқуқи давлатнинг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнлари билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабат-ларнинг барча турларига ўзининг тартибга солиш таъсирини кўрсатади.

Шундай қилиб, **молия ҳуқуқи предмети** давлат фаолияти турларидан бири, яъни молиявий фаолият доирасидаги чекланган ижтимоий муносабатлардир. Ушбу муносабатлар давлат-нинг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул жамғармаларини режалаш асосда ташкил этиш, тақсимлаш ва улар-дан фойдаланиш бўйича давлат фаолиятини амалга ошириш жараёнида юзага келади, ўзгаради ва тугалланади.

Давлат молиявий фаолияти амалиёти шундан далolat бера-дики, молия ҳуқуқи предметини ташкил этувчи ижтимоий муносабатларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар ўртасидаги тегишли давлат органлари номидан бюджет жараёнини амалга ошириш ва Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети маблағларини тақсимлаш билан боғлиқ муносабатлар;

- бир томондан, молия ва солиқ органлари ўртасидаги, иккинчи томондан, юридик ва жисмоний шахслар ўртасида давлат олдидаги мажбуриятларини бажариш (солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш), шунингдек, амалдаги қонунчиликда бел-гиланган ҳисобот шакллари ва бошқа ҳужжатлар (солиқлар ва йиғимлар бўйича ҳисобкитоблар, даромадлар тўғрисидаги декларациялар)ни топшириш бўйича муносабатлар;

- молия органлари ва бошқа давлат органлари ўртасида маблағларни сарфлаш йўналишлари бўйича бюджет маблағлари миқдорини белгилаш масалалари бўйича муносабатлар;

- молия ва солиқ органлари (Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, уларнинг юқори ва қуйи ташкилотлари ва муассасалари) ўртасида солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни ундириб олиш тартиби ва муддатларини аниқлаштириш, валюта назоратини амалга ошириш билан боғлиқ муносабатлар;

- бир томондан, Марказий банк ва унинг тасарруфидаги кор-хона ва ташкилотлар, иккинчи томондан, тижорат банклари ва хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида банк фаолиятини амалга ошириш учун лицензиялар бериш, ҳисоб-китобларни амалга ошириш ва уни бузганлик учун чоралар қўллашда белгиланган тар-тибга риоя этиш масалалари бўйича муносабатлар;

- молиявий фаолиятни амалга оширувчи давлат органлари ва хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида мазкур субъектлар то-монидан давлат молия интизомига риоя этилиши бўйича муносабатлар ва ҳ.к.

Молиявий муносабатларни тартибга солиш ҳуқуқ меъёрларига уларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги хос бўлиб, бу боғлиқлик нафақат уларни чиқарган ҳокимият ва бошқарув органларининг ҳолати ва нафақат ушбу меъёрларнинг қўлланиш соҳаси, балки ҳуқуқий тартибга солиш предметининг ички тузилмаси қонуниятлари билан ҳам белгиланади. Демак, молия ҳуқуқи ўзининг ички тузилмаси ёки тизими, яъни қўллаб бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ бўлган бутун бир элементларга эга бўлиб, уларда мо-лиявий-ҳуқуқий меъёрлар муайян изчилликда бирлашади ва жойлашади.

Махсус адабиётларда тўғри қайд этилганидек, **молия ҳуқуқи тизими** деганда, унинг молиявий муносабатлар билан объек-тив белгиланган ички тузилиши, молиявий-ҳуқуқий меъёрларнинг муайян изчилликда бирикуви ва жойлашишини тушунмоқ керак.

Юридик фанда **ҳуқуқ манбалари** деганда, ҳуқуқий меъёр-лар ифодасининг ташқи шакллари, ҳуқуқ мавжуд бўлишининг шакллари тушунилади. Ҳозирги замон ҳуқуқшунослигида янада аниқроқ таъриф ишлаб чиқилган бўлиб, ҳуқуқ манбаи деганда - мазкур жамият томонидан ҳуқуқни тушуниш хусусияти билан белгиланган ижтимоий меъёрларни мажбурий деб билиш усулини тушуниш керак. Тарихда мажбурий меъёрлар мавжуд бўлишининг уч шакли маълум: норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, суд прецеденти ва ҳуқуқий одат.

Молия ҳуқуқининг энг асосий манбаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясидир. Конституцион ҳуқуқнинг тадбиркорликнинг эркинлиги, хусусий мулкчилик ҳуқуқини кафолатлайди-ган меъёрлари молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг хусусан табиатини ҳам белгилайдиган асосий меъёрлар бўлиб ҳисобланади. Улар бюджет тузилиши, молия ва пул-кредит тизими асослари, белгиланган солиқлар ва йиғимларни тўлаш мажбурияти, давлат молиявий фаолиятининг тамойилларини мустаҳкамлаб беради (Конституция, 51, 122-моддалари).

Молия ҳуқуқининг мустақил манбалари бўлиб бюджет тизими тўғрисида, банклар ва банк фаолияти тўғрисида, валютани тартибга солиш тўғрисида, қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатлари ҳисобланади.

Молия ҳуқуқи манбалари қаторига ижроия ҳокимияти ор-ганларининг қонуности ҳужжатлари ҳам киради. Демак, молия-вий-ҳуқуқий меъёрлар Президент фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, жойлардаги дав-лат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қарорларида мавжуд.

2-§. Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар.

Молиявий-ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий муносабатларнинг муайян бир турини ташкил этади. Шу муносабат билан ҳар қандай ҳуқуқий муносабатга хос бўлган умумий хусусиятлар унга ҳам хосдир. **Маълумки, ҳуқуқий муносабат унга юридик шакл бе-радиган ҳуқуқ меъёрининг мазкур ижтимоий муносабатни тартибга солиш таъсири натижасидир.** Шу сабабли ҳуқуқий муносаба-тларда томонлар, ўз ихтиёри бўйича тўла ҳаракат қилиши мум-кин бўлган ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинмаган ижти-моий муносабатлар, масалан, ахлоқ меъёрлари билан боғлиқ бўлган муносабатлардан фарқли равишда, ўзаро юридик мажбуриятлар ва ҳуқуқлар эгалари бўлиб қолади, уларнинг алоқаси эса, юридик хусусиятга эга бўлиб, давлат мажбурий кучи билан муҳофаза этилади.

Молия ҳуқуқига оид махсус адабиётларда молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос турли хусусиятлари ажратилади. Аммо, кўпчилик муаллифлар томонидан ҳаққоний равишда кўрсатилган предметнинг ўзига хослиги ва молия ҳуқуқи усулини ҳисобга олган ҳолда, мазкур муносабатларнинг асосий хусусият-лари қуйидагилардан иборатдир:

Биринчидан, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар фақат давлат пул жамғармаларини режали ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келади. Демак, молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг белгиловчи хусусияти шундан иборатки, улар асосан давлат ва ижтимоий ҳаётнинг махсус соҳасида, яъни давлатнинг айнан молиявий фаолияти соҳасида таркиб то-пади.

Иккинчидан, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар кўпинча мул-кий муносабатларнинг турларидан ҳисобланади, чунки ушбу муносабатлар объекти сифатида пул маблағлари қатнашади. Демак, пул муносабатлари марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш ва улардан фой-даланиш билан боғлиқ ҳолда юзага келади.

Учинчидан, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар томонларидан бири сифатида ҳамма вақт давлат ёки унинг ваколатли органи қатнашади. Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг мазкур хусусияти шу билан изоҳланадики, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар-нинг асосий объекти ҳисобланган молиявий фаолият тўғридан-тўғри ва бевосита давлатнинг хоҳиш-иродаси ва манфаатларини ифодалайди. Айни шу давлат бутун жамият манфаатлари йўлида марказлаштирилган пул маблағлари жамғармаларини яратади ва тасарруф этади, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани молиялашти-ришни ташкил этади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар давлат-ҳокимият хусусия-тисиз мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги ва уларнинг мулкий, пул муносабатлари билан чамбарчас узвий боғлиқлиги сабабли молия ҳуқуқига оид адабиётларда улар *ҳокимият-мулкий муносабат-лар* сифатида таърифланади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларни ҳуқуқий муносабатлар-нинг мустақил турига ажратиш учун қайд этилган барча хусу-сиятларнинг биргаликдаги мажмуига эга бўлиш лозим. Кўрсатилган хусусиятлардан ҳеч бўлмаса биттасининг йўқ бўлиши шундан далолат берадики, мазкур ҳолда гап ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа турлари ҳақида кетиши мумкин. Масалан, ҳуқуқнинг бош-қа тармоқлари, хусусан фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари (қарз шартномаси, кредит шартномаси) билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар мулкий хусусиятга эга бўлади. Аммо бу ерда фақат молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзигагина хос бўлган бошқа хусусиятлар йўқ. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат-лари, бир томондан, давлат молиявий фаолияти билан боғланма-ган, иккинчи томондан эса, ушбу муносабатлар субъектлари тур-ли ҳуқуқларга эга бўлиб, ўзларининг ўзаро муносабатларини шартнома асосида курадилар, яъни уларда ҳокимият хусусияти йўқ. Бошқа мисол сифатида маъмурий ҳуқуқий муносабатларни ҳавола қилиш мумкин, улар ҳам, молиявий-ҳуқуқий муносабат-лар каби, ҳокимият-мулкий хусусиятга эга бўлиб, томонлардан бири сифатида ҳамма вақт ижроия ҳокимият органи қатнашади.

Юқорида баён этилган дастлабки қарашлар *молиявий-ҳуқу-қий муносабатни давлат молиявий фаолиятида юзага келади-ган, ҳукмронлик-мулкий хусусиятга эга бўлган молиявий-ҳуқу-*

қий меъёр билан тартибга солинган ижтимоий муносабат бўлиб, унинг қатнашчилари молиявий-ҳуқуқий меъёр билан бел-гиланган ва қафолатланган юридик мажбуриятлар ва ҳуқуқлар эгалари бўлади деб таърифлаш учун асос бўлади.

3-§. Ўзбекистон республикасида молиявий назорат.

Молиявий назорат молиянинг махсус функцияси бўлиб, унинг мақсади молиявий ресурсларни бошқариш қонунийлиги ва самарадорлиги бўйича қабул қилинган андозалардан четга чиқиш ҳолларини аниқлаш, бундай четга чиқишлар мавжуд бўлганида эса, уларни тузатиш ва олдини олиш бўйича тегишли чораларни ўз вақтида қабул қилишдан иборат. У назоратнинг бошқа турла-ридан фарқли ўларок, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча соҳа-ларида мавжуд бўлган ҳолда, пул жамғармалари ҳаракатининг бутун жараёнида кузатилади. Шу сабабли молиявий назорат ҳар қандай ишлаб чиқаришда ҳўжалик юритиш механизмининг объектив равишда зарурий бўлган таркибий қисмидир, деб тасдиқлаш мумкин.

Молиявий назорат тушунчаси, унинг мазмун-моҳияти ва шакллари тўғрисидаги масала иқтисодий ва юридик адабиётлар-да ҳамон мунозарали бўлиб қолмоқда.

Лекин ушбу ҳолатни тан олиш илгаритдан бери таркиб топ-ган «молиявий назорат» атамасини, адабиётларда таклиф этил-ганидек, «молиявий-хўжалик назорати» деб ўзгартириш учун асос бўла олмаса керак. Молиявий назорат хўжалик фаолиятини назорат этишнинг бошқа турларини ҳам амалга ошириш заруратини инкор этмайди, балки уни ҳам назарда тутати.

Молиявий назоратнинг моҳияти унинг вазифаларида ўз ифодасини топиб, улардан бири «молиявий ресурсларнинг аҳволини назорат этишдан иборатдир. Ушбу назорат давлат бюджети олдидаги мажбуриятларнинг ўз вақтида ва тўлиқ ижро этилишини, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул жамғармала-ридан фойдаланишга доир операцияларнинг тўғри амалга ошири-лишини текширишни назарда тутати».

Ушбу шароитларда молиявий назоратнинг энг муҳим вази-фалари молиявий муносабатларнинг барча субъектлари томонидан банк, солиқ, валюта қонунчилиги, қимматли қоғозлар, суғурта ва аудиторлик фаолияти тўғрисидаги қонунларга риоя этилиши самарадорлигини оширишдан иборат бўлиб қолмоқда. Молиявий назоратнинг ниҳоятда муҳим вазифаларидан бири, шунингдек, тўлов айланмасини нормаллаштириш, нотўловлар, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари бўйича салбий оқибатларни тугатишдир.

Молиявий назорат вазифаларини амалга ошириш натижасида молиявий фаолиятда қонунийлик тамойили томонларидан бирини ифодалайдиган *молия интизоми* мустаҳкамланади. *Молия интизоми* деганда, *давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш вақтида белгиланган кўрсатмалар ва тартибга қатъий риоя этилиши* тушунилади. Молия интизоми талаблари юридик ва жисмоний шахслар ҳамда давлат органлари учун амал қилади.

Молиявий назорат ялпи ижтимоий ва миллий даромадни ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш каби молияга хос бўлган сифатларни назорат этиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Бошқача айтганда, молиянинг назорат функцияси молиявий назоратнинг асосий қисми бўлиб, молияга бўлган эҳтиёж ва молия ресурслари мажудлиги ўртасида мувозанат бўлишига ёр-дам беради.

Юқорида баён этилган ҳолатларни ҳисобга олиб, айтиш мум-кинки, **молиявий назорат** ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинган, давлат ва нодавлат органлари ҳамда хўжалик юритувчи субъектларнинг молия ресурсларини бошқариш қонуний-лиги ва самарадорлигини белгилаш, молия интизомини таъминлаш ҳамда аниқланган тартиббузарликларни тугатиш ва огоҳ-лантириш бўйича ўз вақтида чора-тадбирлар қабул қилишга доир фаолиятидир.

Давлат молиявий назорати давлат молия сиёсатини амалга ошириш, молиявий барқарорлик учун шарт-шароитлар ташкил этиш учун мўлжаллангандир. Барча давлатларда, улар қури-лишининг ўзига хослигига қараб, молиявий назоратнинг ўз тизими таркиб топган. Шунга қарамасдан, чет давлатларда назорат-тафтиш тармоғининг ташкил этилиши ва ишфаолияти у ёки бу жиҳатдан кўп йиллик халқаро тажрибада ифодаланган умумий тамойилларга асосланади. Масалан, ҳар қандай йирик дастурни амалга ошириш албатта кичик назорат тизимини ўз ичига қамраб олади. Бу мақсадларга, одатда, қандайдир муҳим давлат дастури учун ажратилган маблағлар умумий ҳажмидан бир-икки фоиз ажратилади.

Ўзбекистонда давлат молиявий назоратини Президент, ҳукумат органлари (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, барча даражадаги Халқ депутатлари Кенгашлари) ҳамда ижроия ҳокимиятнинг тегишли органлари амалга оширади.

Молиявий назоратни амалга ошириш бўйича *Ўзбекистон Республикаси Президенти*га давлат ва ижроия ҳокимият бош-лиғи сифатида катта ваколатлар берилган

Давлат молиявий назорати тизимида **Ҳисоб палатаси**га катта роль ажратилади. У мустақил ва объектив орган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисоб беради.

Ўзбекистон Республикасининг аудиторлик фаолияти тўғрисидаги қонунида (2000 йил 26 май, янги таҳрири) аудит деганда, аудиторлик ташкилотларининг аудиторлик текширувларини ўтказиш ва бошқа касбий хизматларни кўрсатиш бўйича тадбир-корлик фаолияти тушунилади. Аудитнинг ушбу таърифи унинг мазмун-моҳияти ва мақсадини тўлиқ очиқ бера олмайди. Бизнинг фикримизча, аудит деганда, иқтисодий субъектларнинг аудитор-лар (аудиторлик ташкилотлари)нинг бухгалтерия ҳисоботи, тўлов ҳисоб-китоб ҳужжатлари, солиқ декларациялари ва бошқа мо-лиявий мажбуриятлар ва талабларини уларнинг бухгалтерия ҳисоботига тўғрилиги ва улар томонидан амалга оширилган мо-лиявий ва хўжалик операциялари Ўзбекистонда амал қилаётган норматив ҳужжатларга мувофиқлигини аниқлаш мақсадида мустақил равишда текширув ўтказиш бўйича тадбиркорлик фаолиятини тушунмоқ керак.

Аудит *мажбурий* ва *ташаббусли* бўлиши мумкин. Агар *ташаббусли* текширув иқтисодий субъектнинг қарори бўйича амалга ошириладиган бўлса, *мажбурий аудит* унинг хоҳиш-иродаси ва истагига боғлиқ бўлмаган ва қонунчиликда белгилан-ган ҳолларда мажбурий тартибда ўтказилади.

4-§. Банк ҳуқуқи тушунчаси ва тизими.

Банкнинг нима эканлиги тўғрисидаги масала, биринчи қараш-да туюлганидек, унчалик оддий эмас экан. Одатда, банк деганда, кўпинча пул сақланадиган жой назарда тутилади. Аммо банкни бундай оддий ёки кундалик турмушдагидек талқин этиш унинг моҳиятини очиқ бермайди. Банкнинг моҳиятини италянча «ban-ko» сўзидан олинган “банк” атамасининг мазмуни ҳам очиқ бера олмайди. У дастлаб ўрта асрларда Италияда ўз хизматларини кўрсатган мол айирбошловчиларнинг дўкони, ўтирадиган курсиси маъноларини англатган.

Банклар ҳар қандай давлат молия-кредит тизимининг таркибий қисмидир. Уларнинг фаолияти шу қадар турли-туманки, банкларнинг ҳақиқий мазмун-моҳиятини аниқлаш ниҳоятда қи-йин. Ҳозирги замон шарт-шароитларида банклар операцияларнинг ниҳоятда турли-туман бўлган хиллари билан шуғулланади. Улар нафақат пул муомаласи ва кредит муносабатларини ташкил этади, балки инвестициялаш, қимматли қоғозлар олди-сотдиси, мулк эгаси ёки маблағларни тақсимловчилар билан тузилган шартномалар бўйича пул маблағларини бошқаришни ҳам амалга оширади. Банклар маслаҳатчилар сифатида, иқтисодий дастур-ларни муҳокама этишда қатнашади ва ҳ.к.

Банк моҳиятининг турлича тавсифлари мавжуд. Аммо банк тўғрисида энг кўп тарқалган тасаввурлар қуйидаги таърифларда берилган:

- **банк - корхона сифатида.** Банк корхонага хос бўлган барча асосий хусусиятларга эга, чунки у мустақил хўжалик юритувчи субъект бўлиб, юридик шахс ҳуқуқларига эга, маҳсулот ишлаб чиқаради ва реализация қилади, хизматлар кўрсатади ҳамда унинг асосий мақсади фойда олиш ҳисобланади;

- **савдо корхонаси сифатида.** Бундай ўхшатиш тасодифий эмас, чунки банклар моддий ишлаб чиқариш тармоқларидан фарқли равишда муомала соҳасида ҳаракат қилади, уларнинг фаолияти кўп жиҳатдан товар айланишига боғлиқ бўлиб, ушбу ҳолда маҳсулотнинг алоҳида кўринишидаги махсус шаклда намо-ён бўлади;

- **воситачи корхона сифатида.** Банк икки субъект ўрта-сида воситачи сифатида қатнашади, бир томондан – вақтинча бўш турган пул маблағларига эга бўлиб, уларни фоизлар шаклида даромад олиш учун жойлаштиришни истаган кредиторлар бўлса, иккинчи томондан – ушбу ресурсларга муҳтож бўлиб, ссу-да фоизларини тўлашга тайёр бўлган қарз оловчи туради. Бу ер-да банк кредитор билан қарз оловчи ўртасида талаб ва таклифни ҳисобга олган ҳолда битимни амалга ошириш имкониятини таъминловчи муҳим бўғин сифатида иштирок этади;

- **биржа агенти сифатида.** Банк тўғрисидаги бундай тасав-вур ўтган юз йилликнинг 20-йилларидаёқ таркиб топган эди. Бу шундай шарт-шароит билан боғлиқ эдики, банклар биржанинг муқаррар қатнашчилари бўлиб, мустақил равишда биржа опера-цияларини ташкил этади, қимматли қоғозлар билан савдо бўйича операцияларни бажаради;

- **кредит қорхонаси сифатида.** Банк тўғрисидаги бундай тасаввур шу билан изоҳланадики, банк аста-секин кредитор би-лан қарз олувчи ўртасида фойда олиш мақсадида пул ссудаларини олиш ва қайтариш бўйича ўзаро муносабатларга хизмат қилувчи асосий кредит маркази бўлиб қолди. Ташкилий тузилма сифатидаги банк билан алоҳида иқтисодий муносабатлар тизими сифатидаги кредит ўртасида бир-бири билан жуда яқин бўлган ўзаро алоқа мавжуд. Ҳал қилувчи даражадаги банкнинг пайдо бўлиши айна мана шу кредит муносабатларининг ривожланишига ёрдам берди.

Шу боисдан ҳам банк моҳиятининг айна кўрсатилган тавсифлари Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фао-лияти тўғрисида»ги қонуни 1-моддасида ўз ифодасини топиб, мустаҳкамлаб берилгани бежиз эмас. Унга мувофиқ **банк – ти-жорат ташиклоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланади-ган қўйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширади-ган юридик шахсдир:**

юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит бе-риш ёки инвестициялаш учун фойдаланиш;

тўловларни амалга ошириш.

Шундай қилиб, банк моҳияти тўғрисида умуман гапири-ладиган бўлса, унинг асосини пул-кредит сиёсатини ташкил этиш ва пул белгиларини имитация қилиш деб ҳисоблаш мум-кин.

Ўзбекистон Республикаси банк тизими:

Банк тизими ҳар қандай давлат молия тизимининг энг муҳим элементларидан бири ҳисобланади. У иқтисодий ўсишни таъминлаш, инфляция (пул қадрсизланиши) ва тўлов балансини тартиб-га солиш каби жорий ва устивор вазифаларни ҳал этиш учун фойдаланилади. Жаҳон амалиётида молия-кредит муассасалари томонидан ўз мижозларига кўрсатиладиган хизматлар хусусияти бўйича кредит тизимининг уч муҳим элементи ажратилади:

- 1) марказий банк (эмиссия банки);
- 2) тижорат банклари;
- 3) ихтисослаштирилган молия муассасалари (суғурта, жам-ғарма ва бошқалар муассасалар).

Анъанавий равишда **банк тизими** деганда, у ёки бу дав-латда муайян бир тарихий даврда мавжуд бўлган турли шак-лдаги банклар ва банк институтларининг ўзаро боғлиқ бўлган мажмуи тушунилади.

«Банк тизими» тушунчаси билан бирга, нисбатан кенг маънодаги «банк-кредит тизими» тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, у илмий ва ўқув адабиётларида тез-тез учраб туради. Қайд этилган ушбу тушунчалар ўртасидаги фарқ шундан иборатки, гап банк-кредит тизими ҳақида кетаётган бўлса, унга банклардан ташқари, ихтисослаштирилган молия муассасалари, масалан: суғурта, ин-вестиция ва бошқа институтлар ҳам киритилади, лекин улар ай-рим банк операцияларини амалга оширса ҳам, банк мақомига эга эмас.

Банклар ва бошқа турли инвестиция институтлари (жамғар-малар, компаниялар) билан бирга, Ўзбекистон банк-кредит тизимида кирган молия муассасалари қаторига кредит уюшмалари ҳам киради. Ўзбекистон Республикасининг «Кредит уюшмалари тўғрисида» 2002 йил 4 апрелдаги қонунига мувофиқ улар юридик ва жисмоний шахслар томонидан тенг ҳуқуқли ихтиёрий аъзолик асосида кредитлар бериш мақсадида тузилади. Бироқ банклардан фарқли равишда кредит уюшмаси кредит операцияларини фақат шундай уюшма доирасидагина амалга ошириши мумкин. Кўрсатилган қонунчи ҳужжатининг 10-моддасига мувофиқ кредит уюшмаси: ўз аъзоларидан депозитларга пул маб-лағларини жалб қилиш; ўз аъзоларига кредит бериш ҳуқуқига эга.

Банк тизимининг **сегментланган** модели операция фаолияти билан айрим турдаги молия ташкилотларининг функцияларини қонунчилик билан қатъий ажратилишига асосланади. Бундай модель, масалан, АҚШ ва Япония банк тизими учун хосдир.

Универсал моделда банклар ва бошқа кредит ташкилотлари ҳар қандай турдаги банк операцияларини амалга ошириши ва мижозларга барча турдаги хизмат турларини кўрсатиши мумкин. Ушбу ҳолда қонун операцияларнинг айрим турларини амалга оширишда қандайдир

чеклашларни назарда тутмайди. Банк тизимининг бундай модели, масалан, Буюк Британия учун хос.

Ўзбекистон банк тизимида юз берган ўзгаришлар банк қонунчилигида мустаҳкамланган бўлиб, улар бозор муносабатлари тизимида банкларнинг моҳияти ва вазифалари тўғрисида чет эл тажрибаси ва ҳозирги замон тасаввурларига асосан ишлаб чиқилди.

Банк қонунчилиги деганда, ваколатли давлат органлари томонидан ўз ваколати доирасида қабул қилинган ва банк тизими ва банк фаолиятини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуи тушунилади.

Биринчи даража - Ўзбекистон Республикаси Марказий бан-ки бўлиб, у мамлакат бутун банк тизимига бошчилик қилиб, унга раҳбарликни амалга оширади. Унинг функциялари ўзининг асосий кўринишлари билан бозор иқтисодиёти ривожланган давлат-ларда бундай банклар бажарадиган вазифаларга ўхшашдир.

Иккинчи даража - тижорат банклари тизими бўлиб, унга акциядорлик, хусусий, аралаш турдаги банклар, чет эл капитали иштирокидаги банклар ва бошқалар киради. Тижорат банклари мамлакат банк тизимининг негизини ташкил этади. Уларнинг асо-сий вазифаси омонатларни жалб этиш, уларни қарз олувчилар ўртасида тақсимлаш, ҳисоб-китоб операцияларини амалга оширишдан иборат.

Банк фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда молия ҳуқуқи меъёрлари катта роль ўйнайди. Ўзбекистон ҳуқуқ тизимининг ушбу тармоғи унинг ўзига хос бўлган давлат-ҳокимият кўрсатмаларига асосланган молиявий муносабатларни тартибга солиш усулларида фойдаланиб, банк тизими фаолиятининг барқарор-лиги ва хавфсизлигини ҳамда бозор қайта қуришлари шароитларида мамлакатни ижтимоий ва иқтисодий ривожлантиришнинг асосий вазифаларига жавоб бера оладиган давлат пулқредит ва валюта сиёсатининг самарали олиб борилишини таъминлайди.

Банк тизимини молиявий-ҳуқуқий тартибга солишга қара-тилган энг муҳим субъект Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидир.

Марказий банк ўзининг ҳуқуқий мақоми бўйича банк тизи-мини давлат томонидан бошқариш органи ҳисобланади. Бундай мақом асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 124-моддасида белгилаб берилган бўлиб, унга асосан Марказий банк мамлакатимиз банк тизимини бошқаради.

Марказий банкнинг банк фаолиятини тартибга солиш бўйича энг муҳим функциялари қуйидагилардан иборат:

- 1) банкларни лицензиялаш;
- 2) мажбурий захира талабларини белгилаш;
- 3) иқтисодий нормативларни белгилаш;
- 4) банклар фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш.

Белгиланган тартибда банкларни лицензиялаш жараёни икки босқичдан таркиб топган:

- 1) *Марказий банк томонидан банк очиш учун тахминий рухсат олиш;*
- 2) *банк операцияларини амалга ошириш учун лицензия бе-риш билан бир вақтда банкни рўйхатдан ўтказиш.*

5-§. Ўзбекистон республикаси бюджет ҳуқуқи

Ўзбекистон мустақилликка эришиб, бозор муносабатларига ўтганидан кейин мамлакат молия сиёсатининг мазмуни тубдан ўзгариб, бюджет тизимини мустаҳкамлаш унинг таркибий қисми бўлиб қолди. Ҳозирги замон шароитларида бюджет давлат иқтисодий сиёсатининг энг муҳим воситаси бўлиб бормоқда.

Бутун бюджет тизимининг маркази Ўзбекистон Республика-сининг (ҳар қандай суверен давлатнинг ажралмас қисми ҳисоб-ланган) Давлат бюджетидир. Айрим бошқа давлатлардан фарқли равишда, бизнинг Республикамиз Давлат бюджети қолган барча бюджетларни ўзида бирлаштирувчи давлатнинг ягона марказ-лаштирилган пул жамғармасидир. Амалдаги қонунчиликка муво-фиқ Ўзбекистоннинг Давлат бюджети Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига қамраб олади (Конституциянинг 122-моддаси, Бюджет тизими тўғрисидаги қонуннинг 9-моддаси).

Иқтисодий ва юридик адабиётларда ҳамда қонунчиликда «давлат бюджети» тушунчаси турли маъноларда қўлланилади. Лекин собиқ Иттифок давлатларида давлат бюджетига нисбатан

қўлланиб, умумий тан олинган назарий қоидалар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳозирги вақтда ҳам ўз маъносини йўқотмаган. Улар шундай хулосага олиб келадики, бюджетни бир неча жабҳаларда кўриб чиқиш мумкин: а) *бюджет - иқтисодий категория сифатида*; б) *бюджет - моддий маънода*; в) *бюджет - ҳуқуқий категория сифатида*..

Бюджет **иқтисодий категория** сифатида давлат томонидан иқтисодиётни ва ижтимоий соҳани ривожлантириш, мамлакат муҳофаа қобилятини мустаҳкамлаш, молия ресурсларини ташкил этиш ва ижтимоий эҳтиёжларга йўналтириладиган марказлаштирилган пул маблағлари жамғармасини яратиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган жамият иқтисодий муносабатларини ифодалайди.

Ўзининг моддий таркиби (**моддий маъноси**) бўйича бюджет тегишли иқтисодий дастаклар ёрдамида шакллантирилган марказлаштирилган пул маблағлари жамғармасидан иборатдир. Моддий маънодаги бюджет шунчаки оддий пул маблағлари жамғармаси эмас, балки давлатнинг молиявий режасидир. Бу шу билан боғлиқки, қабул қилинган бюджетнинг мавжудлиги ҳали молия йили бошида унинг даромад қисмида назарда тутилган маблағлар йўналтириб бўлинган ва улар унинг харажат қисмида назарда тутилган мақсадлар учун йўналтирилиши мумкин деган гап эмас. Бюджет кўрсаткичлари молия йили охирида эришилиши лозим бўлган мўлжалдир. Ушбу кўрсаткичлар бизнинг давлатимиз қонунчилигида Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг асосий параметрлари сифатида белгиланиши тасодифий ҳол эмас.

Ҳуқуқий категория сифатида давлат бюджети давлат функцияларини бажариш учун зарур бўлган, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан ҳар йили тузиладиган ва тасдиқланадиган марказлаштирилган пул маблағлари жамғармасини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш бўйича асосий молиявий режадан иборатдир. Асосий молиявий режа сифатидаги давлат бюджетининг аҳамияти ва мақсади шу билан белгиланадики, у барча молиявий режаларни мувофиқлаштиради, марказлаштирилган пул маблағларининг асосий қисми у орқали ўтади, унинг даромадлар ва харажатлар қисми жамиятнинг барча тармоқлари ва соҳалари билан боғлиқдир.

Юқорида баён этилганларни ҳисобга олган ҳолда, айтиш мумкинки, **Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети** – *давлат олий вакиллик органи томонидан қабул қилинадиган марказлаштирилган пул маблағлари жамғармасини ташкил этиш ва ундан фойдаланишнинг асосий молиявий режаси бўлиб, у жамиятнинг энг муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифаларини самарали ҳал қилиш бўйича давлат функцияларини бажариш учун йўналтирилади.*

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети икки қисмдан: даромадлар ва харажатлар қисмларидан иборат. Унинг даромадлар қисмида қонунчиликда назарда тутилган барча манбалар бўйича тушумларнинг ҳажмлари акс эттирилиб, уларга авваламбор белгиланган солиқлар ва йиғимларнинг барча турлари ҳамда бошқа даромадлар киради. Харажатлар қисми бюджет маблағларидан фойдаланишнинг аниқ миқдори ва йўналишларини назарда тутаяди.

Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари тўпланиб, уларга Республика йўл жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитасининг давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш махсус ҳисобварағи ҳамда Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси киради. Кўрсатилган жамғармалар ушбу дарсликнинг 10-бобида кўриб чиқилади.

Бюджет маблағларини тўплашнинг асосий усули - бу тўғри ва эгри солиқлар, ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи, инфра-тузилмани ривожлантириш учун олинадиган солиқлардир. Масалан, бу тўловлар 2003 йилга мўлжалланган Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети умумий даромадларининг 97 фоизини ташкил этади (давлат мақсадли жамғармалари даромадлари бунга кирмайди). Бошқа даромадларга фақат 3 фоиз тўғри келади. Худди шунга ўхшаш ҳолатни мамлакатнинг бундан олдинги йилларга мўлжалланган давлат бюджетларида ҳам кўриш мумкин.

Давлат бюджетининг асосий ижтимоий-иқтисодий аҳамияти давлат пул маблағларининг марказлаштирилган жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш зарурлигини белгилайди. Бу муносабатлар молиявий-ҳуқуқий меъёрларнинг махсус гуруҳи билан тартибга солиниб, улар молия ҳуқуқи бўлимларидан бири - бюджет ҳуқуқини ташкил этади. Де-мак, **Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳуқуқини** *давлат бюджети маблағларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солишчи молиявий-ҳуқуқий меъёрлар мажмуи* сифатида белгилаш мумкин.

Молия ҳуқуқига оид адабиётларда бюджет ҳуқуқи предмети-ни ташкил этувчи, ўзининг мазмуни ва мақсад йўналишлари би-лан ягона бўлган ижтимоий муносабатлар, яъни қуйидагиларни белгилаш ёки тартибга солиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар ёки меъёрлар блокнинг аниқ турларига бирлашади:

бюджет қурилиши ва давлат бюджет тизими;

- бюджет тизими даромадлар ва харажатлар тузилмаси, уларни бюджет тизими бўғинлари ўртасида тақсимлаш тартиби;

- давлат ва унинг субъектлари (маъмурий-худудий тузилма-лар) ваколатлари (бюджет ҳуқуқлари);

- бюджет жараёнини ташкил этиш, яъни бюджетни шакл-лантириш тартиби ҳамда унинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот;

- бюджет назорати.

Қайд этилган ҳолатларни ҳисобга олиб, *Ўзбекистон Рес-публикаси бюджет ҳуқуқи давлат бюджет қурилиши ва бюджет тизими, бюджет тизими даромадлари ва харажатла-ри тузилмаси, уларнинг турли даражадаги бюджетлар ўртаси-да тақсимланиши, давлат ва унинг маъмурий-худудий тузил-малари ваколати, бюджет жараёни ва бюджет назоратини белгиловчи молиявий-ҳуқуқий меъёрлар мажмуидан* иборат дейиш мумкин.

Бюджет ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси молия ҳуқуқининг асосий бўлими бўлиб, бу Давлат бюджетининг мамлакат молия тизимининг марказий бўғини сифатидаги ўрни билан белгилана-ди.

Бюджет ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинган ижти-мой муносабатлар *бюджет ҳуқуқий муносабатлари*дир. Улар молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг бир тури ҳисобланади ва шу сабабли уларга тегишли бўлган барча ўзига хос хусусиятлар-га эга. Шу билан бирга, бюджет ҳуқуқий муносабатлари бошқа молиявий-ҳуқуқий муносабатлардан фарқ қиладиган айрим хусусиятларга ҳам эга.

Бюджет тузилишининг мазмуни масаласи бўйича адабиётларда турли фикрлар айтилган эди. Бунда айрим ҳолларда бюд-жет тузилиши тушунчаси нотўғри равишда торайтирилиб, бюджет тизими тушунчасига тенглаштирилади. Аслида эса, ушбу тушунчалар ўртасида катта фарқ бор. *Бюджет тизими* деганда, *мамлакат ҳудудида амал қилувчи барча бюджетлар мажмуи* тушунилади, *бюджет тузилиши эса, бюджет тизимининг ташкил этилиши, уни тузиш тамойиллари, бу тизим айрим бўғинлари ўртасидаги ўзаро алоқадан* иборат.

Давлатнинг бюджет тузилиши бюджетларнинг турлари, уларнинг ҳар бири йўналиши (бюджет тизими), бюджетлар айрим турлари ўртасида даромадлар ва харажатлар тақсимланиши, улар функцияларининг тамойиллари, ваколатли ва ижроия ҳоки-мияти марказий ва маҳаллий органларининг ваколатларини белгилаб берадиган юридик меъёрларга асосланади. Демак, ўз маз-мунига кўра бюджет тузилиши тушунчаси бюджет тизими ту-шунчасига нисбатан анча кенг экан. Бизнинг Республикамиз бюд-жет қонунчилигида эса, ушбу тенг бўлмаган тушунчалар ўртасида тенглик белгиси қўйилган бўлиб, Бюджет тизими тўғрисидаги қонун 4-моддасидаги таъриф бунга далил бўла олади. Унга муво-фиқ «Бюджет тизими турли даражалардаги бюджетлар мажмуи бўлиб, бюджетларни тузишни ташкил этиш ва тамойиллари, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлардан иборат». Ўзбекистон Республикасининг ҳозир шаклланиш босқичида турган бюджет қонунчилигини янада такомиллаштириш жараёнида кўрсатилган қарама-қаршиликни кўриб чиқиладиган икки нотенг тушунчаларни аниқ ажратиш олиш йўли билан бартараф этиш зарур. Бу нафақат назарий, балки ниҳоятда муҳим бўлган амалий аҳамиятга ҳам эга-дир, чунки бюджет тузилиши тушунчаси давлат бюджет сиёсатининг асосий элементларини кўп жиҳатдан белгилаб берувчи дастлабки нуқтадир.

Бюджет тизими бир неча даражалардан иборат бўлиши мумкин, ушбу даражалар сони у ёки бу мамлакатнинг бюджет тузилиши билан белгиланади. Унитар (ягона) давлатларда бюджет тизими икки даражадан иборат. Уларга марказий бюджет (давлат бюджети) ва маҳаллий бюджетлар киради (Франция, Италия, Япония ва ҳ.к.). Федератив (иттифок) давлатларда бюд-жет тизими уч даражага эга бўлиб, федерал бюджет, федерация субъектлари бюджетлари ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади (Россия, АҚШ, Германия ва бошқалар).

Бизнинг мамлакатимизда бюджет тизими икки даражадан иборат:

- 1) республика бюджети (марказий бюджет);
- 2) Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар.

6-§. Солиқ ҳукуки тушунчаси

Бозор муносабатларининг ривожланиши шароитларида давлат иқтисодий сиёсатини амалга оширишнинг бош тартибга солувчи дастаги солиқлар бўлиб бормокда, улар «давлат бюджети даромад қисмини энг муҳим умумдавлат халқ хўжалик вазифаларини ҳал этиш учун зарур бўлган миқдорларда шакллантиришни таъминлаш учун қаратилган».

Солиқлар товар ишлаб чиқариши ва давлатнинг пайдо бўлиши билан бирга вужудга келган бўлиб, ушбу давлатга оммавий ҳокимиятнинг асосий ажралмас қисмлари бўлган армия, суд, амалдорларни саклаш ҳамда давлатнинг бошқа эҳтиёжлари учун пул маблағлари талаб қилинган.

Солиқларнинг юридик моҳиятини ташкил этувчи энг муҳим хусусиятлар *солиқ тўловларининг безаразлиги, бу тўловларнинг мажбурийлиги, уларни жорий этиш ва ундириб олиш тартиби, солиқнинг аниқ миқдорини ҳамда уни амалга киритишнинг аниқ муддатини белгилашдан* иборат.

Солиқ тўловларининг безаразлиги шуни англатадики, солиқлар шаклида бюджетга киритиладиган пул маблағлари мақсадли йўналишга эга эмас. Улар юридик ва жисмоний шахслардан давлат мулкига безараз ўтказилади ҳамда давлат томонидан иқтисодиёт, ижтимоий-маданий тадбирлар, муҳофаази молиялаштириш, давлат аппаратини саклаш учун йўналтирилади.

Солиқ юридик моҳиятининг *мажбурийлик хусусияти* шундан иборатки, солиқ тўловчилар қонун кучи билан муайян шарт-шароитларда солиқларни тўлаши шарт. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасига мувофиқ солиқларни тўлаш бўйича мажбурият конституциявийдир. Кўпгина ривожланган мамлакатлар конституцияларида ҳам фуқаролар ва раияларнинг солиқ тўлаш мажбурияти конституциявий хусусиятга эга бўлиб, бу – солиқларнинг давлат учун алоҳида муҳим эканлиги ва уларнинг аҳамиятини намоён этади.

Солиқлар мажбурияти ҳокимият ваколатларига эга бўлган тегишли органлар орқали давлат кучи билан таъминланади ва шу сабабли солиқларни тўлаш ихтиёрий эмас, балки мажбурийлик хусусиятига эга. Солиқларнинг муҳим юридик белгиси *уларни белгилаш ва жорий этиш тартиби* ҳисобланади. Солиқларни белгилаш ҳамда уларни ундириб олиш қонунчилик ҳужжатларида белгиланган тартиб ва шартларда амалга оширилади. Шу муносабат билан қонунчиликда назарда тутилмаган ҳар қандай мажбурий тўловлар солиқ ҳисобланиши мумкин эмас.

Шундай қилиб, **солиқлар** - *давлат бюджетининг даромад қисмига ўтказиладиган, юқори қонунчилик ҳокимият органларининг ҳужжатларига асосан юридик шахслар ва фуқаролар томонидан безараз, муайян миқдорда ва белгиланган муддатларда умумдавлат эҳтиёжларини қондириш учун тўланадиган мажбурий тўловлардир.*

Амалдаги солиқ қонунчилигида «солиқ» категориясининг нор-матив таърифи берилмаган, зероки бундай таъриф катта амалий аҳамиятга эга бўлиб, кўрсатилган қонунчилик меъёрларини тўғри ва бир хил қўллашга ёрдам беради. Бундан ташқари, солиқ тушунчаси солиқларни белгилаш ва ундириб олишни тартибга солувчи қонунчилик ҳужжатларини тайёрлашда дастлабки бошланғич нуқталардан бири бўлиб қолиши лозим.

Қайд этиш керакки, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида солиқларнинг нафақат бу сўзнинг ўз маъносидаги эмас, балки давлат бюджет тизимига киритилиши лозим бўлган бошқа мажбурий тўловларни ҳам ўз ичига олган рўйхати мавжуд бўлиб, улар «солиқлар тизими» деб аталган умумий тушунча билан бирлаштирилган. Ушбу рўйхатга, солиқлардан ташқари, турли йиғимлар ҳам киритилган бўлиб, у ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: а) савдо ҳукуки учун йиғим ҳамда товарларнинг алоҳида турларини сотиш ҳукуқини берадиган лицензион йиғимлар; б) юридик шахслар, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказиш учун йиғим (Солиқ кодексининг 5- ва 7-моддалари). Давлат бюджетининг даромад қисмида тегишли молия йили учун эгри солиқлар қаторида божхона божи каби мажбурий тўлов тури ҳам назарда тўтилади.

Ҳар қандай давлатда солиқларнинг роли улар бажарадиган функциялар билан белгиланади. Солиқ функцияси деганда, унинг моҳиятининг ҳаракатда намоён бўлиши, унинг хусусиятларини ифодалаш усули тушунилади. Функция ушбу иқтисодий категориянинг қийматни тақсимлаш ва даромадларни қайта тақсимлаш воситаси сифатидаги ижтимоий вазифаси қай тарзда амалга оширилишини кўрсатади. Солиқларга **фискал, тартибга солиш ва қайта тақсимлаш** функциялари хосдир.

Солиқларнинг **фискал функцияси** улар табиатининг ўзи би-лан белгиланади, улар мажбурий тартибда ва беғараз давлат даромадига келиб тушади ҳамда давлат томонидан ўз харажатла-рини қоплаш учун ишлатилади. Фискал функция воситасида солиқларнинг бош ижтимоий вазифаси амалга оширилади бюджет тизими ва бюджетдан ташқари жамғармаларда тўпланадиган давлат молиявий ресурслари шакллантирилади ҳамда улар дав-лат ўз функцияларини бажариши учун фойдаланилади. Солиқларнинг фискал функцияси давлатга молиявий маблағларнинг асосий қисмини йўналтириш учун имкон беради.

Солиқларнинг **тартибга солиш функцияси** шундан иборатки, улар ижтимоий ишлаб чиқариш, унинг тузилмаси ва ди-намикасига, фан-техника тараққиётини тезлаштиришга иқтисо-дий таъсир кўрсатувчи муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Солиқлар воситасида ишчанлик фаоллигини рағбатлантириш ёки, аксинча, уни чеклаш мумкин. Солиқлар ёрдамида протекционистик иқтисодий сиёсатни олиб бориш ёки товар бозорига эркин-ликни таъминлаш мумкин.

4-Мавзу. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1-§. Тадбиркорлик ҳуқуқи тушунчаси, тамойиллари ва манбалари.

Тадбиркорлик ҳуқуқига таъриф беришдан аввал унинг ҳуқуқ тизимида тутган ўрнига тўхталиб ўтайлик. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқига бир томондан ҳуқуқнинг мустақил соҳаси сифатида, иккинчи томондан қонунчилик тармоғи, учинчидан фан, тўртинчидан ўқув предмети (фани) сифатида қаралади.

Тадбиркорлик ҳуқуқи ҳуқуқ тармоғи сифатида хўжалик ва иқтисодиёт соҳасидаги фаолиятни тартибга солувчи нормалар йиғиндисидан иборат. “Иқтисодий фаолият“ термини Ўзбекистон

Республикаси Конституциясининг 53-моддасида белгиланган. “Иқтисод” сўзи “экономика” грекча “экономос”-сўздан олинган бўлиб, “хўжалик” деган маънони англатади. Ушбу термин қонун чиқарувчи томонидан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг “Хўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятлар” деб номланган XIII бобида қўлланилган. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 69-моддасида “хўжалик фаолияти” Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 18-моддасида “иқтисодий фаолият” иборалари қўлланилганлигини мисол тариқасида кўрсатиб ўтиш мумкин.

Хўжалик фаолияти жараёнидаги манфаатлар ҳудуд ва миллий сифатлари бўйича қуйидагича таснифланади:

- Миллий ва хорижий
- Регионал ва маҳаллий
- Иқтисодиёт соҳалари бўйича.

Шунга кўра хўжалик (тадбиркорлик) ҳукуки, ҳуқуқ тизими соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатимизда бозор иқтисодий муносабатларига босқичма-босқич боришда давлат ва жамият манфаатларини ҳисобга олган, хўжалик субъектлари ўртасидаги юқоридан қуйига (вертикал) ва ён атрофга (горизонтал) бўладиган хўжалик (тадбиркорлик) муносабатларини тартибга солувчи ва бозор шароитида давлатнинг иқтисодга раҳбарлик қилиш чора-тадбирларини белгиловчи ҳуқуқий қоидалар йиғиндисидан иборатдир.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг асосий тамойиллари

1. Ҳуқуқ соҳасининг барча тармоқлари сингари тадбиркорлик ҳуқуқининг ҳам асосий ва энг муҳим тамойиллари мустақил Ўзбекистон Республикаси қонунларида мужассамлашган **асосий қоидалардир**. Ушбу хўжалик ҳуқуқига оид тамойиллар республикаимизда бозор муносабатларини ташкил этишда барча хўжалик субъектларининг иқтисодий фаолиятини маълум бир мақсад сари йўналтириб, ҳуқуқий тартибга солиб туради.

2. Тадбиркорлик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан бири хўжалик (тадбиркорлик) субъектларининг **иқтисодий фаоллик эркинлигидир**. У Конституциямизнинг 53-моддасида ўз ифодасини топган. Бу тамойилнинг бозор иқтисодий муносабатларини ташкил этишдаги аҳамияти шундан иборатки, муқаддам иқтисодий муносабатлар фақат юқори турувчи давлат органларининг директив кўрсатмалари асосида белгиланган эди.

3. **Хўжалик (тадбиркорлик) субъектларининг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш тамойили**. Бу тамойилнинг моҳияти ҳар бир моддий товар ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчи хўжалик субъектининг иқтисодий манфаати қонунларда белгиланган тартибда тегишли органлар орқали ҳимоя қилинади. Энг аввало иқтисодий манфаатларнинг ҳимояси солиқ муносабатларида ёрқин кўзга ташланади.

4. **Хўжалик муносабатларига иқтисодий услубларни қўллаш асосида давлатнинг таъсир этиш тамойили**. Бу тамойил мамлакатимизнинг иқтисодий ривожланишига директива, буйруқ орқали таъсир этиш усулининг иқтисодий усулига, яъни меҳнат жамоасининг, яқка шахснинг товар ишлаб чиқариш, иш ва хизмат кўрсатиш, унинг ассортиментини кенгайтириш ва сифатини оширишда манфаатларини ҳисобга олишга қаратилгани билан изоҳланади.

5. **Республикаимизнинг мустақил тараққиётини белгиловчи асосий тамойилларидан бири нархларни эркинлаштириш ва бозор инфраструктурасини шакллантиришдир**. Бу, энг аввало, бозорни товарлар ва хизматлар билан тўлдиришга қаратилган иқтисодий омиллардан биридир. Шу сабабли давлатимиз нархларни бирданига ўз ҳолича қўйиб юбормасдан аста-секинлик билан эркин нархга ўтиб боришни таъминлади.

6. **Тадбиркорлик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан яна бири товар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъектларнинг ўзаро рақобатидир**. Бу тамойилнинг асосий мазмуни ва моҳияти шундан иборатки, бозор иқтисодиёти шароитида ким кам меҳнат ва ҳаражат сарф қилиб, кўп ва юқори сифатли маҳсулот (иш ва хизмат) ишлаб чиқара олса, у ижтимоий ҳамда иқтисодий тараққиётда имтиёзга эга бўла олади.

7. **Қонунийлик тамойили барча фанларга доир бўлган умумий тамойил бўлса ҳам, хўжалик ҳуқуқида у бозор муносабатларига ўтиш шароитида ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, бу тамойил мазмунида хўжалик субъектларининг қонун ман этмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланишлари мумкинлиги қоидаси ётади**.

Тадбиркорлик ҳуқуқи манбалари:

Хўжалик ҳуқуқи манбалари турлари бўлиб Конституцияга мувофиқ қабул қилинган қонунлар ва белгиланган тартибда чиқарилган бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган бир қатор қонунлар хўжалик ҳуқуқининг манбаи ҳисобланади. Бу қонунларнинг аксарияти бозор муносабатларини шакллантиришга хизмат қилади. Улардан бир гуруҳи мулк билан боғлиқ муносабатларга доирдир. Жумладан, бозор иқтисодиёти муносабатларини қонуний кафолатлашга қаратилган мулкчилик тўғрисида: «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида», «Ижара тўғрисида», «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида» ва бошқа шунга ўхшаш бир қатор қонунлар қабул қилинган.

Қабул қилинган қонунларнинг бир гуруҳи бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг ҳуқуқий ҳолатига бағишланган. Бунга мисол сифатида Ўзбекистон Республикасининг «Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида», «Банк ва банклар фаолияти тўғрисида», «Дехқон хўжалиги тўғрисида», «Фермер хўжалиги тўғрисида», «Биржа ва биржалар фаолияти тўғрисида» ва бошқа қонунларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бундан ташқари бозор иқтисодиёти муносабатларини кафолатлашга қаратилган: «Товар бозорларида фаолиятни чеклаш тўғрисида»ги, «Товар белгилари, товар келиб чиқиш жой номи тўғрисида»ги, «Стандартлаштириш тўғрисида»ги, «Метерология тўғрисида»ги, «Маҳсулот ва хизматларни сертификатлаш тўғрисида»ги, «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги қонунлари бу соҳада муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Хўжалик ҳуқуқи манбалари турларидан бирини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қарорлар ташкил этади. Бунга мисол сифатида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 31 августдаги «Айрим корхоналар ва мол-мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг баъзи масалалари ҳақида»ги Қарорини келтириб ўтишимиз мумкин. Бу қарор билан хусусийлаштирилиши мумкин бўлмайдиган мулк объектлари санаб кўрсатилади. Айниқса, хўжалик ҳуқуқининг янги шароитларда бозор иқтисодиёти муносабатлари билан бирга ривожланишида Президентимиз томонидан қабул қилинган Фармонлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 94-моддасида, Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституция ва қонунларга асосланиб, уларни ижро этиш юзасидан Республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган Фармонлар, Қарорлар ва фармойишлар чиқаради, деб белгиланган. Бунга мисол 1999 йил 28 июндаги «Молия хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартибини соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 1999 йил 23 июлдаги «Корхоналар банкротлиги ва санация механизмини такомиллаштириш тўғрисида», 2005 йил 30 апрель «Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармонларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Хўжалик ҳуқуқининг манбаларидан яна бири Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси чиқарадиган норматив ҳужжатлардир. Ўзбекистон Республика Конституциясининг 98-моддасида белгиланганидек, Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Ушбу қарорларда хўжалик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг мулк ҳуқуқи ва бозорни ташкил этиш, товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ фаолиятларни ташкил этиш, ривожлантиришнинг чора-тадбирлари белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига мисол тариқасида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

2000 йил 2 август «Ўзбекистон Республикаси монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида», 2000 йил 14 август «Ижтимоий муҳим озиқ-овқат товарларини импорт қилиш ва сотишни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида», 2002 йил 20 августдаги «Лицензиялашни бекор қилиш ҳамда истеъмол товарларни олиб келиш ва уларни ички бозорда сотишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва давлат қўмиталари ўз ваколатлари доирасида қабул қилган ҳуқуқий ҳужжатлари ҳам хўжалик ҳуқуқи манбаси сифатида кўрилади. Айниқса, маҳаллий ҳокимият ва идора этиш органлари ўз ҳудуди доирасида кучда бўладиган ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам бу борада муҳим аҳамиятга эга бўлади.

2-§. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари

Тадбиркорлик ҳуқуқининг субъектлари - бу хўжалик (тадбиркорлик) фаолиятини амалга оширишга ваколатли бўлган шахслардир.

Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари тўғрисида сўз кетар экан, аввало, шунини айтиш жоизки, уларни бир неча турларга ажратиш мумкин. Субъектларни туркумлаш уларнинг мулкчилик шаклига, ваколатларига, фаолият турига қараб белгиланади.

Мулк шакллариининг хилма-хиллигидан келиб чиқиб, хўжалик ҳуқуқининг субъектларини қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Фуқароларнинг хусусий мулкига асосланган хўжалик юритувчи субъектлар;
2. Жамоа мулки кўринишидаги хусусий мулкка асосланган хўжалик юритувчи субъектлар (жамоа, оила, маҳалла, ишлаб чиқариш кооперативлари, акциядорлик жамиятлари, маъсулияти чекланган жамиятлар, ширкатлар) ва бошқалар;
3. Давлат мулкига асосланган хўжалик юритувчи субъектлар (республика мулкига, маъмурий-территориал тузилмаларнинг мулкига асосланган);
4. Тўла ёки улуш қўшиб иштирок этишга асосланган (қўшма корхоналар) хўжалик юритувчи субъектлар;
5. Мулкчиликнинг аралаш шаклига асосланган хўжалик юритувчи субъектлар.

Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи субъектлари ваколатларига кўра ҳам қуйидаги турларга:

1. фақат хўжалик фаолиятини амалга оширувчи корхоналар (фермер хўжаликлари, хусусий корхоналар ва бошқалар);
 2. бошқарувни амалга оширувчи субъектлар (ҳокимият, вазирликлар, давлат органлари);
 3. ҳар иккаласини қўшиб олиб боровчи субъектлар (концерн, корпорация)га бўлиш мумкин.
- Хўжалик юритувчи субъектларни фаолият мақсадига (турига) қараб икки турга:
1. тижоратчи ташкилот;
 2. тижоратчи бўлмаган ташкилотга бўлиш мумкин.

Тижоратчи ташкилот бу фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб қўйган субъект бўлиб, (хусусий корхоналар, хўжалик жамиятлари) тижоратчи ташкилотларнинг ҳуқуқий ҳолатлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган. Тижоратчи бўлмаган хўжалик юритувчи субъектлар ўз олдига муайян мақсадни кўзлаган ҳолда ҳаракат қилиб, фойда кўришни кўзламайди.

3-§. Тадбиркорлик фаолиятининг турлари.

А) Акциядорлик жамиятлари

Акциядорлик жамияти тўғрисидаги умумий қоидалар, акциядорлик жамияти тузиш, Устав фонди, жамиятнинг акциялари, облигациялари ва бошқа қимматли қоғозлари, жамиятнинг соф активлари, акциялар ва қимматли қоғозларни тарқатиш ҳамда жойлаштириш, акциядорлар реестри ва акцияларни сақлаш, дивидендлар, акциядорлик жамиятини бошқарувчи органлари, жамиятнинг йирик битимлар тузиши, уни қайта ташкил этиш ва тугатиш, ҳисоб-китоб ва жамият фаолиятини назорат қилиш масалалари Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни ва бошқа қонун ҳужжатларида ўз аксини топган. Устав фонди жамиятнинг акциядорларга нисбатан мажбуриятларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган хўжалик юритувчи субъект акциядорлик жамияти ҳисобланади.

Очиқ акциядорлик жамиятида капитал тўпланишини оддий механизми мавжуд, яъни инвесторларнинг маблағлари акцияларни чиқариш йўли билан жалб этилади ва энг муҳими жамият иштирокчиларининг сони чекланмагандир.

Очиқ акциядорлик жамияти акцияларнинг эгалари уларни эркин равишда сотишлари ёки сотиб олишлари мумкин, бу жамиятнинг фаолиятига асло таъсир этмайди ҳамда бу учун жамиятнинг бошқа иштирокчиларининг розилиги талаб қилинмайди. Бунда капитал

тадбиркорликнинг бир фаолияти соҳасидан бошқасига ҳеч қандай қийинчиликсиз ўтиши мумкин, бошқа тижоратчи ташкилотларда эса капитални эркин айланиши муайян даражада чекланган.

Ёпиқ акциядорлик жамиятида акциялар олдиндан белгиланган доирадаги шахслар орасида тақсимланади. Бунда жамият ўзи чиқараётган акцияларга очик обуна ўтказишга ёхуд уларни чекланмаган доирадаги шахсларга сотиб олиш учун бошқача тарзда таклиф этишга ҳақли эмас. Ёпиқ жамият акциядорларининг сони эллик нафардан зиёд бўлиши мумкин эмас.

б) Ишлаб чиқариш кооперативлари

Ишлаб чиқариш кооперативи хўжалик ширкати каби шахсларнинг ҳамда уларнинг мулк билан қўшиладиган пай бадалларини ихтиёрий бирлашмаси бўлиб, унда унинг аъзоларини кооператив фаолиятида шахсан иштирок этиши талаб этилади. Ишлаб чиқариш кооперативида аъзоларнинг шахсий меҳнати билан иштирок этиши кооперативнинг асосий белгиси бўлиб ҳисобланади. Агарда кооперативнинг уставида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, даромад ҳам айнан аъзоларнинг қилган меҳнатига мувофиқ тақсимланади. Чунки, хўжалик жамиятидан фарқли равишда ишлаб чиқариш кооперативида биринчи ўринда капитал эмас, балки меҳнат туради.

в) Хўжалик ширкати

Хўжалик ширкатининг хўжалик жамиятларидан фарқи шундаки, ширкат шахсларнинг бирлашувини ҳамда уларни ширкат фаолиятида фаол иштирокини талаб қилса, хўжалик жамиятларида маблағ (капитал) бирлаштирилади ва унда иштирокчиларнинг жамият фаолиятида шахсан иштироки талаб қилинмайди. Уларнинг ҳуқуқий мавқеларини белгилаб беришда қонун чиқарувчи айнан мана шу тамойилга асосланган.

Тўлиқ ширкат Фуқаролик кодекси ҳамда “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ юридик шахс ҳисобланади.

Хўжалик ширкати тўлиқ ширкат бўлишлиги учун, унинг иштирокчилари ўз ўрталарида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулки билан жавоб беришлари лозим. Тўлиқ ширкатнинг ҳолати иштирокчиларнинг сони унча кўп бўлмаган тижорат ташкилотларига кўпроқ мос келади.

Ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ шериклар) билан бир қаторда ширкат фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалар доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда қатнашмай-диган бир ёки бир неча иштирокчилар (ҳисса қўшувчи, коммандитчи) мавжуд бўлса, бундай ширкат коммандит ширкат ҳисобланади.

г) Масъулияти чекланган жамият

Масъулияти чекланган жамият деб, бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият тан олинади. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар. Масъулияти чекланган жамиятнинг фирма номи жамиятнинг номини, шунингдек “масъулияти чекланган” деган сўзларни ўз ичига олиши керак. Масъулияти чекланган жамиятда:

Масъулияти чекланган жамият билан бир қаторда **қўшимча масъулиятли жамият** ҳам мавжуд. Қўшимча масъулиятли жамиятнинг фаолияти асосан масъулияти чекланган жамиятга оид ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг 63-моддасига мувофиқ, қўшимча масъулиятли жамиятнинг фирма номи жамиятнинг номини, шунингдек “қўшимча масъулиятли” деган сўзларни ўз ичига олиши керак.

Қўшимча масъулиятли жамиятнинг ўзига хос хусусияти унинг иштирокчиларини жамият мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги уларнинг устав капиталига қўшган улушлари билан чекланмаганлигидадир, яъни жамиятининг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича ўз мол-мулклари билан қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан ҳамма учун бир хил бўлган, жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланадиган, қаррали миқдорда солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар.

4-§. Тадбиркорлар иштрокида тузиладиган шартномалар.

Бозор муносабатлари шароитида эса шартномалар барча мулк шаклидаги корхоналар, шунингдек тадбиркорлар, ҳамда бошқарув органлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ўрнатувчи асосий ҳуқуқий ҳужжат бўлиб ҳисобланади.

Шартномаларнинг етакчилик роли ва иқтисодий муносабатларни ўрнатишнинг янги тамойиллари ҳуқуқий жиҳатдан Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси; мулк; кооперация; ижара; тадбиркорлик; деҳқон, фермер, ширкат хўжаликлари; акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; банклар ва банк фаолияти; чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторларнинг кафолатлари; хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисидаги ва бошқа қонунларда белгилаб қўйилган.

Шартнома деб икки ёки бир неча (жисмоний ёки юридик) шахснинг ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишувга айтилади.

Шартнома тарафларнинг битими (келишуви) сифатида қуйидаги белгилар билан характерланади:

- тарафларнинг эркини эркин ифодаланиши;
- унинг мазмунини ташкил этувчи барча муҳим шартлар бўйича тарафларнинг келишганлиги;
- тарафларнинг ўз мажбуриятлари бўйича ҳаракатларини (қоида тариқасида) ҳақ эвазига бажариши;
- шартнома муносабатларида тарафларнинг тенглиги;
- шартномани ижро қилишнинг юридик кафолати;
- шартнома мажбуриятларини бузганлик учун жавобгарлик.

Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги хўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш вақтида юзага келадиган муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Хўжалик шартномаси деб тарафлардан бири шартлашилган муддатда тадбиркорлик фаолияти соҳасида товарларни бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш мажбуриятини оладиган, иккинчи тараф эса товарларни, ишларни, хизматларни қабул қилиб олиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини оладиган келишувга айтилади.

Юридик шахслар, шунингдек юридик шахс ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган жисмоний шахслар хўжалик шартномаларининг субъектлари (тарафлари) бўлади.

Хўжалик шартномаси - фуқаролик-ҳуқуқий шартнома ҳисобланиб, унга нисбатан Фуқаролик кодексининг битим-лар ва шартномаларга тегишли барча нормалари тадбиқ қилинади.

Шу билан бир қаторда хўжалик шартномаси ўзига хос хусусиятлар эга бўлиб, улар қуйидагилардир:

биринчидан – шартнома фақат тадбиркорлик фаолияти соҳасида - яъни фойда олиш мақсадида;

иккинчидан – шартнома юридик шахслар ва яқка тартибда фаолият юритувчи тадбиркорлар ўртасида;

учинчидан – шартнома товарлар бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш тўғрисида;

тўртинчидан – шартнома фақат ёзма тарзда тузилади.

Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги шартномавий муносабатларнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат: хўжалик шартномаларини тузишнинг эркинлиги; тарафларнинг ўзаро манфаатдорлиги; шартнома интизомига риоя этиш; тарафларнинг ўзаро мулкый жавобгарлиги.

Хўжалик шартномалари фуқаролик-ҳуқуқий шартноманинг бир кўриниши бўлганлиги сабабли шартнома тузиш эркинлиги тамойили ҳам Фуқаролик кодексига белгиланган қоидаларга асосланади.

Шундай қилиб, барча хўжалик юритувчи субъектлар шартнома тузишда эркиндирлар, яъни улар нима ҳақда, ким билан шартнома тузишни танлашлари, мажбуриятларни, ўзаро хўжалик муносабатларининг амалдаги қонунларга зид бўлмаган бошқа ҳар қандай шартларини мустақил аниқлашлари мумкин.

Демак, хўжалик шартномаси: – тарафлар ўртасидаги мажбуриятларни келиб чиқишининг асоси ҳисобланади; хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий фаолиятини режалаштиришга асос бўлади; тарафлар ўртасидаги мулкӣ муносабатларни ҳуқуқӣ шакли ҳисобланади.

5-§. Тадбиркорлик қондаларни бузганлик учун жавобгарлик.

Мажбуриятлар шартнома шартларига ва қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай шартлар ва талаблар бўлмаганида эса иш муомаласи одатлари ёки одатда қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ лозим даражада бажа-рилиши керак. Мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган шахс фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарликка тортилиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарлик вужудга келиш асосига кўра, шартномавий ва шартномадан ташқари жавобгарликка бўлинади.

Шартномавий жавобгарлик деб шартномавий мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликка айтилади.

Тарафлардан бири шартнома мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда, бу тараф бошқа тарафга етказилган зарарни тўлайди; қонун ҳужжатларида ва шартномада назарда тутилган тартибда бошқача тарзда жавобгар бўлади.

Зарар деганда, шартнома мажбуриятлари бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги муносабати билан тараф қилган ҳаражатлар, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (**ҳақиқӣ зарар**), шунингдек, агар иккинчи тараф шартнома мажбуриятларини бажарганида тараф олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари (**бой берилган фойда**) тушунилади (ФКнинг 14-моддаси).

Неустойкани қўллаш шартномавий жавобгарликнинг асосий шаклларида биридир. Неустойка фақат мажбуриятнинг бажарилишини таъминловчи восита бўлиб қолмай, балки у мажбурият бажарилмай қолганида ёки лозим даражада бажарилмаганида қарздорга нисбатан қўлланиши лозим бўлган юридик чора ҳамдир.

Банк кредити бўйича олинган кредит ўз вақтида қайтарилмаганлиги учун оширилган миқдорда фоиз ҳақ тўлаш назарда тутилиши мумкин. Оширилган миқдордаги фоиз ҳақ олиниши мажбуриятни бузганлик учун жазо чораси сифатида қўлланилганида у неустойканинг бир шакли сифатида баҳоланиши мумкин. Бироқ, тадбиркорлик субъектига банк томонидан одатдагидан қулайроқ шаклда (бланкали) кредит берилганида ҳам оширилган фоиз ҳақ олиниши назарда тутилиши мумкин. Бундай ҳолда оширилган фоиз ҳақ жазолаш хусусиятига эга бўлмайди ва шартнома муддатлари бузилмасада, қўлланилаверади.

Солиққа оид муносабатларда жавобгарлик деганда, солиқ тўловчи юридик ёки жисмоний шахснинг солиқ қонунчилиги талабларини ўзларининг айбли, ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатлари (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) туфайли бузганликлари учун қўлланиладиган давлат мажбурлов чоралари назарда тутилади.

Солиққа оид ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик асоси бу ҳуқуқбузарлик таркибидир. Бу таркиб ўз ичига ҳуқуқбузарлик объекти, объектив томони, субъекти, субъектив томонларини олади.

Битим тузиш натижасида давлатнинг иқтисодий манфаатларига катта зарар етказадиган ҳар қандай битим наф келтирмайдиган битим деб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси манфаатларига хилоф равишда битим тузиш натижасида кўп миқдорда зарар етказиш жиноятнинг зарурий белгиси ҳисобланади. Кўп миқдордаги зарарни аниқлашда «зарар» тушунчаси жинояткорона қилмишдан кўрилган зарарнигина ўз ичига олишини назарда тутмоқ лозим. Зарар миқдорини аниқлашда Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф равишда битим тузиш туфайли бой берилган наф эътиборга олинмайди. Аммо битим тузиш давлат манфаатларига кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлсагина, қилмиш Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 175-моддаси билан жавобгар қилишга асос бўлади.

Сохта тадбиркорлик жинояти корхоналар ёки бошқа тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи тузилманинг қонунда, ўз Уставида белгиланган фаолиятини таъминловчи ижтимоий муносабатлардан келиб чиқади.

Сохта тадбиркорлик жинояти қасдан қонуний тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланмаслик ва қарз-кредит олиш фойдани (даромадни) солиқлардан озод қилиш (пасайтириш) ёки бошқа мулкӣ наф кўриш жиноят мақсадининг зарурий аломати ҳисобланади.

Ушбу жиноят юзасидан 16 ёшга тўлган ва сохта тадбиркорлик билан шуғулланган ҳар қандай шахс жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 179-моддасига кўра, сохта тадбиркорлик жиноятини содир этган шахслар энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқукдан маҳрум қилиш ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан жазоланади.

Банкротликни яширганлик учун жиноий жавобгарлик. Таҳлил этилаётган жиноят бозор иқтисодиёти шароитида банкротликни амалга оширишнинг белгилаб қўйилган тартибини, белгиловчи ҳамда таъминловчи ижтимоий муносабатларда намоён бўлади.

Банкротликни яшириш жинояти бўйича 16 ёшга тўлган ҳар қандай шахс жавобгарликка тортилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексининг 181-моддаси 1-қисмига кўра, хўжалик юритувчи субъектнинг ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумот ва ҳужжатларни тақдим этиш, бухгалтерлик ҳисоботларини бузиб кўрсатиш йули билан иқтисодий жихатдан ўзининг тўловга қодирлигини йўқотганлиги ёки иқтисодий ночорлигини бошқача тарзда қасддан яшириши кредиторларга кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқукдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Монополияга қарши қонун ҳужжатларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик.

1996 йил 27 декабрда қабул қилинган “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни хўжалик юритувчи субъектларнинг бозорда рақобатланиши билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солади, монополия фаолияти, яъни монополияга қарши қонунга зид бўлган фаолиятнинг олдини олиш ва уни бартараф қилишнинг ҳуқуқий асосларини белгилайди.

Ушбу, жиноят хўжалик юритувчи субъектларнинг товар бозорида фаолият кўрсатиши бўйича белгиланган тартиб истеъмолчилар ва жамиятнинг қонуний манфаатларидир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 183-моддаси 1-қисмида назарда тутилган ҳаракатлар монополияга қарши фаолият олиб бориш ваколати берилган органга ахборот бермасликдан ёки била туриб ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни тақдим қилишдан иборат бўлади.

Жиноят кодексининг 183-моддаси 1-қисмида назарда тутилган жиноят монополияга қарши фаолият олиб бориш ваколати берилган органга ахборот ўтган ёхуд бу органларга била туриб ҳақиқатга тўғри келмайдиган ахборот тақдим этилган пайтдан эътиборан тамом бўлган деб топилади.

Шахсни Жиноят кодексининг 183-моддасининг 1-қисми билан жавобгар қилиш учун у худди шундай қил-мишни содир этганлиги учун маъмурий жазо қўлланилган бўлиши керак.

Жиноят кодексининг 183-моддаси 2-қисми монополияга қарши фаолият олиб бориш ваколати берилган органнинг қонунбузарликни тўхтатиш, дастлабки ҳолатни тиклаш, шартномаларни бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳақидаги талабларини ёхуд бошқа қонуний кўрсатмаларини бажаришдан бўйин товлаш ёки уларни ўз вақтида бажар-масликда ифодаланади.

Солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин тов-лаганлик учун жиноий жавобгарлик.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 184-моддаси 1-қисмига кўра, фойда (даромад) ёки солиқ тўланадиган бошқа объектларни қасддан яшириш, камайтириб кўрсатиш, шунингдек, давлат томонидан белгиланган солиқларни, йиғимларни, бож ёки бошқа тўловларни тўлашдан қасддан бўйин товлаш, башарти маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса ва тўланмаган сумма анча миқдорни ташкил қилса, энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ушбу қилмишнинг такроран, кўп миқдорда (ЖК 184-моддаси 2 қисми), жуда кўп миқдорда (ЖК 184-моддаси 3-қисми) содир этилиши жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар ҳисобланади.

Сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш қасддан содир этилади, келиб чиққан оқибатлар (соғлиққа зарар етказилиши, одамлар ўлими) борасида эса шахснинг айби эҳтиётсизликда ифодаланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 186-моддаси 1-қисмига кўра, товар бозорига сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки уни сотиш баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилишига

сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади.

Ушбу модданинг 2-қисмида одамнинг ўлимига сабаб бўлган сифатсиз маҳсулотни чиқарганлик ёки сотганлик учун жавобгарлик назарда тутилган. Унга кўра шахс уч йилдан етти йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Таҳлил қилинаётган модданинг 3-қисмида сифатсиз маҳсулот чиқарганлик ёки сотганлик натижасида:

одамлар ўлимига;

бошқа оғир оқибатларнинг юзага келганлиги учун жавобгарлик назарда тутилган.

Савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғулланганлик учун жиноий жавобгарлик.

Мазкур жиноят қонунда белгилаб қўйилган рўйхатдан ўтиш ва савдо ёки воситачилик фаолияти билан шуғулланиш тартибини бузишда намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 188-моддаси 1-қисмига кўра, айбдор маъмурий жазо қўлланилганидан кейин ҳам юқоридаги қилмишни содир этса, мазкур модданинг кўриб чиқиладиган қисми бўйича жиноий жавобгар бўлади. Мазкур жиноят айбнинг қасд шакли билан содир этилади. Жиноятни содир этиш мақсади на-зорат қилинмайдиган фойда (даромад) олиш жиноятининг зарурий белгиси ҳисобланади.

Савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғулланган, 16 ёшга тўлган ҳар қандай шахс жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 188-моддаси 1-қисмига кўра, назорат қилинмайдиган анча миқдорда фойда (даромад) олиш мақсадида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтишдан бўйин товлаб, савдо ёки воситачилик фаолияти билан шуғулланиш, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса, уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб, энг кам ойлик иш ҳақининг бир юз эллик бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади.

Савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда рўйхатдан ўтишнинг белгиланган тартибини бузган ҳолда шуғулланиш, хавфли рецидивист томонидан, кўп миқдорда ёки бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса айбдор ЖК 188-моддаси 2-қисми билан жавобгар қилинади. Унга кўра шахс уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, энг кам ойлик иш ҳақининг бир юз эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Мазкур модданинг 3-қисмида жуда кўп миқдорда ёки уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган савдо ёки воситачилик фаолияти билан шуғулланганлик учун жавобгарлик назарда тутилган. Бундай жиноят учун айбдор уч йилгача муддатга муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, энг кам ойлик иш ҳақининг уч юз бараваридан олти юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Жиноят кодексининг 189-моддасининг 1-қисмига кўра, яъни савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик худди шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилгандан кейин юзага келади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 190-моддаси 1-қисмига кўра, шахс лицензия олиши шарт бўлган фаолият билан рухсатнома олмасдан шуғулланиш, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача муддатга ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади.

Ушбу қилмишни хавфли рецидивист ёхуд бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этиши фаолият билан лицензиясиз шуғулланиш учун жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади. Унга кўра шахс Жиноят кодексининг 190-моддасининг 2-қисмига кўра энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки олти ойгача қамоқ билан жазоланади. Мазкур жиноятни квалификация қилишда фаолият билан лицензиясиз шуғулланган шахс солиқларни тўлашдан ҳам бўйин товланган бўлса, унинг ҳаракатлари Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 190 ва 184-моддаларида назарда тутилган жиноятларни ташкил қилиб жиноятлар жами тарикасида жазо тайинланади.

6-Мавзу. ФУҚАРОЛИК ХУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1-§. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси ва манбалари

Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, юридик шахслари иштирокидаги мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳамда товар-пул муносабатларини тартибга солиб турувчи нормалар йиғиндисидан иборат алоҳида ҳуқуқ соҳаси бўлиб, уларнинг юридик тенглиги, мулкӣ мустақиллиги ҳамда ирода эркинлигига таянади.

Фуқаролик ҳуқуқи мулкчилик муносабатларини, иқтисодий фаолият иштирокчиларининг шартномавий алоқаларини (олди-сотди, пудрат, суғурта ва ҳ.к.), шунингдек, етказилган зарарни қоплаш билан боғлиқ интеллектуал мулк, меросга оид муносабатларни тартибга солади.

Ҳуқуқнинг ҳар қандай соҳаси каби, фуқаролик ҳуқуқининг энг муҳим нормалари Ўзбекистоннинг Конституциясида ўз ифодасини топган. Чунончи, ҳар бир давлатда иқтисодий муносабатлар негизини моддий неъматларга эгалик ҳуқуқи ташкил этади.

Ўзбекистон Конституциясида тадбиркорлик ҳамда қонун томонидан тақиқланмаган бошқа турдаги иқтисодий фаолият билан шуғулланиш, давлат ҳокимияти органлари ёки мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) туфайли етказилган зарарнинг давлат томонидан қопланишини талаб этиш ҳуқуқи каби қоидалар мустаҳкамланган.

Фуқаролик ҳуқуқи бир қанча ҳуқуқий институтлар (мулк ҳуқуқи, мажбурият ҳуқуқи, шахсий номулкӣ ҳуқуқлар, ижод фаолияти натижаларига бўлган ҳуқуқ мерос ҳуқуқи)дан иборат тизимни акс эттиради.

Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатлар унинг предметини ташкил этади.

Фуқаролик ҳуқуқининг методи фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи тарафларнинг тенглиги, ушбу ҳуқуқ соҳасидаги нормаларнинг кўпчилиги диспозитив эканлиги (иштирокчилар учун ҳулк-атвор турини танлашнинг мумкинлиги) низоларни суда, хўжалик судида ҳал этиш орқали тавсифланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг манбалари, уларнинг аҳамияти (юридик кучи)га қараб, қуйидаги турларга бўлинади:

1) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва бошқа қонунлар;

2) қонун ости ҳужжатлар – Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари, вазирлик ва ташкилотларнинг буйруқ ва йўриқномалари;

3) иш муомаласи одатлари, маҳаллий одат ва анъаналар.

Шундай бўлса-да, «фуқаролик ҳуқуқи манбалари» тушунчаси «фуқаролик қонунлари» тушунчасидан кенгроқдир, зеро фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатлар нафақат қонунлар, балки қонун ости ҳужжатлари (масалан, Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари, идоравий ҳужжатлар ва бошқалар) билан ҳам тартибга солинади.

Фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатларни тартибга солувчи қоидалар сирасига иш муомаласи анъаналари киради. Улар ишбилармонлик фаолиятининг бирор-бир соҳасида таркиб топган ҳамда кенг қўлланиладиган бўлиб, бироқ қонунда назарда тutilмаган. Улар мазкур муносабатлар иштирокчилари учун мажбурий бўлган қонун-қоидалар ҳамда шартномага зид бўлмаслиги керак.

Фуқаролик ҳуқуқининг энг муҳим ҳужжати Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (бундан буён-ФК) ҳисобланади.

Амалдаги Фуқаролик кодекси иккита (умумий ва махсус) қисмдан иборат. ФКнинг биринчи (умумий) қисмида фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ҳамда бошқа турдаги муносабатлар доирасида алоҳида аҳамиятга эга бўлган асосий қоидалар ўз аксини топган. Уларда фуқаролик қонунларининг асосий тушунча ва принциплари: фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоялаш усуллари; фуқаролик ҳуқуқи объектлари; фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолати; мулкчилик ҳуқуқи ҳамда бошқа мулкӣ ҳуқуқларнинг юзага келиш асослари ҳамда уларни амалга ошириш тартиблари; шартнома асосидаги ҳамда бошқа турдаги мажбуриятларнинг асосий қоидалари белгиланган.

Кодекснинг иккинчи (махсус) қисми муайян турдаги шартномалар ҳамда шартномадан ташқари мажбуриятлар: олди-сотди, ижара, пудрат, юк ташиш, қарз ва кредит, зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар, муаллифлик, ихтирочилик ҳамда бошқа алоҳида ҳуқуқлар, ворислик ҳуқуқи ва халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини ўз ичига олади.

Фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатлар, шунингдек, алоҳида қонунлар билан ҳам тартибга солинади. Масалан, «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги, «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги, «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги, «Гаров тўғрисида»ги, «Аудиторлик фаолияти тўғрисида», «Муаллифлик ҳуқуқ ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги, «Лизинг тўғрисида»ги, «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги ва бошқа қонунлар.

2-§. Фуқаровий ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари

Фуқаровий-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари. Фуқаролар – фуқаролик ҳуқуқи муносабатларининг субъектлари. Фуқаролик ҳуқуқи мулкӣ ҳамда унга чамбарчас боғлиқ бўлган шахсий номулкий муносабатларни тартибга солади. Мазкур муносабатларнинг иштирокчилари (субъектлари)дан бири фуқаро (жисмоний шахс) ҳисобланади.

Фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатларда иштирок этишининг энг дастлабки шарти уларнинг ҳуқуқий лаёқати, яъни фуқаролик ҳуқуқи ҳамда мажбуриятларига эга бўлиш қобилияти ҳисобланади.

Ҳуқуқий лаёқат инсон тугилиши биланок вужудга келади, бироқ, баъзи ҳолларда қонун ҳали туғилмаган инсон ҳуқуқларини ҳам ҳимоялайди. Масалан, ФКга биноан, жабрланувчининг ўлими муносабати билан зарарнинг қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига жабрланувчининг ўлиmidан сўнг туғилган фарзанди эга бўлиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқий лаёқати шахснинг ўлими билан тугатилади. Шу билан бирга, шахсдан узоқ муддат давомида хабар олинмаган ҳамда унинг тириклиги ҳақида ҳеч қандай маълумотлар бўлмаган тақдирда мазкур турдаги ноаниқликларни бартараф қилиш мақсадида қонунда назарда тутилган **шартлар** асосида шахс бедарак йуқолган ёки вафот этган деб эълон қилиниши мумкин. Шахсни вафот этган деб эълон қилиш унинг ҳуқуқий лаёқати тугатилишига олиб келади.

Фуқаро ўз номидан ҳуқуқ ва мажбуриятларни бажаради, ўзганинг номидан ҳуқуқ ва мажбуриятларни бажаришга йўл қўйилмайди.

Фуқаролик қонунларига биноан, фуқаро эгалик қилиши мумкин бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуи фуқаролик ҳуқуқий лаёқатини ташкил этади.

Фуқаролар яшаш жойини танлаш ҳуқуқига эгадирлар. Балоғат ёшига етмаган, 14 ёшга тўлмаган шахсларнинг турар жойи ота-оналари ёки қонуний вакилларининг яшаш жойлари ҳисобланади.

Фуқаролар мулк ҳуқуқи асосида мол-мулкка эгалик қилиш, уни мерос сифатида олиш ёки мерос қилиб қолдириш, ишбилармонлик ҳамда қонунда тақиқланмаган бошқа турдаги фаолият билан шуғулланиш; мажбуриятларда иштирок этиш; юридик шахсларни вужудга келтириш; фан, адабиёт ва санъат асарлари, тадқиқотлар муаллифлари ҳамда қонун билан муҳофаза қилинадиган интеллектуал фаолият натижаларидан фойдаланиш; мулкӣ ҳамда шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўлишга ҳақлидирлар.

ФКда фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқий лаёқати мазмунини ташкил қилувчи ҳуқуқларининг рўйхати келтирилган бўлиб, у ҳали ниҳоясига етказилмаган. Шу билан бирга, фуқароларнинг фуқаролик муомаласи иштирокчиларига зарар етказган ҳолда ўз ҳуқуқларини суистеъмол қилишларига йўл қўйилмайди.

Қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари, ҳеч кимнинг ҳуқуқий лаёқатини чеклашга йўл қўйилмайди. Шахс фуқаролик ҳуқуқий лаёқатидан тўлалигича маҳрум қилиниши мумкин эмас.

Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳуқуқий лаёқатдан ташқари муомала лаёқатига ҳам эгадирлар. Муомала лаёқати деганда, фуқароларнинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлиш ва уларни амалга ошириш ҳуқуқи, ўзига фуқаролик мажбуриятларини олиш ҳамда уларни бажариш қобилияти тушунилади. Муомала лаёқати ана шуниси билан ҳуқуқий лаёқатдан ажралиб туради. Чунончи унга кўра, фуқаролар ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларига бошқа шахслар, масалан ота-оналари орқали эга бўлади.

Бундан ташқари, фуқаролик муоамала лаёқати нафақат қонуний хатти-ҳаракатлар қилиш қобилятини, балки улар учун жавобгарликка тортилиш шарт (деликт қобиляти)ни ҳам вужудга келтиради. Шу боис муоамала лаёқати шахсинг ёши ҳамда руҳий ҳолатига боғлиқ, бўлади,

Умумий қоидага кўра. Фуқаролик муоамала лаёқати тўлалигича 18 ёшдан бошлаб юзага келади. Шунингдек, 18 ёшгача турмуш курган шахслар ҳам тўлиқ равишда муоамалага лаёқатли деб ҳисобланади. Бу баъзи ҳолларда турмуш куриш ёшининг пасайтирилишидан келиб чиқади.

ФКга вояга етмаганларнинг эмансипацияси¹, яъни уларни тўлалигича муоамалага лаёқатли деб ҳисоблаш туғрисидаги норма ҳам киритилган. Бу қуйилаги шартлар бўлган тақдирда амалга оширилиши мумкин:

1)шахсинг 16 ёшга тўлганлиги;

2)иккала ота-она ёки қонуний вакилларнинг розилиги бўлган тақдирда, башарти вояга етмаган шахс меҳнат шартномаси ёки ишбилармонлик фаолияти билан шуғулланаётган бўлса.

Мазкур қарорни **васийлик** на хомийлик органи, **ота-она** ва қонуний вакиллар норози бўлган тақдирда суд қабул қилиши мумкин.

Бошқа ҳолларда вояга етмаганлар қисман муоамалага лаёқатли деб топилади. Улар ўз хатти-ҳаракатлари билан ҳар қандай эмас, балки баъзи ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш ҳуқуқига эгадирлар, яъни уларнинг муоамала лаёқати тўлиқ эмас.

Вояга етмаган шахслар етказган зарар учун уларнинг ота-оналари ёки хомийлари ёхуд уларни **назорат** қилувчи ўқув, тарбия ёки даволаш муассасалар жавобгар бўладилар.

14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганлар деликт қобилятига эга бўладилар, яъни улар мустақил равишда ҳамда ота-оналарининг розилиги билан тузган барча битимлар ҳамда етказилган зарар бўйича мустақил мулкӣ жавобгарликка тортиладилар. Вояга етмаган шахслар ойлик маош ёки бошқа турдаги мустақил даромадга эга бўлмаган тақдирда ота-оналар ҳамда қонуний вакиллар орқали тўлиқ ёки қисман жавобгар бўладилар.

Қонунда назарда тутилган муайян шартларнинг бўлганлиги боис, тўлиқ ҳамда қисман муоамала лаёқатига эга бўлган шахслар муоамала лаёқати юзасидан чекланишлари мумкин. Фуқаронинг муоамалага лаёқатли ёки лаёқатсизлиги ҳақидаги тегишли қарорни фақат суд, унинг оила аъзолари, васийлик ҳамда хомийлик органлари, прокурор ҳамда руҳий касалликлар шифохонасининг аризаси асосида чиқариши мумкин. Муоамалага лаёқатсиз шахсга васий ва хомий тайинланади. Шахс соғайган ҳолларда суд уни муоамалага лаёқатли деб топади ҳамда тайинланган васийлик ёки хомийликни бекор қилади.

Бундан ташқари, тўлиқ муоамала лаёқатига эга бўлмаган фуқаролар тоифаси ҳам мавжуд. Бундай шахслар руҳий ҳолати натижасида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англаб етмайдилар. Уларни суд муоамалага лаёқатсиз деб топади.

Фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятидаги иштироки. Тадбиркорлик фаолияти фуқаролар ҳамда бирлашмаларнинг даромад олишга йўналтирилган ташаббускор мустақил фаолияти ҳисобланади.

Фуқаро шахсий тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтган вақтдан бошлаб, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Тадбиркорлик фаолияти бўйича тақдим этилган ҳужжатлар улардаги маълумотлар таркибининг қонун талабларига номувофиқлиги сабабли рўйхатдан ўтказилмаслиги мумкин. Мазкур ҳолат бўйича хўжалик судига шикоят билан мурожаат этишга йўл қўйилади. Шунинг назарда тутиш керакки, алоҳида турдаги фаолият билан шахсий тадбиркорлар махсус рухсатнома — лицензия асосида шуғулланишлари мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти тадбиркорлардан фуқаролик ҳуқуқига оид турли билимларни мустақил равишда тузишни назарда тутганлиги ҳамда тадбиркорнинг ўзи ва учинчи шахслардан (яъни бошқалардан) таваккалчиликни талаб этганлиги боис, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган шахс, шубҳасиз, фуқаролик муоамала лаёқатига эга бўлиши шарт.

Юридик шахслар. Фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатларнинг иштирокчилари қаторига нафақат алоҳида фуқаролар (жисмоний шахслар), балки юридик шахслар, яъни ташкилот ва муассасалар ҳам киради.

Юридик шахслар турлича бўлади. Улар Фуқаролик кодексининг биринчи қисмида санаб ўтилган. қонун юридик шахсларни қуйидагача таърифлайди: «Ўз мулкида, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкӣ ёки шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва

уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади». Юридик шахслар мустақил баланс ва сметага эга бўлиши керак. Юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати, улар рўйхатга олинган (ташкил этилган) вақтдан бошланади ҳамда у тугатилган вақтда ниҳоясига етади. Аксинча, фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати эса, у туғилган вақтдан бошланади ва унинг вафоти билан тугатилади, муомала лаёқати эса, тўлалигича шахс вояга етгандан бошланади ҳамда унинг вафоти туфайли тугатилади.

Юридик шахс (шунингдек, жисмоний шахс ҳам) қонунда белгиланган муайян турдаги фаолият билан фақат лицензия асосида шуғулланиши мумкин.

Юридик шахснинг муомала лаёқати унинг ўз бошқарув органлари (директор, бошлиқ, раис, президент, кенгаш, бошқарув, умумий мажлис) орқали фуқаролик мажбуриятларини олиши билан белгиланади. Мазкур органларнинг ҳаракатлари юридик шахснинг ҳаракатлари сифатида тан олинади, зеро улар фуқаролик муомаласида тўлалигича юридик шахс манфаатларини ифодалайди.

Юридик шахс таркибида алоҳида ваколатхона ва филиаллар ташкил этилиши мумкин, бироқ, улар мустақил юридик шахс ҳисобланмайди. Уларнинг раҳбарлари юридик шахс томонидан тайинланади ҳамда унинг ишончномаси асосида фаолият кўрсатади. Ваколатхона ва филиаллар уларни ташкил этган юридик шахснинг таъсис ҳужжатларида акс эттирилиши керак.

Юридик шахснинг манзили давлат рўйхатида олинган жой ҳисобланади. Давлат рўйхати кўрсаткичлари, шунингдек, фирманинг номи ягона давлат реестрига киритилади.

Юридик шахсни давлат рўйхатида олиш нафақат унда ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг юзага келиши, балки унинг фаолияти устидан молиявий (солиққа оид) назоратни таъминлаш учун ҳам зарурдир.

Юридик шахсни ташкил этиш буйича қонунда белгиланган тартиб бузилганда ёки унинг таъсис ҳужжатлари қонунга номувофиқлиги сабабли, юридик шахсни давлат рўйхатидан ўтказиш рад этилиши мумкин. Юридик шахсни ташкил этиш мақсадга номувофиқлиги сабабли уни рўйхатдан ўтказмасликка йўл қўйилмайди.

Юридик шахс фаолиятини тугатиш уни қайта ташкил этиш (корхоналарни ажратиш ҳамда улар асосида бир неча юридик шахсни ташкил этиш, бир неча юридик шахснинг қўшилиши) ёхуд узил-кесил тугатиш орқали амалга оширилади. қонунда юридик шахсларни тугатишнинг алоҳида тартиби назарда тутилган. Юридик шахсларни ўзгартириш ва тугатиш ихтиёрий ёки мажбурий тарзда (суд қарорига кўра) амалга оширилади.

ФҚда юридик шахсларнинг иккита катта гуруҳи ажратилади:

1) тижоратчи ташкилот — фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган ташкилотлар, масалан, хўжалик ширкатлари ва жамоалари, ишлаб чиқариш кооперативлари, акционерлик жамиятлари, унитар корхоналар ва бошқалар;

2) тижоратчи ташкилот булмаган юридик шахслар — фойда олишни мақсад қилиб олмаган ташкилотлар, масалан, жамоат бирлашмалари. ижтимоий фондлар ва мулкдор молиявий таъминлаб гурадиган муассаса шаклидаги, шунингдек, қонунларда назарда тутилган бошқа шакллардаги корхоналар ва ташкилотлар.

Тижоратчи бўлмаган ташкилот ўзининг уставида белгиланган мақсадларга мос келадиган доираларда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин.

3-§. Мулк ҳуқуқи

Мулк ҳуқуқи айрим шахслар ёки жамоага тегишли моддий бойликларни, шунингдек, мулкчиликка оид иқтисодий муносабатларни қўриқлаш ва тартибга солишга қаратилган ҳуқуқий нормалар йиғиндиси. Мулк ҳуқуқи мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш каби субъектив ҳуқуқлардан иборат.

Фуқаролик кодексига биноан, мулк ҳуқуқининг субъектлари фуқаролар ва юридик шахслар ҳисобланади (мазкур субъектларнинг мулк ҳуқуқига хусусий мулкчиликнинг иқтисодий тоифаси киради).

Мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни фарқлаш (ажратиш) мақсадга мувофиқдир. Бошқа ашёвий ҳуқуқларга, масалан, мулкка нисбатан хўжалик юритиш ҳуқуқи ёки мулкка нисбатан оператив бошқариш ҳуқуқи тааллуқли.

Давлат ва муниципал мулкка давлат ва маҳаллий органларнинг мол-мулки (шаҳар, вилоят ва х.,к.), корхона ва ташкилотларнинг мулки киради. Мазкур ташкилотлар уларга бириктирилган

мулкка кўра мулк ҳуқуқига эга бўлмайди, аксинча, хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқига эга бўлиб, уларнинг мазмуни мулк ҳуқуқига яқиндир.

Мулкдор қонунга риоя қилган ҳамда бошқа шахсларнинг қонун билан муҳофаза қилинадиган ҳуқуқ ва манфаатларини бузмаган ҳолда ўз хоҳишига кўра ўз мулкини бошқариш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боғлиқ ваколатларни амалга ошириши мумкин.

Барча субъектлар мулкка бўлган ҳуқуқининг мазмуни одатда бир хилдир. Чеклашлар фақат қонун билан белгиланади. Чунончи, қонунда фақат давлат мулки ва муниципал мулкка кирадиган мол-мулк турлари белгиланади.

Шуни назарда тутиш керакки, мулкдор нафақат ҳуқуқларга, балки мажбуриятларга ҳам эга. Чунончи, улар қуйидагилардан иборат:

- 1) ўзига тегишли мол-мулкни сақлаш (мол-мулкни сақлаш мажбурияти);
- 2) солиқларни тулаш;
- 3) мол-мулкнинг беҳосдан nobуд бўлиши ёки зиён етказилиши бўйича бутун масъулиятни бўйнига олиш (зарарли оқибатлар).

Мулк ҳуқуқи бузилган ҳолларда фуқаролик қонуни барча субъектлар учун бир хил ҳимояланиш чораларини назарда тутди. Ҳимояланиш чоралари турли-туман бўлиб, мулкдорнинг қайси турдаги ҳуқуқий ваколатлари (мол-мулкка эга бўлиш, ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш ҳуқуқлари)" бузилганлигидан келиб чиқади. Масалан, башарти буюм қонунга хилоф равишда кимгадир ўтиб қолган бўлса, у қонуний тарзда буюмни бошқа шахсдан талаб қилиб олиши мумкин (виндикацион даъво); башарти nobуд бўлган ёки зиён етказилган бўлса, айбдор шахсга унинг нархини ёки уни таъмирлаш ҳаражатларини қоплаш мажбурияти юклатилади.

Мулкдор унинг ҳуқуқларини бузиш билан боғлиқ ҳар қандай камчиликларни, агар улар эғалик ҳуқуқидан махҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса (негатор даъво), бартараф этишни талаб қилиши мумкин.

4-§. Мажбурият ҳуқуқи

Мажбурият тушунчаси. Мазкур ҳуқуқий муносабатларнинг моҳияти муайян шахсларни мулкий мақсадни кўзлайдиган ва шу сабабдан шахсни бошқа шахснинг фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга ёки маълум ҳаракатдан ўзини тийишга мажбур этишдан иборат (масалан, мол-мулкни бериш, пул тўлаш, ишни бажариш ва ҳ.к.). Бунда бошқа шахс қарздордан ўз мажбуриятини бажаришни талаб этиш ҳуқуқига эга, деган хулоса чиқади.

Мажбурият иштирокчилари (томонлар): қарздор — бошқа шахс фойдасига муайян ҳаракатлар (масалан, пул тўлаш, ишни бажариш кабилар)ни амалга оширишга мажбур бўлган тараф; кредитор — юқорида келтирилган хатти-ҳаракатларни бажаришни талаб этиш ҳуқуқига эга бўлган тараф.

Мажбуриятда тарафларнинг ҳар бири айна вақтнинг ўзида ҳам кредитор, ҳам қарздор бўлиши мумкин (масалан, фуқаронинг буюртмасига кўра уй-жой қуриш), бироқ, шундай мажбуриятлар борки, бунда бир тараф доим кредитор, иккинчиси эса қарздор бўлиб, уларнинг ўринлари ҳеч қачон алмашмайди (масалан, бирор-бир шахс бошқасига қарзга пул берган ҳолларда).

Мажбуриятнинг предметини мажбурият эгаси бўлган шахс (қарздор)нинг қарзни тўлаш билан боғлиқ муайян ҳаракатлари ташкил қилади. Мажбуриятлар турли асосларда юзага келади:

1) иштирокчилар орасида тузилган шартномалар (ижара шартномаси, пудрат шартномаси) — энг кўп учрайдиган асос;

2) амалдаги қонунда назарда тутилган ҳамда назарда тутилмаган, бироқ унинг мазмуни ҳамда умумий қоидаларига зид бўлмаган бир тарафлама келишувлар орқали;

3) маъмурий ҳужжат — давлат бошқаруви органларининг индивидуал (норматив) ҳужжати (масалан, фуқарога давлат ёки муниципал уй-жой бериш шаклда маҳаллий маъмурият қарорини ордер билан расмийлаштириш) орқали;

4) интеллектуал ижоднинг турли объектларини, масалан, санъат асарлари ва ишлаб чиқариш намуналарини яратиш ёки улардан фойдаланиш вақтида;

5) инсонлар хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган юридик хатти-ҳаракат натижасида (ҳазина, топилма ва ҳ.к.) ёки фавқулодда ҳодиса (ёнғин, табиий офат ва мажбуриятлар қуйидаги асослар бўйича ҳам вужудга келиши мумкин: шартномалар (олди-сотди, айирбошлаш, ҳадя, ташиш, пудрат ва бошқалар), бир тарафлама битимлар (мукофотни ошқора ваъда қилиш), маъмурий ҳужжатлар (бинони ижарага бериш учун ордер бериш), зарар етказиш, асоссиз бойлик орттириш, юридик ва

жисмоний шахсларнинг бошқа ҳаракатлари, ҳодисалар (табиий офатлар).

Фуқаролик ҳуқуқига оид шартнома. Икки ёки ундан ортиқ шахс (фуқаролар ёки юридик шахслар)нинг фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилиш, яъни мол-мулкни қайтариб бериш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш бўйича келишув шартнома деб ҳисобланади.

«Шартнома» тушунчаси билан бирга, «битим» тушунчаси ҳам қўлланилади. Фуқаро ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёки тугатишга қаратилган хатти-ҳаракатлари битим дейилади. Битимлар икки тарафлама ёки кўп тарафлама (шартнома), шунингдек, бир тарафлама бўлиши мумкин (масалан, васият). Шундай қилиб, «битим» «шартнома»га қараганда кенгрок тушунча бўлиб, шартнома битимнинг бир туридир.

Шартнома тарафлар ўртасида тўлиқ ва аниқ муносабатларни тайинлаш, ҳар бир тарафнинг манфаатларини ҳисобга олишга имкон берувчи муҳим юридик воситадир. Шартнома фуқаролар иштирокидаги муносабатларда, айниқса, уларнинг тадбиркорлик фаолияти соҳасида кенг қўлланади.

Шартнома тузишга мажбурлашга йўл қўйилмайди. Шартнома тузиш қонунда ёки ихтиёрий қабул қилинган мажбуриятда кўрсатилган ҳолатлар бундан мустасно.

Томонлар тузган шартноманинг таркибида қонун ҳамда бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар билан назарда тутилган турли шартномаларнинг унсурлари бўлиши мумкин (аралаш шартнома).

Шартномалар оғзаки ёки ёзма шаклда тузилиб, қуйидаги турларга бўлинади: консенсуал ва реал, ҳақ бараварига ва текинга, асосий ва дастлабки.

Шартнома, унинг барча муҳим шартлари бўйича тарафлар ўртасида ўзаро келишувга эришилган пайтдагина тўлиқ тузилган деб тан олинади. Шартнома предмети ҳақидаги шартлар қонун ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда ёки бу турдаги шартномалар учун зарурий деб белгиланган ҳоллардагина муҳим деб тан олинади. Шартнома тарафлари даъвоси билан келишувга келинган шартлар шулар жумласидандир. Масалан, олди-сотди шартномаси учун муҳим шартлардан бири — нарх, ижара шартномаси учун эса — муддат ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқига оид шартноманинг асосий қоидалари қуйидагилар ҳисобланади. **Умумий** қоидалар билан бирга, фуқаролик қонунлари алоҳида турдаги шартномаларга тааллуқли нормаларни ўз ичига олади. Бунда олди-сотди, ижара, юк ташиш, пудрат каби шартномаларни алоҳида айтиб ўтиш зарур.

Ишончнома. Фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш мақсадида **вакиллик** институтини қўллаш бир қатор сабабларга боғлиқ. Баъзи ҳолларда шахс (фуқаро ёки юридик шахс) қонунда белгиланган чеклашлар (масалан, вояга етмаганлиги) туфайли у ёки бу хатти-ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлмайди.

Бошқа ҳолларда у ёки бу хатти-ҳаракатларни содир этиш имкониятининг бўлмаслигини ифодаловчи фактик ҳолатларга боғлиқ бўлади. Масалан, шахснинг касаллиги, узок, муддатли хизмат сафарида бўлганлиги ва ҳоказо.

Барча кўрсатиб утилган ҳолларда вакиллар мазкур шахслар манфаатини кўзлаб ҳуқуқийаҳамиятга эга хатти-ҳаракатларни содир этиш ҳуқуқига қонун (масалан, ота-оналар, хрмийлар, корхона раҳбарлари ва ҳрказо), **маъмурий** ҳужжат (лавозимга тайинлаш) ёхуд шартнома ёки ишончнома туфайли эга бўладилар.

Шундай қилиб, ишончнома ёзма ваколатномадан иборат бўлиб, уни бир шахс бошқа шахсга учинчи шахс олдида вакиллик қилиш учун беради, унда вакилнинг алоҳида ваколатлари белгилаб қуйилади.

Ишончнома бир тарафлама келишув бўлиб, уни амалга ошириш учун тарафлардан бирининг хоҳиш-иродаси бўлиши етарлидир. Вакил ваколатларининг мазмуни ҳамда ҳажмига кўра, ишончнома уч турга бўлинади: умумий (маълум давр мобайнида турли ҳаракатларни амалга ошириш мумкинлиги назарда тутилади); махсус (маълум вақт ичида бир турдаги битимларни амалга ошириш учун берилади) ҳамда бирламчи, яъни битта ва аниқ, белгиланган ҳаракатни амалга ошириш учун берилади.

Умумий қоидага асосан, тузилган ишончнома оддий ёзма шаклда бўлиши назарда тутилади. Шу билан бирга, нотариал **шаклни** талаб этадиган битим тузиш учун ишончнома (масалан, кўчмас мулкни сотиш бўйича битимлар) ни албатта нотариус тасдиқлаши шарт. Бу қоида бошқа шахсга мулкни ишониб топшириш учун бериладиган ишончномаларга ҳам тегишли бўлиб, улар ҳам ФКга биноан нотариал тартибда тасдиқланиши керак.

ФКга биноан, алоҳида шаклда расмийлаштирилган шартномалар нотариал тасдиқланган шартномага тенглаштирилиши назарда тутилади, Масалан, ҳарбий хизматчиларнинг ишончномаларини — ҳарбий қисм командири, озодликдан маҳрум этиш жойларида бўлган маҳкумларнинг ишончномасини — мазкур муассасанинг бошлиғи тасдиқлаши керак.

Ишончномани уни берган шахс имзолайди. Башарти, уни юридик шахс берадиган бўлса, мазкур ташкилот раҳбари ёки таъсис ҳужжатлари буйича бундай ваколат берилган шахс шартномани имзолайди ҳамда унга мазкур ташкилотнинг муҳри босилади.

Давлат ва муниципал мулкка асосланган, шунингдек, пул ҳамда бошқа мулккий қимматликларни олиш ва беришга мўлжалланган ишончномаларни мазкур ташкилотнинг бош ҳисобчиси имзолаши керак.

Ишончнома учун энг муҳим шарт унинг амал қилиш муддати ҳисобланади. У уч йилдан ошмаслиги керак. Мазкур норма императив бўлиб, мазкур ишончномани берган шахс уни ўзгартирмаслиги керак. Башарти ишончномада муддат кўрсатилмаган бўлса, у ўз кучини бир йил давомида сақлаб қолади.

Тузилган санаси кўрсатилмаган ишончнома ноқонуний ҳисобланади. Чел элда ҳаракатларни амалга ошириш учун берилган ва нотариал шаклда расмийлаштирилган ишончнома, амал қилиш муддати кўрсатилмаган тақдирда ҳам, то бекор қилингунига қадар амал қилади. Ишончнома берган шахс хоҳдаган вақтда уни бекор қилиши, ишончнома берилган шахс эса, хоҳлаган вақтда ундан воз кечиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси ФКда ишончномадан воз кечиш ҳолларида вакил ҳамда учинчи шахс учун маълум қафолатлар мавжуд. Мазкур қафолатлар шундан иборатки, ишончномани қайтариб олаётган шахс бу ҳақда манфаатдор вакил ҳамда учинчи шахсларга хабар бериши керак. Вакилга ишончномани дарҳол қайтариш мажбурияти юкланади.

5-§. Фуқаровий ҳуқуқий жавобгарлик

Башарти фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари бузилса, яъни мажбуриятлар бажармаганлиги боис, мол-мулкка ва киши соғлиғига зиён етказилса, қонунбузарга нисбатан фуқаролик ҳуқуқида назарда тутилган чоралар қўрилиши мумкин.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик — фуқаролик ҳуқуқларини бузган шахсларга мажбурий таъсир этиш чораси бўлиб, у жабрланувчига етказилган мулккий зарарни қоплаш билан ботик, мажбуриятдан иборат бўлади.

Мазкур мажбуриятнинг икки тури мавжуд:

1) фуқаролик ҳуқуқига оид у ёки бу шартномани бажармаслик ёки ундаги шартларга риоя етмаслик сабабли юзага келади (масалан, тўловни кечиктириш ёки товарларга ҳақ тўламаслик каби шартномавий мажбурият);

2) фуқаронинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулки ёхуд давлат мол-мулкига зарар етказиш (масалан, йўл-транспорт ҳодисаси натижасида зарар етказиш каби шартномадан ташқари) мажбурият сабабли юзага келадиганлар.

Шартномада кўрсатилган мажбуриятларни бажармаганлик учун фуқаролик ҳуқуқига оид жавобгарлик қуйидагилардан иборат:

а) зиённи қоплаш: биринчидан, кредиторнинг бузилган ҳуқуқи, бузилган ёки йўқотилган мулкни (бу ҳам, ўз навбатида, реал зиённи ташкил этади) тиклаш буйича харажатлар; иккинчидан, башарти ҳуқуқлари бузилмаган бўлсада, кредитор олиши мумкин бўлган даромадни ололмаганлик (қўлдан кетган фойда).

б) неустойка (айбона, жарима, пеня) — шартномада аниқ, кўрсатилган пул миқдоридан иборат бўлиб, уни қарздор шартномани бажармаганлик ёки охиригача бажармаганлик учун кредиторга тулаши керак. Мазкур қарз қатъий пул суммасида ёки фоизларда ифодаланиши мумкин.

Шартномадан ташқари мажбуриятда, масалан, кишининг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зиён етказилганда, фуқаролик ҳуқуқига оид жавобгарлик етказилган зарарни қоплаш тарзида амалга оширилади. Бундан ташқари, жабрланувчининг соғлиғига зарар етказилиши боис юзага келган қўшимча харажатлар (даволаниш, қаров, бақувват овқатланиш ва бошқалар) ҳам қопланади. Бирок, мазкур харажатларнинг сўралиши қонунга мувофиқ равишда исботланиши шарт.

Жисмоний ва маънавий жабр кўрган фуқаро, мулккий зарарни қоплаш **билан** бирга, маънавий зарарнинг ҳам қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, бунини суд пул шаклида белгилайди.

Фуқаровий-ҳуқуқий мажбуриятни тавсифлаш билан бир каторда уни қўллашнинг қуйидаги тартибини айтиб ўтиш керак. Чунончи, ҳуқуқи бузилган шахс суд, хўжалик судига зарарнинг қопланиши, неустойкани тўлаш талаби билан мурожаат этиши мумкин. Умумий даъво муддати уч йилга тенг бўлиб, шахс мажбуриятларининг бузилганлигини билган ёки билиши керак бўлган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик муносабатларини тартибга солувчи қонун Фуқаролик кодекси бўлиб, унинг биринчи қисми 1995 йил 29 декабрда, иккинчи қисми 1996 йил 29 августда қабул қилинган. Фуқаролик кодексининг иккала қисми 1997 йил 1 мартда кучга кирди.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси мулкӣ ва у билан бошқа номулкий муносабатларни тартибга солади. Мазкур муносабатлар томонларнинг тенглиги, хоҳиш-ироданинг дахлсизлиги ва иштирокчиларнинг мулкӣ мустақиллигига асосланган.

Фуқаролик кодекси қуйидаги муносабатларни тартибга солади:

биринчидан, фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқӣ ҳолатини белгилашга оид;

иккинчидан, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиш асосларини амалга ошириш тартиби бўйича;

учинчидан, интеллектуал фаолият натижаларига ҳуқуқ белгилаш бўйича;

туртинчидан, шартномавий ва шартномадан ташқари мажбуриятларни тартибга солиш бўйича;

бешинчидан, мулкӣ ва улар билан боғлиқ, бошқа шахсий номулкий муносабатларни тартибга солиш бўйича ва ҳаказо.

Фуқаролик ҳуқуқи маъмурий ва давлат иштирокидаги — бошқа муносабатлар, шунингдек, солиқга оид ва бошқа молиявий муносабатларни тартибга солмайди,

Фуқаролик муносабатларнинг иштирокчилари — фуқаролар, юридик шахслар ва давлат.

Фуқаролик ҳуқуқининг принциплари қуйидагилардан иборат:

1) тартибга солинаётган муносабатлар иштирокчиларининг ўзаро тенглиги;

2) мулкнинг дахлсизлиги;

3) шартнома тузиш эркинлиги;

4) ҳар кимнинг хусусий ишларига аралашувнинг йўл қўйилмаслиги;

5) бузилган ҳуқуқларнинг тикланишини таъминлаш;

6) бузилган ҳуқуқларни суд орқали ҳимоялаш.

Фуқаролик муносабатлари қуйидаги юридик фактлар натижасида юзага келади:

— шартнома ва бошқа давлат органлари келишув ҳужжатларининг тузилиши;

— суд қарорларининг қабул қилиниши;

— мулкка эгалик қилиш;

— интеллектуал фаолият ва санъат асарларининг яратилиши (фан, адабиёт, санъат асарлари ва бошқалар);

— бошқа шахсга зарар етказилиши;

— асоссиз бойиш;

— инсон ихтиёрига боғлиқ, бўлмаган ҳодисанинг рўй бериши (масалан, табиий офатлар, бола туғилиши, ўлим ва бошқалар).

Фуқаро ўзининг бузилган ва даъволи ҳуқуқларини судга мурожаат этиш орқали ҳал қилиши, бузилган фуқаролик ҳуқуқларини бир катор усул ва воситалар ёрдамида ҳимоялаши мумкин.

Мулкӣ муносабатларда иштирок этиш учун фуқаро қуйидаги ҳислатларга эга бўлиши керак, яъни унда ҳуқуқӣ лаёқат ва муомала лаёқати бўлиши зарур.

Фуқаролик ҳуқуқи субъектларига юридик шахслар ҳам тегишли бўлганлиги сабабли, уларнинг хусусиятлари, турлари, ҳуқуқӣ мавқеи билан танилиш лозим. Фуқаролик ҳуқуқи объектларига ашёлар, пул, қимматбаҳо қоғозлар, мулкӣ ҳуқуқлар, иш ва хизматлар, тадқиқотлар, ишлаб чиқариш лойиҳалари, фан, адабиёт, санъат асарлари ҳамда интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари. шунингдек, шахсий номулкий ҳамда бошқа моддий ва номоддий неъматлар қиради.

7-Мавзу. МЕХНАТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1-§. Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси ва предмети

Меҳнат ҳуқуқи ҳуқуқшунослик тармоқлари орасида етакчи ўрин тутати. У меҳнатга оид ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий нормалар тизимидан иборат. Бу муносабатлар меҳнат бозорига амал қилиш, меҳнатни ташкил этиш ва уни қўллаш жараёнида намоён бўлади. Зотан, меҳнат жисмоний ва ақлий куч-қувватнинг сарфланиши эмас, балки кишиларнинг ижтимоий фойдали фаолиятидир.

Таъкидлаш жоизки, меҳнат инсоннинг ташқи дунё предметларига таъсир ўтказиш воситаси сифатида ҳар бир кишининг фаолиятида намоён бўлади. Бу жараён турли ижтимоий муносабатларни қамраб олса-да, ҳаммаси ҳам меҳнат ҳуқуқига тааллуқли бўлавермайди. Бу ҳол қуйидаги омиллар билан изоҳланади:

Биринчидан, меҳнат ҳуқуқи нормалари меҳнатнинг технологик жараёнини эмас, фақат уни меҳнат фаолиятида қўллаш шартларини, яъни ижтимоий меҳнатни тартибга солади. Шунга кўра, сиёсий-иқтисодий категория меҳнатнинг ўзи эмас, балки унинг ижтимоий шакли, уни ташкил этитилиши ёки аниқроқ айтганда, ижтимоий меҳнатда иштирок этиш жараёнида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатларда намоён бўлади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, ижтимоий меҳнат кооперациясидан ташқарида бажарилган ҳар қандай иш меҳнат ҳуқуқига тааллуқли бўлмайди, унинг таъсир доирасига кирмайди.

Иккинчидан, меҳнат унсурлари турли ижтимоий муносабатларда, жумладан, ўқув юртларида мутахассис тайёрлаш, юкни ташиш ва етказиш, топшириқ ва буюртма бажаришга оид жараёнларда ҳам намоён бўлади. Бундай ҳолларда меҳнат ижтимоий муносабатлар билан билвосита боғлангани сабабли ўзаро мажбуриятларни бажариш усули сифатидагина хизмат қилади. Шунинг учун у меҳнат ҳуқуқининг предметиға кирмайди.

Муҳими шундаки, меҳнатга оид ижтимоий муносабатларда меҳнат четдан кирган унсур эмас, балки унинг асосий мазмунини ташкил этади. Айни вақтда, у ишчи кучини бевосита ишлаб чиқариш қуроллари билан узвий боғловчи восита ҳамдир. Меҳнат ҳуқуқи ижтимоий муносабатларни муайян тарзда тартибга солиши боис, улар кишиларнинг меҳнат қобилиятини қўллаш жараёнида намоён бўлади. Аниқроқ айтганда, меҳнатни ҳуқуқий жиҳатдан бошқариш объекти моддийлаштирилган, яъни пул ёки товар ҳолатига келтирилган фаолиятида эмас, жонли меҳнатнинг ўзида, унинг ташкил этилиши ва шарт-шароитларида акс этади.

Меҳнатга оид муносабатлар қуйидаги ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради:

1) меҳнатга оид муносабатнинг субъекти—ҳодим корхона, муассаса, ташкилотнинг меҳнат жамоаси таркибига қўшилади ва ўз меҳнати билан корхона жамоаси олдидаги вазифани бажаришга киришади. Ходимнинг меҳнат жамоаси таркибига кириши уни вақтинча, мавсум давомида ёки доимий муддатга ишга қабул қилинишида эмас, корхонанинг штатига ёки меҳнат жамоаси рўйхатиға киритилиши билан белгиланади;

2) ижтимоий меҳнат тақсимотиға кўра, муайян меҳнат функциясини бажариш ходим мажбуриятларининг предметиға ташкил этади. Муҳими шундаки, бу иш бир қанча кишилар фаолияти билан уйғунлашган ҳолда, яъни меҳнат кооперацияси доирасида бажарилади. Бинобарин, у фақат индивидуал-конкрет топшириқ эмас. Чунки ходимнинг меҳнат функцияси муайян меҳнат фаолиятининг туриға мос келиши баробарида, у алоҳида-алоҳида ишлаб чиқариш операциялари билан чекланиб қолмайди ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш билан якунланмайди, қисқаси меҳнатга оид муносабатларни кишиларнинг меҳнат фаолияти жараёнидаги узвий ва узок вақт давомида намоён бўладиган алоқалари дея таърифлаш мумкин. Шунинг учун зарур ҳолларда ишлаб чиқариш манфаатлари ёки ходим талаб-эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда унинг бошқа ишға ўтказилишиға йўл қўйилади;

3) ходимнинг ва меҳнат жамоаси ҳар бир аъзосининг иш фаолияти муайян режим ўрнатилган

шароитда амалга оширилади. Меҳнатга оид муносабатлар субъектларининг меҳнатни ташкил этишга доир тартиб-интизом, коида талабларига буйсуниши меҳнат муносабатларнинг изчиллиги ва самарадорлигини белгиловчи зарур омиллардан бири.

Меҳнатга оид муносабатлар ихтиёрий характерга эга бўлса-да, улар бевосита ишлаб чиқариш доирасида намоён бўлади ва муайян мақсадни кўзлаб амалга ошириладиган ижтимоий фойдали фаолият саналади.

Демак, меҳнат муносабатларини кишилар меҳнатининг ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш курул ва воситаларига нисбатан қўлланилиши натижасида рўёбга чиқадиган ижтимоий муносабатлар дея тавсифлаш мумкин. Улар ходимнинг корхона, муассаса, ташкилот таркибига қўшилиши, ички меҳнат тартибига бўйсунган ҳолда муайян меҳнат функциясини бажариши жамоа олдиди турган хўжалик, иктисодий-ижтимоий ва бошқа вазифаларни адо этишга кўмаклашувида намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, меҳнат ҳуқуқининг предметини, яъни меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган ходимлар меҳнатининг ишлаб чиқаришда қўлланилиши туфайли пайдо бўладиган ижтимоий меҳнатга оид муносабатлар ташкил этади. Ушбу муносабатлар меҳнат ҳуқуқи предметининг ядроси (ўзаги) ҳисобланади.

2-§. Меҳнатга оид муносабатлар

Ижтимоий воқеликда меҳнат ҳуқуқининг предметини ташкил этувчи муносабатлар тизими меҳнатга оид муносабатлардан ташқари, улар билан муайян тарзда боғланган бошқа муносабатларни ҳам қамраб олади. Бу муносабатлар меҳнат муносабатларидан илгарирок, улар билан бир вақтда, ёхуд бевосита меҳнат муносабатларидан келиб чиқиши мумкин. Мазкур муносабатлар жумласига:

- 1) меҳнат соҳасида ташкилий бошқарувга оид муносабатларни;
- 2) ишга жойлаштиришга оид муносабатларни;
- 3) кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш билан боғлиқ муносабатларни;
- 4) меҳнат муҳофазаси ва меҳнат қонунларига риоя этишни назорат қилишга доир муносабатларни;
- 5) меҳнат низоларини (якка ва жамоаларга доир) ҳал этиш билан боғлиқ муносабатларни киритиш мумкин.

Юқорида санаб ўтилган муносабатларнинг ҳар бирига хос хусусиятларга қисқача тўхталиб ўтаммз.

3-§. Меҳнат ҳуқуқи манбалари

Юридик адабиётда эътироф этилишича, ҳуқуқ манбаи деганда умумий маънода ҳуқуқни ифода этиш шакли тушунилади. Манбаларнинг умумий шакли норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир. Шундай экан, меҳнат ҳуқуқининг манбалари—меҳнатга оид муносабатлар ва улар билан узвий равишда боғлиқ бўлган бошқа муносабатларни тартибга солувчи турли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар муайян турдаги ва мазмундаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Маълумки, 2000 йил 14 декабрда Ўзбекистон Республикасининг "Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида"ги қонуни қабул қилинган. Мазкур қонунда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тушунчаси, турлари ва уларга қўйиладиган талаблар белгилаб берилган. Қонуннинг 2-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тушунчаси, таърифи баён этилган. Унда белгиланган шаклда қабул қилинган, умуммажбурий давлат кўрсатмалари сифатида қонун ҳужжатлари нормаларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган расмий ҳужжат норматив-ҳуқуқий ҳужжат дея таърифланган.

Ушбу қонунда кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилувчи органлар ёки мансабдор шахслар ҳисобланади (қонуннинг 4-моддаси).

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви органлари томонидан қабул қилинади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, уларни қабул қиладиган органлар мавқеи, юридик кучи, амал қилиш ҳудуди, татбиқ этиладиган шахслар доирасига қараб қуйидаги туркумларга

бўлинади:

- а) Ўзбекистон Республикаси Конституцияси;
- б) Ўзбекистон Республикаси қонунлари;
- в) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорлари;
- г) Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари;
- д) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари;
- е) вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг ҳужжатлари;
- ж) маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорлари.

4-§. Меҳнат шартномаси

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексига кўрсатилишича, меҳнат шартномаси ходим билан иш берувчи ўртасидаги муайян мутахассислик, малака ёки лавозимга оид ишни ички меҳнат тартибига бўйсунган ҳолда тарафлар келишуви, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига бажариш ҳақидаги келишувдир. Меҳнат шартномаси мазмун-моҳияти жиҳатидан кўп қиррали бўлиб, **биринчидан**, фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқларини амалга ошириш шакли; **иккинчидан**, меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқарувчи ва муайян вақт давомида амал қилишини таъминловчи асос; **учинчидан**, меҳнат ҳуқуқининг институти сифатида намоён бўлади. Бундан ташқари, меҳнат шартномаси фуқароларни ишга қабул қилиш, бошқа ишга ўтказиш ҳамда ишдан бўшатишга оид нормалар мажмуини ташкил этади.

Меҳнат шартномаси, аввало, фуқаролар томонидан уларнинг Конституцияда белгиланган меҳнат қилиш ҳуқуқларини амалга оширишнинг асосий шакли ҳисобланади.

"Меҳнат шартномаси"нинг тушунчаси муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у шартноманинг асосий белгиларини ўз ичига қамраб олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу тушунча меҳнат шартномасига яқин бўлган бошқа турдош фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларидан фарқини ажратиш имкониятини беради. Дарҳақиқат, мазкур шартномаларнинг амалда қўлланилиши фуқароларнинг меҳнат фаолияти билан узвий боғлиқ бўлгани сабабли уни тузган ходимларга нисбатан меҳнат ҳақидаги қонунлар татбиқ этилади.

Шундай қилиб, меҳнат шартномаси, биринчидан, ходим ҳамда иш берувчининг эрки ва мақсадини ифода этувчи келишувдир; иккинчидан, келишувга мувофиқ, ходим қандайдир бир ишни бир марта бажариш мажбуриятини эмас, балки муайян мутахассислик, малака ёки лавозим бўйича бирор бир ишни, аниқроқ айтганда, муайян меҳнат вазифасини бажариш мажбуриятини олади; учинчидан, келишувга мувофиқ, ходим маълум меҳнат вазифасини муайян корхона, муассаса, ташкилотда бажариш мажбуриятини олади.

Меҳнат функцияси эса муайян меҳнат жамоаси таркибида бажарилади.

Меҳнат жамоасининг ҳар бир иштирокчиси корхона, муассаса, ташкилотнинг шахсий таркибига киритилади ва ички меҳнат тартиби қоидаларига бўйсунди.

тўртинчидан, меҳнат шартномаси узлуксиз давом этувчи ҳуқуқий муносабат сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этади (шартнома муайян муддатга тузилган ҳоллар ҳам бундан мустасно эмас);

бешинчидан, меҳнат шартномасига мувофиқ, иш берувчи ходимга меҳнат қонунларида, жамоа шартномасида, меҳнат шартномасида назарда тутилган иш ҳақини тўлаб туриш ва меҳнат шариоитини таъминлаб бериш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Меҳнат шартномасининг бу белгилари уни фуқаролик-ҳуқуқий шартномалардан, жумладан, пудрат, топшириқ, муаллифлик ва бошқа шартномалардан фарқлаш имкониятини беради. Масалан:

а) пудрат шартномаси (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 631-моддаси).

Пудрат шартномасига кўра, бир тараф (пудратчи) иккинчи тарафнинг (буюртмачи) топшириғига биноан, маълум бир ишни иш берувчининг ёки ўзининг материалларидан бутун масъулиятни ўз зиммасига олиб бажариш мажбуриятини олади, буюртмачи эса бажарилган ишни қабул қилиш ва бунинг учун ҳақ тўлаш мажбуриятини олади. Бунда шартноманинг объекти сифатида пудратчи меҳнатининг натижаси намоён бўлади;

б) топшириқ шартномаси (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 817-моддаси). Унга асосан, бир тараф (вакил) иккинчи тараф (топшириқ берувчи) томонидан юклатилган маълум

юримдик ҳаракатларни унинг номидан ва ҳисобидан бажариш мажбуриятини олади.

Агар топшириқ бажарилгани учун қонун ёки шартномада ҳақ тўлаш назарда тутилган бўлса, топшириқ берувчи ишончли вакилга ҳақ тўлаши лозим (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 818-моддаси).

Топшириқ шартномасининг предметини вакил томонидан амалга ошириладиган муайян юримдик ҳаракатлар, чунончи, унинг томонидан тузилган қонун ҳужжатларига зид бўлмаган турли битимлар (шартномалар) ташкил этади;

в) муаллифлик шартномаси (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1037-моддаси). Мазкур шартнома муаллифнинг интеллектуал фаолияти натижаларини яратиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартномадир.

Муҳими шундаки, фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларининг предметини маълум ишнинг натижаси, яъни индивидуал аниқ меҳнат топшириғининг бажарилиши ташкил этади. Айти вақтда, буларнинг ҳаммаси ижро этувчининг корхонада ўрнатилган ички меҳнат тартиби қоидаларига итоат этмаган ҳолда бажарилади. Шу жиҳатдан қараганда, меҳнат шартномаси бутунлай ўзгача мазмун касб этади.

Меҳнат шартномасининг фуқаролик-ҳуқуқий шартномалардан фарқлаб олиш мураккаб бўлган ҳолларда унинг қуйидаги белгилари асос қилиб олиниши мумкин:

биринчидан, ходим меҳнат шартномасига мувофиқ, қандайдир ишни бир марта бажариш мажбуриятини эмас, балки муайян ихтисос, малака ёки лавозимга оид ишни, яъни аниқ белгиланган меҳнат вазифасини бажариш мажбуриятини олади (агарда меҳнат шартномасида бир неча касбни бажариш тўғрисида келишилган бўлса, у иккита ёки ундан кўпроқ вазифаларни бажаришни ўз зиммасига олиши мумкин).

Меҳнат шартномасининг бу шarti ходимнинг корхона, муассаса, ташкилотнинг меҳнат жамоаси таркибига, муайян муддатга бўлса-да, расмий жиҳатдан корхонага қабул қилинганидан, меҳнат жамоаси таркиби рўйхатига киритилганидан қатъи назар, мазкур жамоага қўшилганини англатувчи ҳамда бошқа шартномалардан фарқини билдирувчи асосий белгиси ҳисобланади.

Меҳнат шартномасига мувофиқ, ходим меҳнат тартиби қоидаларига бўйсунган ҳолда муайян ихтисос, малака, лавозим бўйича ишни бажариш мажбуриятини олади. Меҳнат интизомига бўйсунуш эса фақат меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатларга ҳосдир.

иккинчидан, меҳнат шартномасига мувофиқ, ходим белгиланган меҳнат нормасини бажариш, яъни белгиланган иш вақти давомида ишлаш, ўрнатилган ишлаб чиқариш нормасини бажариш мажбуриятини олади. Корхонада ўрнатилган ички меҳнат тартиби қоидаларига бўйсунган ҳолда муайян ихтисос, малака, лавозимга оид ишни бажариши унинг шу корхонанинг ходими сифатида, яъни меҳнат шартномаси асосида ишлашини билдиради.

учинчидан, ходимнинг меҳнат шартномаси юзасидан келиб чиқадиган мажбуриятлари қатъий белгилаб қўйилгани сабабли унинг бажарилиши бошқа шахсга топширилиши асло мумкин эмас.

Меҳнат шартномасининг тарафлари Меҳнат кодексининг 72-моддасида кўрсатилган.

Қуйидагилар меҳнат шартномасининг тарафлари ҳисобланади:

ходим—16 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси, шунингдек, хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар (бошқа ҳолларда, ота-онасидан бирининг ёки унинг ўрнини босувчи шахснинг ёзма розилиги билан қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда 15 ёшдан, умумтаълим мактаблари, ва ўрта махсус ўқув юртларининг 14 ёшга тўлган ўқувчилари ҳам ўқишдан бўш вақтларида ишлаш учун ишга қабул қилиниши мумкин);

иш берувчи-корхона, жумладан, унинг раҳбарлари тимсолида, корхонанинг алоҳида таркибий бўлинмалари, мулкдорнинг ўзи айти вақтда раҳбар бўлган хусусий корхоналар; қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда 18 ёшга тўлган айрим шахслар.

Умумий қонунчиликда 16 ёшга тўлган шахсларнинг ишга қабул қилиниши белгиланган. Демак, фуқароларда меҳнатга оид ҳуқуқий лаёқат улар 16 ёшга тўлгандан бошлаб вужудга келади. Фуқароларда ҳуқуқий лаёқат ва муомала лаёқати вужудга келиши масаласида ҳам меҳнат ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилади. Чунончи, Фуқаролик ҳуқуқида ҳуқуқий лаёқат билан муомала лаёқатининг пайдо бўлиш даври ўртасида вақт нуқтаи назаридан маълум тафовут бўлса, меҳнат ҳуқуқида бу икки категория бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда ва бир пайтда вужудга келади. Чунки ҳар қандай жонли меҳнат ҳар бир индивидуумнинг шахсий эркига боғлиқ фаолиятдир.

Шунинг учун ҳам меҳнат мажбуриятлари вакиллар орқали амалга оширилиши мумкин эмас. Фуқаролик ҳуқуқида эса, аксинча, бунга йўл қўйилади. Масалан, топшириқ шартномасини олиб кўрайлик. Бу шартномага биноан, вакиллар топшириқ берувчи номидан ва унинг ҳисобига ҳаракат қилиш бурчини олгани сабабли ўзига берилган ваколат доирасида бажарган барча қонуний ҳаракатлари топшириқ берувчи учун бевосита ҳуқуқ ва мажбуриятларини вужудга келтиради.

қонунга биноан, юридик шахс ҳуқуқида эга бўлган корхона, муассаса ва ташкилотлар меҳнат шартномасининг иккинчи тарафи ҳисобланади.

Баъзи ҳолларда юридик шахс ҳуқуқида эга бўлмаган, лекин мустақил равишда ишга қабул қилиш ҳуқуқи берилган, ўзи учун ажратилган иш ҳақи фонди, банкда алоҳида ҳисоб рақами бўлган ва мустақил балансда турувчи корхоналарнинг алоҳида таркибий бўлинмалари ҳам меҳнат шартномасининг тарафи сифатида намоён бўлади; амалдаги қонунчиликда бундай корхоналар билан бир қаторда, ходимларга ҳақ тўлаш шарти билан шартнома тузган жамоат ва кооператив ташкилотлари ҳам меҳнат шартномасининг тарафи бўлиши белгилаб қўйилган.

Маълумки, фуқаролар фақат ўз эҳиёжи учун бошқа шахсларнинг меҳнатидан фойдаланиши мумкин. Масалан, уй хизматкори, энага, ҳайдовчи, машинисткалар билан меҳнат шартномаси тузилиши мумкин. Бу ҳол амалдаги қонунчиликда ўриндошлик бўйича ишлаш тўғрисида меҳнат шартномаси тузилишига йўл қўйилишидан далолатдир.

Меҳнат шартномасининг мазмуни. Тарафларнинг меҳнат ҳуқуқлари ва мажбуриятлари йиғиндиси меҳнат шартномасининг мазмунини ташкил этилади. Меҳнат шартномаси қуйидаги икки шарт асосида тузилиши мумкин: 1) асосий шартлар, яъни буларсиз меҳнат шартномасини тузилган деб ҳисоблаш мумкин эмас; 2) қўшимча (ихтиёрий) шартлар, яъни булар ҳақида келишиш мажбурий эмас.

Меҳнат шартномасининг мазмуни тарафлар келишуви бўйича, шунингдек меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланади. Асосий шартлар меҳнат шартномаси тарафларининг келишуви билан белгиланади.

Қуйидагилар меҳнат шартномасининг шартлари ҳисобланади:

иш жойи, яъни ходим ишга қабул қилинаётган корхона, муассаса, ташкилотнинг (унинг таркибий бўлинмаси) номи;

ходимнинг меҳнат вазифаси мазмуни, лавозим йўриқномаси, малака маълумотномаси ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланадиган муайян мутахассислик, малака ёхуд лавозимга оид иш (раҳбарлар, мутахассислар ва хизматчиларнинг ва бошқа тоифа ходимларнинг ягона тариф-малака маълумотномаси, малака маълумотномаларига мувофиқ);

ишнинг бошланиш куни — қонун ҳужжатларига мувофиқ тузилган меҳнат шартномаси имзоланган пайтдан бошлаб кучга киради, ишнинг бошланиш санаси қайд этилмаган тақдирда, ходим шартнома имзоланган кундан кейинги иш кунидан (сменадан) кечикмай, ишга тушиши лозим.

5-§. Меҳнат ҳақи миқдори ва бошқа шартлар

Меҳнат ҳақи миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги, унинг энг кўп миқдори эса чегараланиши мумкин эмас;

қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, айрим меҳнат шартномаларини тузишда зарур шартлар рўйхати кенгайтирилиши мумкин. Масалан, муддатли меҳнат шартномасини тузишда ишнинг нафақат бошланиш санаси, балки унинг тамом бўлиш санаси ҳам қайд этилади. Ходимни муайян ишни бажариш вақтига мўлжаллаб ишга қабул қилишда у бажариши лозим бўлган иш аниқ кўрсатилиши зарур. Ўриндошлар билан меҳнат шартномасини тузишда қонун ҳужжатлари билан назарда тутилган энг кўп муддат доирасида бажарилиши лозим бўлган кундалик ишнинг аниқ муддати белгиланади. Шуниси ҳам муҳимки, меҳнат шартномасини тузиш пайтида ходимларнинг қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган меҳнат ҳуқуқлари ва кафолатлари даражаси пасайтирилиши мумкин эмас.

Юқорида таъкидланганидек, тарафларнинг келишувга кўра, меҳнат шартномасида қўшимча шартлар назарда тутилиши мумкин. Улар тарафларнинг мажбуриятларини аниқлаш, уларни тўлдириш, ходимга қўшимча имтиёз ва афзалликлар берилишни назарда тутиши мумкин.

қўшимча шартларга қуйидагилар киритилиши мумкин:

ходимга меҳнат шароитлари белгиланган ҳолда ЯТММ ва ММда назарда тутилган қўшимча

меҳнат мажбуриятларини юклаш;

бир неча касбда ишлаш тартиби ва шартлари кўрсатилган ҳолда меҳнат шартномасининг мустақил шарти сифатида бир неча касбда (лавозимда) ишлаш;

ходим синов муддати билан ишга қабул қилинаётган тақдирда, синовнинг аниқ муддати белгиланиши (қачондан қачонгача);

ходим юкори малакаси учун, агар бу амалдаги қонун ҳужжатларида, жамоа шартномасида (барча даражадаги жамоа келишувларида) ёки корхона, ташкилот, муассасада амал қилувчи бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳолларда, мураккаброқ ишларни бажариш билан боғлиқ бўлган меҳнатга ҳақ тўлашнинг (тариф ставкалари, мансаб маошлари, қўшимча ҳақлар, устамалар, мукофотлар ва бошқа тарздаги тақдирлаш) юқорироқ миқдорини якка тартибда белгилаш;

ходим учун белгиланган иш вақти режими (тўлиқсиз иш куни, тўлиқсиз иш ҳафтаси, қисқартирилган иш вақти, соатбай иш, иш кунининг бошланиши ва тамом бўлиши ва бошқалар);

қўшимча ҳақ тўланадиган ва ҳақ тўланмайдиган дам олиш кунлари, таътиллари бериш;

ижтимоий-маиший тусдаги шартлар (болалар боғчасида ўрин ажратиш, санаторий-курортда даволаниш учун йўлланма билан таъминланиш, транспорт хизмати, марказлаштирилган тартибда озик-овқат муҳсулотлари билан таъминлаш, уй-жой бериш ва бошқалар);

муддатли меҳнат шартномаси қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда муддатидан олдин бекор қилинганда неустойка тўлаш.

қонун ҳужжатлари, жамоа шартномаси, меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги низом ва бошқа локал тарздаги норматив ҳужжатларга нисбатан ходимнинг аҳволини ёмонлаштирадиган меҳнат шартномаси шартлари ҳақиқий эмас деб ҳисобланади.

Жумладан, меҳнат шартномаси тузишда қуйидаги шартлар белгиланиши мумкин эмас:

қонун йўл қўядиган ҳоллардан ташқари меҳнат шартномасини бекор қилишнинг қўшимча шартларини киритиш;

қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини белгилаш;

синов муддатини Меҳнат кодексида кўзда тутилган энг юкори муддатдан ортиқча белгилаш;

ўриндошлик асосида ишлашга қўшимча чеклашлар жорий қилиш;

Қонунда назарда тутилганидан ортиқча иш вақти муддати белгилаш;

ходимлар учун қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган ҳолларда моддий жавобгарлик жорий этиш (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 майдаги 133-сонли қарори билан тасдиқланган "Ёзма ҳолдаги меҳнат шартномаси (контракт) тузиш юзасидан тавсиялар". қорорлар тўплами, 1997 йил, 3-сон, 11-модда). Тижорат сирларини ошкор қилмаслик ҳам шулар жумласидандир.

7-§. Иш вақти тушунчаси ва унинг турлари

Ходим иш тартиби ёки графигига ёхуд меҳнат шартномаси шартларига мувофиқ, ўз меҳнат вазифаларини бажариши лозим бўлган вақт иш вақти ҳисобланади.

Демак, иш вақти:

1) қонун билан ёхуд унга мувофиқ равишда бир кун, бир ҳафта ва бошқа календарь даврга белгиланган, ходимнинг корхонада ишлаши лозим бўлган соатлар сони (масалан, кунига 7-8-соат, ҳафтасига 40 соат);

2) календарь вақтнинг бир қисми (муайян кунлар ва соатлар). Бу вақт ичида ходим ўз иш жойида бўлиб, топширилган ишни белгиланган график ёхуд тартибга мувофиқ ёки улардан ташқари (иш вақтидан кейин, дам олиш кунлари ишлаш) вақтда бажариши лозим;

3) ҳақиқатда ишланган вақт. Бу вақт ичида ходим мавжуд график ёки тартибга мувофиқ равишда, шунингдек иш берувчининг буйруғи ёки руҳсати бўлган тақдирда мавжуд график, тартибдан ташқари ўз иш жойида ҳақиқатда ҳам бўлиб, меҳнат вазифаларини бажаради. Меҳнат қонунчилигига кўра, ҳақиқатда иш бажарилмаган даврлар (масалан, бекор туриб қолинган вақт, ҳақ тўланадиган танаффуслар) ҳам иш вақтига қўшилади.

Энди, иш вақтининг қонунчиликда кўрсатилган нормал, қисқартирилган ва тўлиқсиз иш кунлари турларининг ҳар бирига қисқача тўхталиб ўтамир.

Нормал иш вақти—бу қонун билан ёки қонун асосида белгилаб қўйилган муддат мобайнидаги кунлик иш вақти, иш ҳафтасидан иборат. Бундан ортиқча ишланган вақт, одатда, иш вақтидан ташқари бажарилган ишлар ҳисобланади. Нормал иш вақтини тўлиқсиз иш вақтидан фарқламоқ лозим, чунки тўлиқсиз иш вақти муддати ходим билан иш берувчи ўртасидаги

келишувга мувофиқ белгиланади ва шу тоифа ходимларнинг иш вақти нормасига нисбатан қисқароқ бўлади. Меҳнат кодексининг 115-моддасида корхона, муассаса ва ташкилотларда ишлаётган ходимларнинг нормал иш ҳафтаси 40 соатдан ортиқ бўлмаслиги кўрсатилган. Бу қоида барча ходимларга тааллуқли бўлиб, бутун иш вақти режими, шу жумладан иш вақтини жамлаб ҳисоблаш учун мажбурий ҳисобланади. қарорларда қисқартирилган иш вақти муддати назарда тутилган ҳолларда, нормал иш вақти муддати ҳафтасига 40 соатдан камроқ, масалан ҳафтасига 36, 35, 30 ва 24 соат бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, амалдаги қонунчиликда олти кунлик иш ҳафтасида иш кунининг муддати 7 соатдан, 5 кунлик иш ҳафтасида эса 8 соатдан ортиб кетмаслиги белгилаб қўйилган. Иш вақтини жамлаб ҳисобга олиш жорий этилган корхоналарда Кодекснинг 123-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ иш вақтининг (сменасининг) муддати 12 соатдан ортиб кетмаслиги лозим.

Иш вақтининг қисқартирилган муддати деганда, ходимларнинг меҳнатини муҳофаза қилиш, ишни ўқиш билан бирга қўшиб олиб бориш учун қўлай шароитлар яратиб бериш, ёшлар ва меҳнат қобилияти пасайган шахсларни улар соғлиғига зарар етказмаган ҳолда, меҳнатга жалб этиш мақсадида нормал 40 соатлик иш ҳафтаси ўрнига қонунларда кўзда тутилган қисқартирилган иш вақти муддати тушунилади. Бинобарин, бундай иш вақти бевосита қонунларда кўзда тутилган ҳоллар ва норма асосидагина белгиланади.

Меҳнат кодексининг 116-моддасида таъкидлаб ўтилганидек, айрим тоифа ходимлар учун уларнинг ёши, соғлиғи, меҳнат шароитлари, меҳнат вазифаларининг ўзига хос хусусиятлари ва ўзга ҳолатларни инобатга олиб, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар, шунингдек меҳнат шартномаси шартларига биноан меҳнатга тўланадиган ҳақни камайтирмасдан иш вақтининг қисқартирилган муддати белгиланади. Кўриниб турганидек, бундай ҳолларда меҳнатга тўланадиган иш ҳақи миқдорининг камайтирилишига асло йўл қўйилмайди.

Иш вақтининг қисқартирилган муддати қуйидагилар учун белгиланади:

— 18 ёшга тўлмаган ходимларга (242-модда);

— 1 ва 11 гуруҳ ногиронлари бўлган ходимлар (220-модданинг учинчи қисми);

— ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимларга (117-модда);

— алоҳида тусдаги ишларда банд бўлган ходимлар (118-модда);

— 3 ёшга тўлмаган болалари бор, бюджет ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланадиган муассаса ва ташкилотларда ишлаётган аёллар (МКнинг 228¹-моддаси).

МКнинг 242-моддасида 18 ёшга тўлмаган шахслар учун қисқартирилган иш вақти муддати белгиланган. Унга кўра, 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ходимларга ҳафтасига 36 соатдан, 15 ёшдан 16 ёшгача бўлган ходимлар учун эса ҳафтасига 24 соатдан ошмайдиган, таътил даврида ишлаётган ёки ўқишдан бўш вақтларида меҳнат қилаётган 14 ёшдан 16 ёшгача бўлган ўқувчилар учун ҳам ана шундай қисқартирилган иш вақти белгиланган (МКнинг 242-моддаси). Муҳими, қонун бўйича ҳафтасига 24 ва 36 соатлик иш вақти улар қаерда ишлашидан ёки ишлаб чиқариш таълимини қаерда ўтаётганларидан қатъи назар белгиланади. Бунда кунлик иш муддати олди кунлик иш ҳафтасида 4 ва 6 соатдан, беш кунлик иш ҳафтасида эса 5 ва 7 соатдан ошмаслиги керак.

Меҳнат кодексининг 220-моддасида 1 ва 2-гуруҳ ногиронлари учун иш вақтининг ҳафтасига 36 соатдан ошмайдиган қисқартирилган муддати назарда тутилган.

Меҳнат қонунчилигида ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар учун ҳам иш вақтининг қисқартирилган муддатини белгилаш кўзда тутилган. Республика меҳнат қонунчилигида меҳнат жараёнида соғлиғига физикавий, кимёвий, биологик ва ишлаб чиқаришнинг бошқа зарарли омиллари таъсир этадиган ходимлар учун иш вақтининг ҳафтасига 36 соатдан ошмайдиган қисқартирилган муддати белгиланган (МКнинг 117-моддаси).

Тўлиқсиз иш вақти шарти билан ишлаш ходимнинг йиллик асосий меҳнат таътили муддатини, меҳнат стажини ҳисоблашда ҳамда бошқа меҳнат ҳуқуқларини бирон-бир тарзда чеклаш учун асос бўлмайди. Бундай ҳолларда, ходимнинг ишлаган вақтига ёки ишлаб чиқарган маҳсулотига га мутаносиб равишда равишда ҳақ тўланиши шарт.

Иш вақти режими. Иш вақти режими деганда, иш вақтининг сутка ёки бошқа календарь муддат мобайнида, шунингдек кундалик ишнинг, ишдаги танаффуснинг бошланиш, тугалланиш вақтини тушунилади. Бундан ташқари, иш вақти режими тушунчаси иш ҳафтасининг бошланиш ва тугалланиш вақтини ҳам қамраб олади.

Иш ҳафтасининг тури: икки кун дам олинадиган беш кунлик иш ҳафтаси ёки бир кун дам

олинадиган олти кунлик иш ҳафтаси ва иш вақти режими (кундалик иш вақтининг, сменанинг муддати, ишнинг бошланиш ва тугалланиш вақти, ишдаги танаффуслар вақти, сутка давомидаги сменалар сони, иш кунлари ҳамда дам олиш кунларининг навбат билан алмашилиши, ходимларнинг сменадан сменага ўтиш тартиби) корхонада ички меҳнат тартиби қоидалари, бошқа локал норматив ҳужжатлар асосида белгиланади. Бу ҳужжатлар бўлмаган тақдирда, иш берувчи билан ходимнинг келишуви асосида белгиланади. Иш сменаси, биринчидан, сутканинг муайян қисмида ходимларнинг алмашилиш графигига мувофиқлаштирилган иш, масалан, кундузги, кечки, тунги иш сменаси; иккинчидан, кундалик ишнинг соатлар ҳисобидаги муддатдир. Иш сменаси иш вақти режими ёки ходимларнинг сменалар алмашилиш графиги билан белгиланади. Мазкур график ходимларнинг вакиллик органи билан келишилган ва маълум тоифа ходимлар учун белгиланган иш вақти муддатига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан тасдиқланади. Шу маънода "иш сменаси" тушунчаси бир сменали ишга нисбатан ҳам қўллаш мумкин.

Иш сменасини иш кунидан фарқлаш керак. Иш куни муддати бевосита қонунлар билан белгиланади. Иш сменасининг муайян муддатлари эса кўрсатилмаган, лекин у ходимларнинг бир қанча тоифасига нисбатан ва муайян меҳнат шароитларига қараб чегараланган соатдан ошмаслиги даркор.

Сменали иш корхона ёки унинг айрим таркибий бўлималари меҳнат жамоасининг ишлаб чиқариш жараёни муддатини ҳисобга олган ҳолда, бир суткада бир сменадан ортиқ мўлжаллаб ташкил этилган иш.

Иш сменаси жараёнида иш вақти режими сменалар графиги билан белгиланади ва у қонунларда кўзда тутилган нормативларга мувофиқ бўлиши лозим.

Иш ҳафтаси деганда, биринчидан, календарь ҳафтадаги иш вақти муддатининг қонун билан белгиланган нормаси тушунилади. Меҳнат кодексининг 115-моддасига мувофиқ, бу вақт 40 соатдан ошмаслиги керак. Ходимларнинг бир қанча тоифаси учун юқорида таъкидлангани дек, қисқартирилган иш ҳафтаси белгиланган. Иккинчидан, календарь ҳафта давомида иш ва дам олиш кунлари сони билан ифодаланадиган иш вақти режими (масалан, икки кун дам олинадиган беш кунлик иш ҳафтаси, бир кун дам олинадиган олти кунлик иш ҳафтаси). қарорга биноан, ходимни сурункасига икки смена мобайнида ишга жалб этиш тақиқланади.

қонунга биноан байрам (ишланмайдиган) кунлари арафасида кундалик иш (смена) муддати барча ходимлар учун камида бир соатга қисқартирилади (МКнинг 121-моддаси).

Ишлаб чиқариш шароитларига кўра зарур бўлган ҳолларда, шунингдек бир кун дам олинадиган олти кунлик иш ҳафтаси шароитида сменали иш ташкил этилган жойларда тунги иш муддати кундузги иш муддатига тенглаштирилади.

Ходимлар тунги вақтдаги ишга жалб этилганда меҳнат қонунчилигида белгиланган чеклашларга тўлиқ риоя этилиши лозим (бу ҳақда дарсликнинг тегишли бобларидаги изоҳларга қаралсин). Амалдаги қонунчиликда иш вақтини ҳисобга олишнинг қуйидаги икки тартиби кўзда тутилган: иш вақтини кунлар бўйича ва жамлаб ҳисобга олиш тартиби.

Дам олиш вақти тушунчаси ва турлари. Маълумки, фуқароларнинг энг муҳим ҳуқуқларидан бири—дам олиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 38-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Бу ҳуқуқходимлар учун 40 соатдан ошмайдиган иш ҳафтаси, бир қатор касблар ва ишлаб чиқариш соҳалари учун қисқартирилган иш куни, тунги пайтларда қисқартирилган иш вақти белгиланиши, ҳар йили ҳақ тўланадиган таътиллار ва ҳар ҳафтада дам олиш кунлари берилиш ҳамда дам олиш учун бошқа маданий-маиший шароитлар яратиб бериш билан таъминланади.

Дам олиш вақти мавзуси МКнинг VIII-бобида баён этилган. Дам олиш вақтига оид ҳуқуқий нормалар Меҳнат кодекси ва корхонанинг жамоа шартномасида (37-модда) аниқ белгилаб қўйилган.

Меҳнат қонунчилигига кўра, дам олиш вақти ходим меҳнат вазифаларини бажаришдан ҳоли бўлган ва бундан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиши мумкин бўлган вақт ҳисобланади. Дам олиш вақти иш куни давомидаги танаффуслар, иш куни (смена) оралиғидаги дам олиш вақти, ҳафталик узлуксиз дам олиш, байрам кунлари, таътиллار каби турларга бўлинади.

Меҳнат кодексининг 127-моддасига мувофиқ, ходимларга дам олиш ва овқатланиш учун иш куни (смена) давомида танаффус берилади ва бу танаффус иш вақтига кирмайди.

Танаффус, одатда, иш бошлангандан кейин узоғи билан тўрт соатдан кейин берилади.

Танаффус муддати ва уни бериш вақти ички меҳнат тартиби қоидаларида, смена графикларида ёки ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан белгиланади.

Ишлаб чиқариш шароитига кўра, танаффус бериш мумкин бўлмаган ишларда иш берувчи томонидан ходимларга овқатланиб олиш учун иш вақти давомида 30 дақиқа муддат билан белгиланади. Бундай ишлар рўйхати, овқатланиш тартиби ва жойи ички меҳнат тартиби қоидаларида белгилаб қўйилади. Меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда иш куни (смена) давомида бериладиган бошқа танаффуслар ҳам белгилаб қўйилиши мумкин.

Барча ходимларга дам олиш кунлари (ҳар ҳафталик узлуксиз дам олиш) берилади.

Беш кунлик иш ҳафтаси шароитида ходимларга ҳафтада икки кун дам олиш куни, олти кунлик иш ҳафтасида эса бир дам олиш куни берилади.

Якшанба умумий дам олиш куни ҳисобланади. Беш кунлик иш ҳафтасида иккинчи дам олиш куни муассаса, ташкилотнинг ички меҳнат тартиби қоидалари билан белгиланади. Одатда, икки дам олиш куни кетма-кет берилади. Сменалар бўйича ишлайдиган бўлинмаларда (участкаларда) дам олиш кунларини бериш сменалар графигига мувофиқ белгиланади (Намунавий ички меҳнат тартиби қоидаларининг 4.8-банди).

Айрим ходимларни дам олиш кунлари ишга жалб қилишга иш берувчининг фармойиши бўйича алоҳида ҳолларда жамоа шартномаси да белгиланган асослар ва тартибда йўл қўйилади. Агар корхонада жамоа шартномаси тузилмаган бўлса, иш берувчи томонидан касабга уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан келишган ҳолда тегишли асослар ва тартиб белгиланган бўлиши керак.

Ходимларни дам олиш кунлари ишга жалб қилиш тақиқланади. Шу билан бирга, айрим тоифа ходимларни (ногиронлар, аёллар, вояга етмаган шахслар) ишга жалб қилиш қонунчиликда белгиланган чеклашларга риоя этган ҳолда амалга оширилади.

Бундан ташқари, МКнинг 157-моддасида таъкидланганидек, дам олиш кунлари бажарилган иш учун камида икки хисса миқдорда ҳақ тўланади.

Амалдаги қонунчиликка биноан, байрам кунлари шонли воқеалар ёки анъанавий саналарга бағишланадиган кунлар бўлиб, умумий қоидага биноан, шу кунлари корхона, муассаса ва ташкилотларда иш бажарилмайди.

Юқорида айтилганидек, байрам (ишланмайдиган) кунлари ишлаш ман этилади. Ходимларни иш берувчининг фармойиши билан ана шу кунлари ишга жалб этишга алоҳида ҳолларда қонунда назарда тутилган асослар бўйича ва тартибда йўл қўйилади.

Байрам (ишланмайдиган) кунлари бажарилган ишлар учун компенсация ва ҳақ тўлаш Кодекснинг 157-моддасига мувофиқ амалга оширилади.

Таътиллار. МКнинг 133-моддасида мувофиқ, барча ходимларга, шу жумладан, ўриндошлик бўйича ишлаётган ходимларга ҳам дам олиш ва иш қобилятини тиклаш учун иш жойи (лавозими) ва иш ҳақи сақлаган ҳолда йиллик меҳнат таътиллари берилади.

қонунда йиллик асосий таътилнинг муддати камида 15 кун иш кунидан иборат этиб белгиланган.

Айрим тоифадаги ходимларга уларнинг ёши, соғлиғини ҳисобга олиб, йиллик узайтирилган таътиллари берилади. Чунончи:

18ёшга тўлмаган шахсларга —30 календарь кун;

ишлаётган 1 ва 2-гурӯх ногиронларига —30 календарь кун.

Шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ, айрим тоифадаги ходимлар учун уларнинг меҳнат вазифаларининг ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятлари ҳамда бошқа ҳолатларни эътиборга олиб йиллик узайтирилган таътиллари белгиланган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг "Прокуратура тўғрисида" (янги таҳрирда) 2001 йил 29 августдаги қонунига мувофиқ, прокуратура органлари ходимларига муддати 30 календарь кундан иборат йиллик таътил берилади.

Маълумки, меҳнат қонунчилигида айрим тоифа ходимлар учун қўшимча таътиллари бериш назарда тутилган ва тегишли қонун ҳужжатларида кафолатланган.

МКнинг 136-моддасига мувофиқ, йиллик қўшимча таътиллари:

меҳнат шароити ноқулай ва ўзига хос бўлган ишларда банд бўлган ходимларга (137-модда);

оғир ва ноқулай табиий-иқлим шароитида иш бажараётган ходимларга (138-модда);

меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда, меҳнат шартномасининг шартларида назарда тутилган бошқа ҳолларда берилади.

Мехнат низолари тушунчаси ва унинг классификацияси. Мехнат низолари деганда иш берувчи билан ходим ўртасида меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар, жамоа шартномаси ҳамда меҳнатга оид бошқа шартномаларни қўллаш, шунингдек янги меҳнат шартларини белгилаш ёки мавжуд шартларини ўзгартириш масалалари юзасидан келиб чиқадиган келишмовчиликлар тушунилади.

Мехнат низолари предметиға қараб икки гуруҳға ажратилади:

1) меҳнат ҳуқуқи нормаларининг муайян ижтимоий муносабат ларға татбиқ этилиши билан боғлиқ низолар (масалан, ходим билан меҳнат шартномасини бекор қилиш, бошқа ишға ўтказиш, асосий иш вақтида бажарилган иш учун ҳақ тўлашға доир низолар);

2) қонунлар ёки норматив ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибға солинмаган янги меҳнат шартларини ўрнатиш билан боғлиқ низолар (масалан, махсулот ишлаб чиқариш нормасини қайтадан кўриб чиқиш, жамоа шартномаси, келишувини тузиш билан боғлиқ низолар).

Мехнат низолари мазмуниға кўра икки турға: даъволи ва даъвосиз низоларға бўлинади. Даъволи низоларнинг предметиғи ходимларнинг меҳнат ҳуқуқларини тан олиш ёки уни тиклаш ташкил этади. Ходимнинг бундай меҳнат ҳуқуқи аввалбошдан қонун ёки бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар, шунингдек жамоа шартномаси ёки келишув ва меҳнат шартномаси билан белгиланган бўлади. Бундай ҳолларда ходим ўз меҳнат ҳуқуқларини ёки қонун билан кўриқланадиган қонуний манфаатларини қайта тиклашни талаб этади (масалан, меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинган ходимни қайта ишға тиклаш ёки фойдаланилмаган меҳнат таътиллари учун компенсация тўлаш ва ҳоказо).

Даъвосиз меҳнат низолари иш берувчи билан корхонадаги касаба уюшма қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органлари ўртасида меҳнат шартларини ўрнатиш ёки ўзгартириш каби масалаларда намоён бўлади. Одатда, бу туркумдаги низолар тегишли қонунлар ёки бошқа айрим норматив ҳуқуқий ҳужжатлар билан ҳал этилмаган масалалар юзасидан келиб чиқади. Бундай вақтда низо бевосита корхонада иш берувчи билан касаба уюшмаси ўртасида келишиш йўли билан ҳал этилади (масалан, корхонада янги ишлаб чиқариш нормасини белгилаш ҳақидаги низолар). Ушбу низоларнинг предмети муайян ходимға тегишли бўлмаслиғи, балки корхона ходимларининг барчасиға тааллуқли бўлиши мумкин.

Мехнат низолари субъектиға қараб қуйидагиларға бўлинади:

1) якка тартибдаги низолар;

2) жамоаларға доир низолар;

Мехнат низолари ўз объектиға кўра, мулкый характердаги ва мулкый характерға эга бўлмаган низолар деб аталади.

Таъкидлаш жоизки, меҳнат низолари турли сабаблар оқибатида келиб чиқади. Жумладан, низонинг юзаға келишида қуйидагилар сабаб бўлади:

1) айрим мансабдор шахслар, шунингдек баъзи ходимлар онгида сакланиб келаётган ўтмиш қолдиқлари;

2) айрим мансабдор шахсларнинг, шунингдек баъзи ходимларнинг меҳнат қонунчилигини билмаслиғи;

3) корхоналарда ташкилий-хўжалик ва тарбиявий ишларда учрайдиган камчиликлар (масалан, ходимлар меҳнат шароити, уларнинг оила аъзоларига маданий-маиший хизмат кўрсатиш билан боғлиқ низолар);

4) ташкилий-техникавий характердаги камчиликлар (масалан, корхонада меҳнатнинг тўғри ташкил этилмагани, илмий жиҳатдан асосланган махсулот ишлаб чиқариш нормасининг йўқлиғи ва ҳоказолар);

5) айрим ҳуқуқий нормаларнинг бозор иқтисодиёти шароитида тобора тараққий этиб бораётган ишлаб чиқариш шаклларида орқада қолиши (масалан, корхонада янги технология жорий қилиниши натижасида пайдо бўлган янги касб, таъриф-малака маълумотномасида кўрсатилмаган малакаға оид тавсифномалар йўқлиғи ва ҳоказолар);

6) меҳнат бозорини ташкил қилиш борасидаги камчиликлар.

қонунчиликда ўрнатилган меҳнат низоларини кўриш тартиби демократик тамойилларға асосланади. Фуқароларнинг меҳнат ҳуқуқларини ҳар томонлама ҳимоя қилишни назарда тутган мазкур тамойиллар қуйидагиларда намоён бўлади:

— меҳнат низоларини кўрувчи органларға эркин равишда мурожаат қилиш имконияти

яратилгани;

- низоларнинг тез ва тўлиқ ҳал этилиши;
- низони ҳал этишда кенг меҳнаткашлар оммасининг иштирок этиши;
- низоларнинг очиқ тартибда кўрилиши;
- низоларнинг коллегиял ҳал этилиши;
- низоларни ҳал этишда уларнинг ҳар томонлама текширилиши.

қонунчиликда меҳнат низоларининг тааллуқлилиги муҳим аҳамият касб этади.

Тааллуқлилиқ—бу тегишли органларнинг муайян турдаги меҳнат низоларини кўриш ваколатига эга бўлишини англатади. Тааллуқлилиқ меҳнат низоларининг субъектлари, мазмуни ва унинг турлари бўйича белгиланади. Аниқроқ айтсак, ҳар бир орган ўз ваколатига тааллуқли бўлган низоларнигина кўриб ҳал этади. Шу боис меҳнат низолари юзасидан келиб чиққан даъволар бўйича унинг тааллуқлилигига қараб тегишли органга мурожаат қилинади.

Якка меҳнат низолариниш берувчи ва ходим ўртасида меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларни, меҳнат шартномасида назарда тутилган меҳнат шартларини қўлланиши юзасидан келиб чиққан келишмовчиликларни қамраб олади. Бундай ҳолларда низонинг ходим манфаатини ифода этувчи тарафи бўлиб ходимларнинг вакиллик органи иштирок этиши мумкин.

Ходим меҳнат низосини ҳал қилиш учун, ўз хоҳишига кўра, меҳнат низолари комиссиясига ёки бевосита судга мурожаат этишга ҳақлидир.

Меҳнат низоларини меҳнат низолари комиссиясида кўриш тартиби. Жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувда меҳнат низолари комиссиясини тузиш назарда тутилиши мумкин.

Меҳнат низолари комиссияси иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи томонидан тенглик асосида тузилади.

Комиссияга касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи томонидан ажратилган аъзолар тегишли органнинг қарори билан, иш берувчининг вакили эса унинг буйруғи билан тасдиқланади.

Меҳнат низолари комиссиясининг ҳар бир мажлисида раислик вазифасини иш берувчи, касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимлар бошқа вакиллик органининг вакиллари навбатма-навбат бажаради. қоидага кўра бир мажлиснинг ўзида раислик ва котиблик вазифасини бир тарафнинг вакиллари бажариши мумкин эмас.

Комиссиянинг ҳар бир мажлисида тарафлар томонидан кейинги мажлиснинг раиси ва котиби тайинланиб, уларга мажлисни тайёрлаш ва чақириш вазифаси юклатилади.

Меҳнат низолари комиссиясининг миқдорий таркиби ва ваколат муддати жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи билан касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимлар бошқа вакиллик органининг ўзаро келишувига биноан белгиланади.

Башарти ходим мустақил равишда ёки касаба уюшмаси қўмитаси ёхуд ходимларнинг бошқа вакиллик органи иштирокида иш берувчи билан бевосита олиб борган музокараларида мавжуд келишмовчилик ни ҳал эта олмаган бўлса, низо меҳнат комиссиясида кўриб чиқилади. Меҳнат низоларини кўриб чиқишнинг ўзгача тартиби бундан мустасно.

Меҳнат низолари комиссияси ариза берилган кундан эътиборан 10 кун муддат ичида меҳнат низосини кўриб чиқиши шарт. Низо ариза берган ходимнинг иштирокида кўрилади. Ходимнинг ёзма аризаси бўлгандагина низо унинг иштирокисиз кўриб чиқилиши мумкин. Башарти ходим узрсиз сабаб билан комиссия мажлисига келмаса, мазкур аризани кўриб чиқишни кун тартибидан олиб ташлаш ҳақида қарор қабул қилинишини мумкин, бу эса ходимни такроран ариза билан мурожаат этиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди. Ходим касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи меҳнат низоси кўриб чиқилишида иштирок этиш учун адвокат таклиф қилиш ҳуқуқига эга.

Меҳнат низолари комиссияси мажлисга гувоҳларни чақиртириш, мутахассисларни таклиф қилиш, иш берувчидан зарур ҳисоб-китоблар ва ҳужжатлар тақдим этишни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Ҳар бир мажлисда иш берувчининг ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимлар бошқа вакиллик органининг тенг миқдордаги аъзолари иштирок этишлари керак.

Меҳнат низолари комиссиясининг мажлисида баённома юритилади.

Меҳнат низолари комиссиясининг қарори иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёхуд ходимлар бошқа вакиллик органининг вакиллари ўртасида келишувга биноан қабул қилинади.

Комиссиянинг қарори далиллар билан исботланиб, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларга, меҳнат шартномасига асосланган бўлиши керак.

Комиссиянинг пул ундириш талабига оид қарорида ходимга тегишли маблағ аниқ кўрсатилиши лозим.

қарор мажлис раиси ва котиби томонидан имзоланади.

У мажбурий кучга эга бўлиб, бирон бир тарзда тасдиқланмайди.

Комиссия қарорининг нусхаси қарор қабул қилинган кундан эътиборан уч кун ичида ходимга, иш берувчига ва касаба уюшмаси қўмитаси ёхуд ходимларнинг бошқа вакиллик органига топширилади.

қонунда меҳнат низолари комиссиясининг қарорини бажариш таъминланган.

Муайян қарор устидан шикоят қилиш учун белгиланган ўн кунлик муддат ўтгандан кейин уч кун ичида иш берувчи томонидан бажарилиши керак.

Башарти иш берувчи белгиланган муддат ичида комиссия қарорини бажармаса, меҳнат низолари комиссияси томонидан ходимга ижро варақаси кучига эга бўлган гувоҳнома берилади. Агар ходим ёки иш берувчи белгиланган муддат ичида туман (шаҳар) судига меҳнат низосини ҳал этиш тўғрисидаги ариза билан мурожаат этса, гувоҳнома берилмайди.

Меҳнат низолари комиссияси берган ва олинганидан кейин кўпи билан уч ой ичида туман (шаҳар) судига тақдим этилган гувоҳнома асосида суд ижрочиси меҳнат низолари комиссиясининг қарорини мажбурий тарзда ижро эттиради.

Мазкур қонунга мувофиқ, меҳнат низолари комиссиясининг қарорлари ижро этилиши шарт бўлган суд ҳужжатлари қаторида саналади. Меҳнат низолари комиссияси ўз қарорлари асосида бериладиган гувоҳнома ҳам ижро ҳужжати ҳисобланади.

Ходим белгиланган уч ойлик муддатни узрли сабабларга кўра ўтказиб юборган тақдирда, гувоҳномани берган меҳнат низолари комиссияси муддатни тиклаши мумкин.

8-Мавзу. ОИЛА ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1. Оила ҳуқуқи тушунчаси ва моҳияти.

Оила юридик тушунча сифатида — шунчаки одамларнинг ўзаро эр-хотин ёки қариндошлик ришталари билан мустақамланган гуруҳи эмас, балки қонунда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган шахслар гуруҳидир. Бинобарин, оила аъзолари ўртасидаги муносабатлар оила ҳуқуқи нормалари билан белгиланган бўлиб, улар оилавий-ҳуқуқий муносабатлар деб аталади.

Оилавий муносабатларни тартибга солувчи асосий қонуний ҳужжатлар қуйидагилардир: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Фуқаролик кодекси, Оила кодекси ва оилавий муносабатларни тартибга солувчи бошқа норматив ҳужжатлар. Ўзбекистон Республикасининг янги Оила кодекси 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган.

Оила ҳуқуқи соҳасидаги халқаро шартномалар ва халқаро ҳуқуқ нормалари ҳам оила қонунчилигининг манбаи бўлиб ҳисобланади.

Фуқароларнинг Ўзбекистон Республикасининг оила қонунчилигида назарда тутилган ҳуқуқлари, эркинликлари, манфаатлари ва, албатта, мажбуриятлари таркибига қуйидагилар киради:

эр-хотиннинг (шахсий ва мулкӣ) ҳуқуқлари ва мажбуриятлари;

ота-онанинг (шахсий ва мулкӣ) ҳуқуқлари ва мажбуриятлари;

никоҳ тузишга тенг ҳуқуқлар;

вояга етмаган болаларнинг (шахсий ва мулкӣ) ҳуқуқ ва мажбуриятлари;

ота-оналар ва болалар, эр-хотин ва собиқ эр-хотин, қариндошлар ва бошқа шахсларнинг алимент мажбуриятлари;

никоҳнинг тугатилиш асослари (ОК 37-м.);

эр-хотиннинг умумий мол-мулкка эгалик қилиш, фойдаланиш, ва уни тасарруф этиш ҳуқуқлари;

никоҳ шартномасини тузишда эр-хотиннинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари;

фарзандликка олиш тартиби;
боланинг ҳуқуқи ва манфаатини ҳимоя қилиш бўйича ота-онанинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
ота-онанинг болани тарбиялаш ҳамда унга таълим беришга доир ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш асослари ва тартиби (ОК 79, 80-м.);
васийлик ва ҳомийликка мурожаат этиш ҳуқуқи.

Юқорида санаб ўтилган оила ҳуқуқлари, манфаатлари ва мажбуриятлари шулар билан чекланмайди.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш институти оилавий ҳуқуқий муносабатларда алоҳида ўрин тутати.

Шундай қилиб, оилавий ҳуқуқий муносабатлар деганда, фуқаролар ўртасида бўладиган ва оилавий ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тушунилади.

Ҳар қандай бошқа муносабатларда бўлганидек, оилавий ҳуқуқий муносабатларда қуйидаги уч элемент мавжуд:

- субъект;
- субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар.

Оилавий ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти бўлиб эр-хотин, ота-она, болалар, васийлар ва ҳомийлар, бошқа қариндош уруғлар ҳамда оила қонунчилиги соҳасида у ёки бу муносабатларни ҳал этишда иштирок этувчи юридик шахслар, фуқаролар уюшмаси, муассасалар, органлар, ижтимоий бирлашмалар ҳисобланади.

Оила аъзоларига ёки оиланинг собиқ аъзоларига тегишли, қонун билан ҳшлоя қилинадиган ахлоқий ва моддий қадриятлар юзасидан оила ҳуқуқи субъектлари қабул қиладиган ҳаракат ва қарорлар оилавий ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари бўлиши мумкин.

Бир-бирларига нисбатан юзага келган муаммоларни ҳал қилиш жараёнида оилавий ҳуқуқий муносабатларнинг субъектларига эга бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг йиғиндиси ҳуқуқий субъектлардир.

Никоҳ - эркак билан аёлнинг тенг ҳуқуқли, эркин ва ихтиёрий иттифоқи бўлиб, у фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) органларида тузилади ва оила тузиш мақсадига хизмат қилади

Никоҳ тузиш — шунчаки расмийлик эмас. Давлатнинг никоҳни қайд эти-ши юридик фактдир. Айнан рўйхатга олинган (қайд этилган) никоҳ юридик никоҳ деб ҳисобланади ва фақат угина эр-хотинлик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари-ни юзага келтиради, рўйхатсиз (қайдсиз) никоҳ ҳақиқий эмас. Диний расм-ру-сумларга биноан тузилган никоҳ ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас.

Эркак ва аёлнинг ҳақиқатда бирга яшаши («фуқаролик никоҳи» дейилади) натижасида улар ўртасида ҳуқуқий муносабатлар юзага келмайди, улар бир-бирларининг олдида юридик ҳуқуқ ва мажбуриятга эга бўлмайдилар (масалан, бирга яшовчи (аёл) ўзи билан бирга яшовчи (эркак)дан таъминот олишга ҳақли бўлмайди).

Никоҳ тузиш никоҳданувчиларнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза берганларидан кейин бир ой муддат ўтгач, шахсан уларнинг иштирокида амалга оширилади. Узрли сабаблар бўлганда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш орқали бир ой ўтгунга қадар никоҳ тузишга рухсат берилиши мумкин. Никоҳ ёши республикада эркаклар учун 18 ёш, аёллар учун 17 ёш этиб белгиланган. Тегишли туман, шаҳар ҳокимлиги никоҳ ёшини кўпи билан бир йилга камайтйиши мумкин. Шу билан боғлиқ қуйидаги ҳолатга эътиборни қаратиш лозим, яъни эр-хотинлар 18 ва 17 ёшдан эмас, балки никоҳ тузилган вақтдан бошлаб тўлиқ ҳуқуқий лаёқатга эга ҳисобланади.

Никоҳ тузиш натижасида вужудга келган муомала лаёқати 18 ёшга тўлгунча никоҳ тузилган тақдирда ҳам тўлиқ ҳажмда тасдиқланади.

Никоҳ тузишни хоҳдовчиларнинг ёши қонунда чекланмайди. Баъзида вояга етмаганларнинг хоҳиши бўлса ҳам, никоҳни тузиб бўлмайди. қуйидаги ҳолларда никоҳ тузилмайди:

лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасида (фақат ФХДЁ органларда рўйхатга олинган никоҳ назарда тутилади. Ҳақиқатда бирга яшаш эътиборга олинмайди. Никоҳ тузишга суд қарори билан ажратилган ва ҳақиқий эмас деб топилган никоҳлар тўсиқ бўлмайди);

лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллиги ёки акли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасида спиртли ичимликлар ёки наркотик

моддалар истеъмол қилиш билан боглиқ ҳолатларда фуқаронинг муомала лаёқати чекланиши никоҳ тузишга монелик қилиш учун асос бўла олмайди);

насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўғай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида, шунингдек, фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасида.

Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўрикдан никоҳланувчи шахсларнинг розилиги билан давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасалари ўтказди.

Никоҳланувчи шахсни кўрикдан ўтказиш натижалари шифокор сири ҳисоб-ланади ва у никоҳданувчи шахсга фақат кўрикдан ўтган шахснинг розилиги билан билдирилиши мумкин. Башарти никоҳланувчи шахслардан бири таносил касаллиги ёки одам иммунитети тақчиллиги вируси (ОИТС инфекцияси) борлигини бошқасидан яширган бўлса, ушбу шахс никоҳни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиб судга мурожаат этишга ҳақли бўлади. Юқоридаги касалликларга чалинган ҳолатлар никоҳ тузишга монелик қилади.

Бундан ташқари, эр-хотин ёки улардан бири оила қуриш мақсадини кўзламай тузган сохта никоҳлари ҳам ҳақиқий эмас деб топилади (ОК 49-м).

Никоҳни фақат суд ҳақиқий эмас деб топиши мумкин.

Никоҳнинг ҳақиқий эмас деб топилиши шу никоҳда ёки уни ҳақиқий эмас деб топилган кундан бошлаб 300 кун ичида тугилган болалар ҳуқуқига таъсир қилмайди. Бундай болалар ҳақиқий никоҳда туғилган болалардек ҳуқуққа эга бўладилар.

Турли ҳаётий сабабларга кўра баъзи никоҳлар бузилади, эр-хотинлик муносабатлари тўхтайди (суд томонидан эълон қилинган эр-хотиндан бирининг ўлими туфайли никоҳнинг тугатилиши).

Эр-хотин ҳаётлигида никоҳ фақат ажратиш йўли билан бузилиши мумкин. Ажратишни суд ёки ФХДЁ органлари расмий тартибда амалга оширади. Хотиннинг ҳомиладорлиги вақтида ва бола тушлганидан кейин бир йил мобайнида эр-хотиннинг розилигисиз никоҳдан ажратиш тўғрисида иш қўзғатилиши мумкин эмас.

Эр-хотинлар ФХДЁ органларидан никоҳ тугатилиши ҳақида гувоҳнома олмагунларича янги никоҳ тузишга ҳақлари бўлмайди.

Эр ва хотиннинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбурияти. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига биноан, эр ва хотиннинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунӣ ва шартномавий тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига шундай дейилган: «Эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган мол-мулклари, ...агар қонун ёки никоҳ шартномасида бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, уларнинг биргаликдаги умумӣ мулкӣ ҳисобланади» (23-модда).

Оила кодексига шартноманинг бу тури батафсил тартибга солинган. Унда «никоҳ шартномаси» тушунчаси, уни тузиш шартлари ва тартиби, мазмуни ва рўйхатга олиш механизми, шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш, уни тўла ёки қисман ҳақиқий эмас деб топиш кабилар белгиланган.

қонунга биноан, никоҳданувчи шахсларнинг ёки эр ва хотиннинг никоҳда бўлган даврида ҳамда эр-хотин никоҳдан ажратилган тақдирда уларнинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи келишув никоҳ шартномаси деб ҳисобланади. Эр ва хотиннинг шахсий ҳуқуқ ва мажбуриятлари никоҳ шартномасининг предмети бўла олмайди. Масалан, шартномада бир-бирини севиш мажбуриятини мустаҳкамлаш мумкин эмас.

Никоҳ шартномаси никоҳ ФХДЁ органларида рўйхатга олинганидан кейин, шунингдек, никоҳ даврида ҳам фақат эр ва хотин ўртасида тузилиши мумкин (никоҳ давлат рўйхатига олингунга қадар тузилган никоҳ шартномаси никоҳ давлат рўйхатига олинган кундан бошлаб кучга киради). Никоҳ шартномаси ёзма шаклда тузилади ва нотариал тартибда тасдиқланиши лозим. Эр-хотин никоҳ шартномасига кўра, биргаликдаги умумӣ мулкнинг қонунда белгиланган тартибини ўзгартириши мумкин. Никоҳ шартномаси эр-хотиннинг келишуви билан исталган вақтда ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин (шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортишга йўл қўйилмайди). Никоҳ тугатилиши пайтидан бошлаб никоҳ шартномасининг амал қилиши ҳам тугайди (никоҳ шартномасида никоҳ тугатилгандан кейинги давр учун назарда тутилган мажбуриятлар бундан мустасно). қонунга биноан, суд никоҳ шартномасини тўла ёки қисман ҳақиқий эмас деб топиши мумкин.

Бундан ташқари, қонун никоҳ шартномасида эр-хотиннинг биргаликда яшаш ҳуқуқлари, ўзаро таъминот каби ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланишига йўл қўяди.

Эр-хотинлар ўзаро бошқа хил шартномалар тузишга ҳам ҳақлидирлар (масалан, ҳадя этиш, одди-сотди).

Ўзаро моддий таъминот эр-хотинлар бир-бирларини моддий таъминлашга мажбур эканликларини англатади. Агар бундай ёрдам беришдан бош тортилса ёки шартномавий келишув бўлмаса, хотин (эр) алимент олиш учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкин.

Бундай талаб билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига ҳомиладор хотин ёки меҳнатга лаёқатсиз ва муҳтож эр (хотин) эга бўлади.

Муҳтож ва меҳнатга лаёқатсиз эр (хотин)нинг хотин (эр)идан таъминот олиш ҳуқуқи қонунда белгиланган ҳолларда никоҳ тугатилганидан кейин ҳам тугатил-майди. Эр (хотин) ни таъминлаш учун ундирилаётган алиментнинг миқдори ҳар доим пул билан тўланадиган қатъий суммада белгиланади.

Эр ва хотиннинг умумий мол-мулкни бўлиш ҳолларида, агар эр ва хотин ўртасидаги никоҳ шартномасида бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, эр ва хотиннинг улушлари тенг ҳисобланади. Суд вояга етмаган болалар манфаатларини ва (ёки) эр-хотиндан бирининг эътиборга лойиқ манфаатини ҳисобга олиб, эр ва хотиннинг умумий мол-мулкдаги улушлар тенглиги принциpidан чекинишга ҳақлидир. Умумий мол-мулкни бўлишда суд эр ва хотиннинг ҳар бирига мулкнинг қайси қисми берилиши лозимлигини аниқлайди. Эр (хотин) га унга қарашли улушдан аниқ қийматга эга бўлган мол-мулк бериладиган ҳолларда, хотин (эр) га тегишли пул ёки ўзга компенсация белгиланиши мумкин.

Никоҳдан ажралган эр ва хотиннинг умумий мол-мулкни бўлиш тўғрисидаги талабларига нисбатан уч йиллик даъво муддати қўлланилади. Эр ва хотиннинг ҳар бирининг шахсий мулкига қуйидагилар киритилади:

- эр ва хотиннинг никоҳга қадар ўзига тегашли бўлган мол-мулк;

ҳар бирининг никоҳ давомида ҳадя, мерос тариқасида ёки бошқа бепул битимлар асосида олган мол-мулк;

якка тартибда фойдаланиладиган буюмлар (кийим-кечак, пойафзал, косметика ва ҳ.к.), қимматбаҳо буюмлар ва зеб-зийнатлардан ташқари;

эр-хотин ўртасида тузилган шартнома асосида никоҳ давомида олинган ва эр-хотинга тегишли бўлган мулк.

Эр-хотиннинг умумий мол-мулкни бўлиш эр-хотиндан бирининг талабига кўра, улар никоҳда бўлган даврда ҳам, никоҳдан ажралишгандан кейин ҳам, шунингдек, кредитор эр ва хотиндан бирининг умумий мол-мулкдаги улушига ундирувни қаратиш учун умумий мол-мулкни бўлиш талаби билан арз қилган ҳолларда амалга оширилиши мумкин.

Эр-хотиннинг биргаликда ортирган мулкни бўлиш ҳақидаги даъволар никоҳни тугатиш тўғрисидаги даъволар билан бир вақтда ёки никоҳ ФХДЁ органларида тугатилганидан кейин тақдим этилиши мумкин.

Ота-она ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Ота-она ва болаларнинг ўзаро муносабатлари оилада алоҳида ўрин тутади. Булар шахсий (номулкий) ва мулкый ҳуқуқ ва мажбуриятлардир.

Шахсий ҳуқуқлар борасида бола исм, ота исми ва фамилия олиш ҳуқуқига эгадир.

Болага исм – ота-онанинг келишувига биноан, ота исми – отасининг исмига кўра берилади.

Боланинг фамилияси ота-онанинг фамилиясига қараб белгиланади.

Агар бола ўзаро никоҳда бўлмаган шахслардан туғилган ва оталик қонуний тартибда белгиланмаган бўлса, оталик ихтиёрий равишда суд томонидан белгиланади (боланинг ота-онаси биргаликда ёки фақат отасининг ўзи ФХДЁ органларига ариза билан мурожаат қилса). Ўзаро никоҳда бўлмаган ота-онадан туғилган бола ота-онаси қонуний никоҳда бўлган болаларники каби ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

қонун оталик (оналик)ни даъво қилишга ҳам йўл қўяди, лекин бу фақат суд тартибида бўлиши мумкин.

Ўзаро никоҳда бўлмаган ота-онадан бола туғилган тақдирда, бола ота-онасининг биргаликдаги ёки отасининг шахсий аризасига кўра, оталик суд тартибида белгиланиши мумкин.

Бола 18 ёшга тўлмаган (вояга етмаган) шахсдир. У нафақат шахсий, балки мулкӣ ҳуқуққа ҳам эга, унга ҳадя этилган ёки мерос қилиб берилган, буюмларга эгалик қилиш ҳуқуқига, ўз ота-онасидан таъминот олиш ҳуқуқига эгадир, аммо бола ота-онасининг мулкига эгалик қилиш ҳуқуқига эга эмас ва, ўз навбатида, ота-она ҳам боланинг мулкига эгалик қилишга ҳақли эмас.

Ота-она ва болаларнинг алоҳида-алоҳида мулки бўлиши ва бирга яшаб турганда улар бир-бирларининг розилиги билан бундай мулкка эгалик қилишлари ва ундан фойдаланишлари мумкин.

Ота-она вояга етмаган фарзандларининг қонуний вакили ҳисобланади, чунки улар ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустақил ҳимоя қила олмайдилар.

Ота-она нафақат тенг ҳуқуқпидир, балки болаларни моддий жиҳатдан таъминлаш, жисмонан, руҳан ва ахлоқан соғлом қилиб тарбиялаш, уларни мустақил ҳаётга тайёрлаш борасида бир хил мажбуриятга ҳам эгадирлар. Ота-онанинг ҳуқуқи боланинг манфаатига хизмат қилиши керак. Бола ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Афсуски, баъзида ота-оналар ўз мажбуриятларини бажаришдан бош тортадилар, ота-она ҳуқуқини суиистеъмол қиладилар, болалар билан шафқатсиз муносабатда бўладилар, уларни таҳқирлайдилар, сурункали ичкиликбоз ёки гиёҳванд бўладилар. Бундай ҳолларда ота-оналар суд қарорига асосан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиладилар.

Ота-она ҳуқуқидан маҳрум қилишга доир ишлар прокурор ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи иштирокида кўриб чиқилади.

Суд ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишда боланинг таъминоти учун ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-онадан (уларнинг биридан) алимент ундириш масаласини ҳал қилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ота-она қайси болага нисбатан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган бўлса, шу болага нисбатан бўлган қариндош-лик фактига асосланган барча ҳуқуқлардан, шу жумладан ундан таъминот олиш, шунингдек, боланинг фуқаролар учун қонун ҳужжатларида белгиланган имтиёз-лар ва нафақалар олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ота-онани ўз боласини таъминлаш мажбуриятидан озод қилмайди.

қонун ота-оналик ҳуқуқини тиклашга ҳам йўл қўяди, лекин бу фақат суд тартибида амалга оширилади.

Суд боланинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ота-онани ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилмай туриб болани ота-онадан (уларнинг биридан) олиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқариши (ота-оналик ҳуқуқини чеклаши) мумкин. Ота-она ҳуқуқининг чекланиши ота-онани болани шахсан тарбиялаш ҳуқуқидан маҳрум қилади, лекин ота-онани болани моддий жиҳатдан таъминлаш мажбурия-тидан озод қилмайди.

Ота-она ҳамда болалар мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларининг мазмуни шундан иборатки, ота-она вояга етмаган ҳамда вояга етган-у, лекин меҳнатга лаёқатсиз ва муҳтож болаларни таъминлашга мажбурдирлар. Ота-она вояга етмаган ўз бола-ларини таъминлаш тўғрисида қилишув тузишга ҳақлидирлар. Алимент тўлаш ҳақида-ги қилишув алимент тўлашга мажбур шахс билан алимент олувчи шахс ўртасида ёзма шаклда ва нотариал тартибда тасдиқланиб тузилади.

Бунда алимент тўлаш тартиби ва шакли томонлар ўртасида қилишилган ҳолда белгиланади. Бироқ алиментнинг миқдори алимент суд тартибида ундирилганда болалар олиши мумкин бўлган миқдордан кам бўлмаслиги керак.

Меҳнатга лаёқатли вояга етган болалар, ўз навбатида, меҳнатга лаёқатсиз ва ёрдамга муҳтож ота-оналарини таъминлашга мажбурдирлар. Агар вояга етган болалар ўз ота-онасига ихтиёрий равишда моддий ёрдам беришдан бўйин тов-ласалар, ота-она судга ўз таъминотлари учун болалардан алимент ундириб бе-риш учун мурожаат қилишга ҳақлидирлар. Алиментларни суд қатъий пул сум-масида белгилайди. қонун алиментларнинг индексация қилинишини назарда ту-тади.

Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни давлат алоҳида ҳимояга олади. қонунда бундай болаларни тегишли муассасаларга тарбиялаш учун жойлаштириш тартиби махсус белгилаб қўйилган бўлиб, уларга оилага тарбиялаш учун бериш (фарзандликка олиш) ҳомийликка олиш ёки меҳрибонлик уйларига бериш каби-лар киради.

Фарзандликка олиш — юридик ҳаракат. Чунки ота-она билан фарзанд ўртаси-да қандай ҳуқуқӣ муносабатлар бўлса, фарзандликка олувчилар ва фарзандликка олинаётганлар ўртасида

ҳам шундай муносабатлар ўрнатилади. Фарзандликка олин-ган болалар барча шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларда фарзандликка олувчининг ўз болаларига тенглаштирилади.

Фарзандликка олишга фақат вояга етмаган болаларга нисбатан ва уларнинг манфаатидан келиб чиққан ҳолда йўл қўйилади.

қонун фарзандликка олинаётган боланинг саломатлига ҳолатига қараб фар-зандликка олиш имкониятини чеклашни назарда тутмайди.

Агар ота-она фарзандликка олувчилар, боланинг касаллиги ҳақида огохлан-тирилган бўлса, лекин, шунга қарамай, улар айнан шу болани фарзандликка оламиз деб туриб олсалар, бундай ҳолда фарзандликка олишга рухсат берилади.

Фарзандликка олишда бола ва фарзандликка олувчи (фарзандликка олувчи-нинг қариндошлари) ўртасидаги муносабатлар ҳомийликка ўхшаб маълум муддат-га эмас, балки бир умрга ўрнатилади. Фарзандликка олиш фақат суд тартибида бекор қилиниши ёки ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Фарзандликка олиш - ўта жиддий ва ихтиёрий ҳуқуқийҳаракат. У фақат фарзандликка олувчининг илтимосига биноан, ёзма ариза бериш йўли билан амалга оширилади. Аризага тавсифнома, қисқа таржимаи ҳол, соғлиги ҳақида маълумотнома ҳамда васийлик ва ҳомийлик органлари талаб қилган бошқа ҳуж-жатлар илова қилинади.

Фарзандликка олишдан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар туман (ша-ҳар) ҳокими фарзандликка олиш ҳақида қарор чиқарган кундан пайдо бўлади.

Болани бир вақтнинг ўзида икки шахс фарзандликка олиши мумкин. Бундан ташқари, бир шахс ва эр-хотин ҳам фарзандликка олиши мумкин.

қонунда ўзаро никоҳда бўлмаган икки шахснинг болани фарзандликка оли-ши тақиқданмайди.

қуйидагилар фарзандликка олувчи бўлолмайдилар:

вояга етмаган фуқаролар;

ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ёки ота-оналик ҳуқуқи чекланганлар;

қонун билан белгиланган тартибда (суд қарори билан) муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилганлар;

асаб касалликлари ёки наркология муассасаларида рўйхатда турувчилар;

Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси 169-моддасининг 1-қисмида кўрсатилган асослар бўйича фарзандликка олганлиги бекор қилинган собиқ фарзандликка олувчилар;

- қасддан содир этган жиноятлари учун илгари ҳукм қилинганлар. Фарзандликка олиш учун ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум бўлмаган бола ота-онасининг розилиги керак.

Васийлар ҳомийлигида бўлган ва ота-онаси йўқ болаларни фарзандликка олиш учун васийнинг розилиги ёзма шаклда ифодаланган бўлиши, давлат болалар му-ассасаларининг тарбияси ва таъминотдаги болаларнинг фарзандликка олиш учун шу муассаса маъмуриятининг розилиги билан амалга оширилади.

Агар бола 10 ёшга тўлган бўлса, фарзандликка олиш учун боланинг розилиги талаб қилинади. Фарзандликка олиш учун боланинг розилигини васийлик ва ҳомий-лик органи аниқлайди.

Фарзандликка олувчилар фарзандликка олинаётган боланинг тушлиши қайд этилган дафтарга унинг ота-онаси деб ёзилиши керак.

Фарзандликка олувчи боланинг фамилияси, отасининг исми ва исмини ўзгар-тириш учун, агар у 10 ёшга тўлган бўлса, боланинг розилиги талаб қилинади.

Фарзандликка олиш, албатта, фарзандликка олиш қарори чиққан жойдаги ФХДЁ органларидан рўйхатга ўтказилиши шарт.

Фарзандликка олинганлар ва уларнинг ота-онаси (ота-она томонидан қарин-допшари) бир-бирларига нисбатан шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини йўқотадилар ҳамда ўзаро мажбуриятлардан озод бўладилар.

Фарзандликка олиниш вақтида боқувчисини йўқотганлик учун пенсия ёки нафақа олиш ҳуқуқига эга бўлган вояга етмаганлар фарзандликка олинган тақ-дирда ҳам ана шу ҳуқуқни саклаб қоладилар.

Фарзандликка олишни сир саклаш қонун билан ҳимоя қилинади.

Васийлик ва ҳомийлик ота-онасининг қарамоғидан маҳрум бўлган болаларга таъминот бериш, уларни тарбиялаш ва таълим бериш, шунингдек, бундай бола-ларнинг шахсий ҳамда

мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳимоя қилиш учун белгиланади. Васийлик 14 ёшгача бўлган болаларга белгиланади. Ҳомийлик 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганларга нисбатан белгиланади. Васийлик ва ҳомийлик органлари жойлардаги ўзини ўзи бошқариш органларидир.

Васийлик ва ҳомийлик васий ёки ҳомий тайинланишга мухтож бўлган шахс яшаётган жойда, агар шахснинг муайян яшаш жойи бўлмаса, васий ёки ҳомий яшаётган жойда белгиланади.

Васий ва ҳомий тайинланишдан манфаатдор шахслар судга мурожаат қилиш-лари мумкин.

қуйидаги шахслар васий ва ҳомий этиб тайинланишлари мумкин эмас:

вояга етмаган фуқаролар;

вояга етган, аммо қонунда белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилганлар;

- ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинганлар ёки ушбу ҳуқуқлари чекланганлар;

- қасддан содир этган жиноятлари учун илгари жазога ҳукм қилинганлар. Фуқаролар уларнинг розилиги билангина васий ва ҳомий этиб тайинланиши мумкин.

Васийга (ҳомийга) боланинг таъминоти учун ҳар ойда Ўзбекистон Республик-касининг ҳукумати белгилаган миқдорда пул тўлаб турилади.

Васий ва ҳомийлар ўз қарамоғидаги вояга етмаган шахслар билан бирга яшаши шарт. Агар тарбиясига ҳамда ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилинишига салбий таъсир қилмаса, васийлик ва ҳомийлик органининг розилиги билан 16 ёшга тўлган ҳомийликдаги боланинг алоҳида яшашига йўл қўйилади.

Васийлик ва ҳомийлик, фарзандликка олишдан фарқли равишда, қуйидаги муддатларга тайинланади:

- васийлик ва ҳомийликдаги шахс вояга етгунча;

- васийлик ва ҳомийликдаги шахс никоҳга киргунча;

- суднинг фуқаронинг муомалага лаёқатини чеклаш ҳақидаги ҳал қилувчи қарори бекор қилингунча;

- вояга етмаган шахс тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилингунча;

- вояга етмаган шахслар ота-онаси тарбиясига қайтарилганда.

Васий ва ҳомийларнинг васийлик ёки ҳомийликдаги шахсларнинг мол-мулк-ни бошқариш, уларга тегишли мол-мулкни бошқаларга ўтказиш, васийлик ва ҳомийликдаги шахсларга тегишли пул ва бошқа қимматли буюмларни сақлаш билан боғлиқ бошқа ҳаракатларни бажариш тартиби ва шартлари, шунингдек, васийлик ва ҳомийликдаги шахсларнинг мол-мулк-ни бошқариш ва сақлаш бўйича ҳисобот бериш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Қонунда ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болани тарбиялаш учун уни тутинган оилага бериш ҳам назарда тутилади. Бу васийлик ва ҳомийлик органлари билан тутинган ота-она ўртасидаги ўзаро тузилган келишув асосида амалга оши-рилади. Вояга етмаган бола тутинган оилага келишувда белгиланган муддатга тар-биялаш учун берилади.

Тутинган ота-она тарбиялашга олинган болага нисбатан васий (ҳомий) каби ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар. Тутинган ота-онани васийлик ва ҳомийлик органлари танлайди. Оилага тарбияга олинган боланинг таъминоти учун Ўзбекис-тон Республикасининг ҳукумати белгилаган миқдорда ҳар ойда нафақа тўлаб турилади. Бундан ташқари, қонунда тутинган ота-она меҳнат ҳақининг миққори белгиланади ҳамда бундай оилага муайян имтиёзлар берилади. Узрли сабаблар (касаллиги, оилавий ёки мулк-ий мавқеининг ўзгариши) мавжуд бўлса, болалар-ни тарбияга олиш тўғрисидаги келишув муддатидан илгари бекор қилиниши мум-кин.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўртасидаги оилавий муносабатлар. Ўзбекистон фуқароларининг чет эл фуқаролари билан никоҳдари Ўзбекис-тонда умумий асосларда тузилади. Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси билан фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам бериш келишувига имзо чеккан мамлакатларнинг фуқаролари никоҳ тузишга ҳуқуқий лаёқати борли-гини тасдиқловчи ҳужжатни (албатта, бу ҳужжатни ўша чет эл давлатининг те-гишли органи берган бўлиши керак) тақдим этишлари керак.

Ўзбекистон фуқаролари ва Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида яшовчилар ўрта-сидаги никоҳ Ўзбекистон Республикасининг дипломатик ваколатхоналарида ёки консуллик муассасаларида тузилади.

Ўзбекистон фуқаролари билан чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар[^] ўртасидаги ҳамда Ўзбекистон ҳудудидаги чет эл фуқаролари ўртасидаги никоҳ Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига асосан тугатилади. Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида тугатилган никоҳ никоҳни тугатиш ҳақидаги қарорни қабул қилувчи органларнинг ваколати тегишли чет давлатнинг қонунчилигига риоя этилган ҳолда расмийлаштирилган бўлсагина ҳақиқий деб тан олинади.

Эр-хотиннинг мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ота-она ва боланинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, вояга етмаган болалар ва оиланинг бошқа аъзоларининг алимент мажбуриятлари, улар биргаликда яшаётган давлат ҳудудида амалда бўлган қонунларда белгиланади.

Бола туғилишига кўра қайси давлатнинг фуқароси бўлса, ўша давлатнинг қонунлари оталикни белгилайди. Фарзандликка олиш ҳамда фарзандликка олиш-ни бекор қилиш фарзандликка олинаётган бола фуқароси бўлган давлатнинг қонунларига биноан амалга оширилади.

Хорижий давлат оила ҳуқуқининг нормалари Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизими асосларига зид келувчи ҳолларда қўлланилмайди. Бу ҳолларда Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари қўлланилади.

Оила қонунчилигининг асосий вазифаси оила, оналик, оталик ва болаликни ҳдмоя қилишдир.

Оила ҳуқуқининг нормалари оилани мустаҳкамлашга, ўзаро муҳаббат туйғуларига асосланган оилавий муносабатларни қуриш, ишонч ва ўзаро ҳурмат, ҳам-дардлик, ҳамкорлик ва оила олдида унинг ҳар бир аъзосининг масъулигини оширишига йўналтирилган.

Оила қонунчилиги бирон бир шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалик билан аралашishiга йўл қўймайди ҳамда оила аъзолари ўз ҳуқуқларини тўсқин-ликсиз амалга оширишини ва уларнинг ҳимоя қилинишини таъминлайди.

Оилавий муносабатларни тартибга солиш қуйидаги принципларга асосланади:

давлатнинг фақат ФХДЁ органларида тузилган никоҳни тан олиши;

эркак ва аёл никоҳ иттифоқининг ихтиёрийлиги;

эр ва хотиннинг оилада тенг ҳуқуқлиги;

оилавий муаммоларнинг ўзаро розилик асосида ҳал этилиши;

болаларни оилада тарбиялашнинг устунлиги;

болаларнинг камол топиши ва фаровонлиги ҳақида ота-она ва давлатнинг ғамхўрлик қилиши;

оиланинг вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз аъзолари ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш;

никоҳ тузаётганда ва оилавий муносабатларда ижтимоий, ирқий, миллий, тил ва диний мансублик белгиларига қараб фуқаролар ҳуқуқларининг ҳар қандай шаклдаги чекланишини ман этиш;

9) фуқароларнинг оиладаги ҳуқуқини фақат қонунда назарда тутилган ва нормадан чиқиб кетмаган ҳолда ҳамда оиланинг бошқа аъзолари ва бошқа фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатлари, ахлоқи, соғлиғини ҳдшоя қилиш мақсадидагина чеклаш.

Оила қонунчилиги қуйидаги муносабатларни тартибга солади:

никоҳ тузиш тартиби ва шарт;

никоҳни тугатиш ва уни ҳақиқий эмас деб топиш;

оила аъзолари ўртасидаги мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни (эр-хотин, ота-она ва болалар, фарзандликка олувчилар ва фарзандликка олинганлар ўртасида);

қариндош-уруғ ва бошқа шахслар ўртасида;

ота-она қарамогидан маҳрум бўлган болаларни оилада тарбиялаш тартиби ва шакллари белгилаш.

Ўзбекистон Конституциясининг 63, 64, 65 ва 66-модцалари оилавий муносабатларни тартибга солиш хусусиятларини акс эттиради.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йили 30 апрелда қабул қилинган Оила кодекси ҳуқуқнинг бу соҳасидаги асосий ҳужжат ҳисобланади.

Никоҳ — аёл ва эркакнинг эркин, тенг ҳуқуқли иттифоқи. Бунда улар никоҳ ёшига етган бўлиши ва бошқа никоҳда бўлмаслиги керак. Бундан ташқари, никоҳ қонун белгилаган шарт ва тартибга риоя қилган ҳолда ва, албатта, оила тузиш мақсадида тузилган бўлиши керак.

Никоҳнинг ҳақиқий эмаслиги шартларини ҳамда никоҳнинг ҳақиқий эмас деб топилганлигини тан олишнинг ҳуқуқий оқибатларини аниқлаш муҳимдир. Никоҳни ҳақиқий эмас деб топишнинг асосий шартларидан бири унинг сохтали-ги, яъни никоҳ оила қуриш мақсадисиз рўйхатдан ўтказилганлигидир).

Никоҳ тугатилишининг қуйидаги сабаблари мавжуд: эр-хотиндан бирининг вафоти ёки суднинг улардан бирини вафот этган деб эълон қилиши; эр-хотиндан бири ёки ҳар иккаласининг аризасига мувофиқ никоҳдан ажратиш йўли билан, шунингдек, суд муомалага лаёқатсиз деб топган эр ёки хотиннинг васийси берган аризага мувофиқ.

Никоҳди тугатишнинг икки тартиби белгиланган: суд оркали ва ФХДЁ орган-лари оркали.

Оилавий муносабатларда эр ва хотин тенгдирлар. Улар касб, яшаш жойини танлашда эркин ҳуқуққа эгадирлар, болаларни туғиш, тарбиялаш, таълим бериш ва оиланинг бошқа муаммоларини ҳал этадилар. Эр-хотиннинг никоҳ даврида орттирган мулки уларнинг умумий мулки ҳисобланади. Умумий мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни бошқариш ўзаро розилик асосида амалга оширилади.

Сўнгги йилларда никоҳданувчи шахсларнинг никоҳ шартномаларини тузишга боғлиқ масалалар умумий қизиқиш уйғотмоқда.

9-Мавзу. ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1-§. Экология ҳуқуқининг тушунчаси, хусусиятлари ва умумий экология тизимида тутган ўрни

XX асрда амалга оширилган фантехника революцияси натижасида яратилган янги техника воситалари, ишлаб чиқариш объектлари ўз навбатида табиатга бўлган таъсирини ошириши мисли кутилмаган экологик салбий оқибатларни келтириб чиқарди.

Шунинг учун экологик муносабатларни тартибга солишга қаратилган ижтимоий-ҳуқуқий чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилди ва амалга оширила бошлади.

Уш бу ҳолат экологик ҳуқуқий муносабатлар доираси ва даражасини ўрганувчи экология ҳуқуқи фанининг пайдо бўлиши ва ривожланишига зарурият яратди.

Экология ҳуқуқи – табиат билан жамият ўртасида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий томондан тартибга солишни ўрганувчи фондир.

Экология ҳуқуқи бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг мустақил ҳуқуқ тизимида ўз ўрни ва салоҳиятига эга бўлган алоҳида йўналиш ва хусусиятларга эга бўлган ҳуқуқ соҳаси ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки ҳар бир ҳуқуқ соҳасининг моҳияти тартибга солинаётган ижтимоий муносабатлар доираси ва даражасига боғлиқ бўлади. Шу жумладан, экология ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг соҳаси сифатида тартибга солаётган ижтимоий муносабатларнинг кенглиги, мураккаблиги, хилма-хиллиги ва ўзига хос хусусиятлари билан бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ажралиб туради.¹¹

Ҳаммамизга маълумки, давлат ва ҳуқуқ назариясига асосан ҳуқуқ соҳалари ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жараёнида тутган ўрни ва иштироки даражаси доираси нуктаи назаридан мустақил ва комплекс (мажмуалашган ёки кенг қамровли, кенг тармоқли) ҳуқуқ соҳаларига бўлиниши мумкин. Мустақил ҳуқуқ соҳалари ижтимоий муносабатларни асосан ўзининг кучи, имкониятлари даражасида тартибга солади. Масалан, маъмурий ҳуқуқ жиноят ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи ва бошқалар.

Кенг қамровли (комплекс) аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқ соҳалари ижтимоий муносабатларни тартибга солишда бошқа ҳуқуқ соҳаларининг ҳуқуқий қоида-талаблари ва тамойиллардан фойдаланади.

Экология ҳуқуқи ҳам табиат-жамият тизимидаги глобал аҳамиятга эга бўлган ижтимоий

^{11 11} Холмўминов Ж.Т. «Экология ва қонун». Т. Адолат 2000 й.

муносабатларни тартибга солишда биринчи навбатда экологик умум мажбурий аҳамиятга эга бўлган тамойил, усул ва қоида-талаблардан фойдаланади, иккинчидан, ушбу мураккаб экологик муаммоларни ҳал қилиш, уларнинг ҳуқуқий тартиботини таъминлашда ўзаро боғлиқ бўлган ҳуқуқнинг бошқа соҳаларининг куч ва имкониятларидан фойдаланади. Чунки, экология ҳуқуқи ҳал қилишга қаратилган экологик муаммо ва вазифаларнинг кўлами кенглиги, мураккаб ва аҳамиятлилиги сабабли фақатгина жамият ҳаётининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий жабҳаларида мавжуд бўлган барча восита чора-тадбирларни сафарбар қилиш орқали экологик муносабатларни тартибга солиш мумкин.

Шунинг учун ҳам экологик муаммоларни ҳал қилишга қаратилган ижтимоий муносабатларни тартибга солишда экологик тамойил, қоида ва талаблар билан бир қаторда бошқа ҳуқуқ соҳалари яъни маъмурий, жиноий, фуқаролик, меҳнат ва хўжалик-ҳуқуқий восита ва қоида-талабларидан фойдаланади.

Демак, экология ҳуқуқи - табиат ва жамият тизимида пайдо бўладиган экологик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган кенг қамровли ва кўп тармоқли ҳуқуқ соҳаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳар бир фан ёки ҳуқуқ соҳаси ёки ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жараёнида тутган ўрни ва тартибга солинаётган муносабатларнинг кўламига кўра ўзига хос хусусиятларига эга бўлади.

Шу жумладан экология ҳуқуқи ҳам биринчи навбатда ҳуқуқ тизимининг алоҳида соҳаси сифатида бошқа ҳуқуқ соҳалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойил, шакл ва қоидалардан фойдаланиб, ривожланиб бормоқда. Шунинг билан бир қаторда экология ҳуқуқи тартибга солаётган ижтимоий муносабатлар табиат қонуниятлари, табиий ресурслар, экологик тизим ва компонентларга таъсир этиш яъни ҳолатининг ёмонлашиши, микдорининг камайиши, мувозанатнинг бузилиши, турларнинг йўқолиб кетиши ва ҳоказолар каби жараёнларда пайдо бўлади. Ҳаммамизга маълумки, инсон табиат маҳсули, унинг бир қисми, табиат қонуниятлари доирасида шаклланган, ривожланаяпти ва тараққий этиб боради. Бир сўз билан айтганда «Табиат-жамият» тизимида табиат бекиёс даражада устун ҳуқуққа, кўламга ва салоҳиятга эгадир. Шунинг учун ҳам жамият ўз тараққиётига эришмоқчи бўлса, албатта табиатнинг муқаддас, устувор қонуниятларини англаши, эътироф этиши, ўз ҳатти-ҳаракатларини мослаштириши ва энг муҳими ўз эҳиёжларини қондириш билан боғлиқ ҳаракат йўналишлари табиатнинг ҳолатига боғлаб ривожлантириши лозим бўлади. Кўриб турибмизки, экологик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда табиий қонуниятларнинг устуворлиги ўз навбатида экология ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқ қилувчи, ажралиб турувчи хусусиятлари мавжудлигини тақозо этади. Ушбу хусусиятлар биринчидан, экологик муносабатларни тартибга солишда табиат қонуниятларини устунлигини таъминлаш; иккинчидан, жамият ҳаётида шаклланган экологик умуммажбурий тамойил, қоида-талабларнинг ижтимоий муносабатларини тартибга солишда қўллаш; учинчидан, экологик муносабатларни тартибга солиш механизмида конституциявий, маъмурий, меҳнат, жиноий, фуқаролик, хўжалик-ҳуқуқий чора-тадбирларидан фойдаланиш ва тўртинчидан, экологик муаммоларни ҳал қилишда жамият ҳаётида ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий жабҳаларини чора-тадбирларини кенг сафарбар қилиш билан белгиланади. Экология ҳуқуқи мураккаб таълимот тизимида эга бўлиб, табиат қонуниятлари ва жамият қонунларининг ўзаро мослашиши, мувофиқлашиши натижасида шаклланади, ривожланаяпти ва тараққий этади. Шунинг учун ҳам табиатда бўладиган ўзгаришлар, воқеа-ходисалар билан боғлиқ назарий таълимот ва билимлар ўз навбатида жамиятнинг табиат сир-асрорлари, илмини чуқурлаштиришга хизмат қилади. Чунки, табиий билимларни ўрганиш ўз навбатида жамиятнинг табиат билан бўладиган ўзаро муносабатларини уйғунлаштиради, ҳар бир давлат экологик сиёсатини йўналишларини оқилона белгилашга хизмат қилади.

Бугунги кунда табиат қонунларини ўрганиш табиий ресурсларнинг ривожланиши, ўзаро боғлиқлигини даражаси экологик тизимдаги муайян табиий ресурс, тур ва компонентлар сифат ва микдорий ўзгаришлари, уларга бўладиган таъсир доираларини аниқлаш ёки бир сўз билан айтганда табиат илмини ўрганишда табиий фанлар тизимида ўз йўналиши, хусусиятларига эга бўлган экология фани тобора ривожланиб бормоқда.

Биз экология ҳуқуқи фанини чуқурроқ ўрганмоқчи бўлсак, авваламбор «Экология фани» ҳақидаги умумий тушунча ва йўналишларини етарли англашимиз керак бўлади.

Экология – мураккаб тизимга эга бўлган, тирик организмларнинг яшаш шароити ва шу организмларнинг ўзлари яшаб турган муҳит билан ўзаро мураккаб муносабатларини ўрганувчи фандир.

1866 йилда немис биологи ўз илмий асарида биринчи бўлиб «Экология» атамасини фанга киритиб, унинг маъносини тирик организмларнинг ўзаро ва уларнинг яшаш муҳити билан боғлиқлигини ўрганувчи таълимот сифатида ифодалайди.¹²

Экология атамаси юнонча «oikos» – турар жой, яшаш муҳити, уй, - «logos» – таълимот, деган маънони билдиради. Бир сўз билан айтганда, экология биз яшаб турган муҳит, уй, ватанимиз ҳақидаги фандир.

Демак, экология ҳукуқи фани глобал аҳамиятдаги экология фанининг таркибий қисмларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шунинг билан бир қаторда экология ҳукуқи фанини олдида «Табиат-жамият тизими» да турли шакл ва йўналишларда пайдо бўладиган ўзаро таъсирларни барқарорлаштириш, ҳаракат йўналишларини аниқлаш, жамият аъзоларининг табиатдан фойдаланиш билан боғлиқ эҳтиёжларини қондириш меъёрларини ўрнатиш, табиат қонунлари даражасида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш талабларини белгилаш каби маъсулиятли вазифаларни юклайди.

2-§. Экология ҳуқуқининг асосий йўналишлари ва предмети.

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро таъсирлар натижасида турли ижтимоий муносабатлар пайдо бўлади. Ушбу соҳада ижтимоий муносабатларни биз ижтимоий-экологик муносабатлар деб атаيمиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки ижтимоий-экологик муносабатлар шакли, мазмуни жихатдан турли-туман бўлиб, ушбу муносабатларни тартибга солишда ҳам кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилишини тақозо этади.

Ижтимоий-экологик муносабатларни йўналишларини илмий жихатдан асосланган ҳолда оқилона аниқлаш ўз навбатида, ушбу муносабатларни тартибга солиш ҳуқуқий механизмни ихчамлаштиради ва амалга оширишга ёрдам беради.

Бугунги кунда табиат-жамият тизимидаги ижтимоий муносабатлар учта қуйидаги асосий йўналишларда пайдо бўлади:

1. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ экологик ҳуқуқий муносабатлар;
2. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ экологик-ҳуқуқий муносабатлар;
3. Аҳолини экологик ҳавфсизлигини таъминлашга қаратилган экологик ҳуқуқий муносабатлар.

Ушбу экологик-ҳуқуқий муносабатлар йўналишлари ўз мазмун-моҳиятига кўра бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, жамиятнинг табиат билан ўзаро таъсирлар тизимида тутган ўрни муаммоларни ҳал қилишда қўлланиладиган чора-тадбирлари, услублари ва ўзига хос хусусиятлари бир-биридан фарқ қилади.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш - жамиятда ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, табиий ҳосилалар ва экологик комплексларни сақлаш, қайта тиклаш, атроф муҳитнинг биологик хилма-хиллигини таъминлаш билан боғлиқ қоида-талаб, чора-тадбирларнинг йиғиндиси ҳисобланади. Айниқса, XX асрда табиий муҳитни муҳофаза қилиш йўналишига катта эътибор берилиб, ҳар бир давлат турли дастур, режалар ва қонунчилик ҳужжатлари қабул қилингандир.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ чора-тадбирларни амалга оширишга қаратилган қонунчилик ҳужжатлари, қоида-талаблари муҳофаза аҳамиятидаги ижтимоий-экологик муносабатларини тартибга солиди.

Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш деганда, жамият аъзоларининг ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида табиатнинг фойдали қисмларини ўзлаштириши тушунилади.

Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш -жамиятнинг турли эҳтиёжларини қондириш мақсадида ер, ер ости бойликлари, сув ресурслари, атмосфера ҳавоси, ўсимлик ва ҳайвонот

¹² Хайитбоев Э.Р. Экология ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. Т. ЎЗМУ 2001 й. 7 бет.

дунёсида фойдаланишга қаратилган илмий жихатдан давлат дастур ва режалари, қонунчилик ҳужжатлари қоида-талаблари йиғиндисидан иборатдир.

Экологик хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар тизими -атроф табиий барқарорлиги, аҳолининг соғлигига хавфли таъсир этувчи омилларни камайтириш, олдини олиш, чеклаш ва бартараф этишга қаратилган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий соҳадаги қуйидаги чора-тадбирларни ўз ичига олади;

- экологик хавфли ҳудуд, экология офати минтақаларини аниқлаш;
- экология экспертизасини жорий этиш;
- экологик хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш объектларини паспортлаштириш;
- хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш турлари фаолиятига рухсатномалар бериш;
- табиий офат, сел, тошқин ва техноген аварияларни аниқлаш, олдини олиш;
- аҳолининг экологик-ҳуқуқий маданиятини ошириш;
- аҳолининг санитария-гигиена шароитларини яхшилаш ва бошқалар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, юқорида тавсифланган экологик ҳуқуқий муносабатлар давлат экологик сиёсатининг асосий йўналишларни ташкил этади.

Маълумки, ҳар бир фан шу жумладан ҳуқуқ соҳаси узига тегишли ижтимоий муносабатлар тизимини урганиш ва тартибга солиш назарий-амалий қоида-талаблар тизимига эга бўлиб, ушбу фаннинг предметини ташкил этади.

Экология ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг алоҳида соҳаси сифатида ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлар йўналишларини ўрганиш ва тартибга солишни қамраб олувчи ўз предметига эгадир.

Экология ҳуқуқининг предмети - атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш жараёнида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий томондан тартибга солишдан иборатдир.

3-§. Экология ҳуқуқининг тамойиллари, усуллари ва тизими.

Ҳар бир фан соҳаси, шу жумладан экология ҳуқуқи фани ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жараёнида ўз йўналишлари, яъни тамойилларга эга бўлиб, ўз навбатида ҳар бир фан соҳасининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқади.

Экология ҳуқуқининг тамойиллари - табиат-жамият тизимидаги ўзаро муносабатлар йўналиши, чегараларини белгилаб беришда экологик-ҳуқуқий механизмнинг барқарорлигини кафолатлашда ва қонунчилик қоида-талабларнинг экологик муносабатларини тартибга солиш тартибини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар жуда хилма-хил ва мураккаб бўлганлиги учун ҳам экология ҳуқуқининг тамойилларини қуйидаги тизимга бўлишимиз мумкин.

1. Давлат ва ҳуқуқнинг умумий тамойиллари;
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишга оид тамойиллари;
3. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга қаратилган тамойиллар.

Экология ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг соҳаси сифатида экологик муносабатларни тартибга солишда давлат ва ҳуқуқнинг қуйидаги тамойиллардан фойдаланади:

- қонунийлик;
- Ижтимоий адолат;
- Ошкоралик;
- Ишонтириш ва мажбурлов чораларининг ҳамкорлиги;
- Шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларининг бирлиги ва бошқалар.

Атроф табиий муҳит барқарорлигини таъминлаш ва табиатни муҳофаза қилишнинг асосий тамойиллари қуйидагиларни ўз ичига олади.

- Биосфера ва экология тизимлари барқарорлиги ҳозирги ва келгучи авлоднинг генетик фондини сақлаш;
- Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишда табиат қонуниятлари устуворлигини тан олиш;
- Фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш;
- Жамиятнинг экологик, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини уйғунлаштириш;

- Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, минтақавий ва халқаро қонунчиликни уйғунлаштириш;
- Табиатни муҳофаза қилиш чора-тадбирларининг табиий ресурслардан фойдаланиш тадбирларидан устуворлигини тан олиш;
- Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини рағбатлантириш;
- Табиий ресурслар ҳолатини тиклаш мажбурийлиги;
- Экология экспертизасини ўтказишнинг мажбурийлиги;
- Экологик қонунчилик қоидаларни бузганлик учун жавобгарликнинг қўлланилиши ва бошқалар.

Табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга қаратилган ижтимоий муносабатлар қуйидаги тамойиллар доирасида тартибга солинади:

- Табиий ресурслардан фақат илмий асосланган ҳолда оқилона фойдаланишнинг зарурлиги;
- Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш фаолиятини рағбатлантириш;
- Ер, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан махсус фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ва умумий асосда фойдаланганлик учун ҳақ тўламаслик;
- Ерлардан белгиланган тоифалар доирасида мақсадли фойдаланиш;
- қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг устиворлиги;
- Табиий ресурслар кадастрини юритиш мажбурийлиги ва бошқалар.

6-§. Экология назоратининг тушунчаси, мақсади, вазифаси ва усуллари

Экология назорати - давлат экологик сиёсатининг муҳим таркибий қисми сифатида табиат-жамиyat тизимидаги экологик муносабатларнинг барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳаммамизга маълумки, экологик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш жараёнида экология назорати муҳим вазифаларни амалга оширади.¹³

Экология назорати - атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва экологик хавфсизликни таъминлашқоида-талабларини барча вазирлик, давлат қўмиталари ва идоралари, корхоналар, ташкилотлар, муассаса, мансабдор ва жисмоний шахслар томонидан бажарилишини текшириш, табиий муҳит ҳолатини ўрганиш ва кузатиш, чора-тадбирларни қўллаш билан боғлиқ сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий чора-тадбирлар ийғиндисини ўз ичига олади.

Экология назоратининг асосий мақсади атроф табиий муҳит барқарорлигини сақлашдан иборат бўлиб, давлат органлари ва жамоат ташкилотлари фаолиятини мувофиқлаштирган ҳолда олиб борилишини тақозо этади.

Ҳозирги ва келажак авлодга барқарор атроф табиий муҳитни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 29-моддасига асосан, экология назоратининг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган:

-атроф табиий муҳит ҳолатини ҳамда хўжалик юритиш ва бошқа фаолият таъсири остида унда бўладиган ўзгаришларни кузатиб бориш;

-атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунлар талаблари ва атроф табиий муҳит сифатининг нормативларига риоя этиш борасидаги дастурлар ҳамда айрим тадбирлар бажаралишини текшириш.

Экология назорати мураккаб жараённи ўз ичига олади ва турли хил чора-тадбирлар тизимини амалга оширишни тақозо этади.

Экология назорати жараёнида қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилади:

-атроф табиий муҳитда бўладиган ўзгаришларни кузатиш, ахборот жамланмасини шакллантириш;

-атроф табиий муҳит ҳолатига антропоген таъсирларни ўрганиш;

¹³ Мирзаев Т. «Ўзбекистонда экологик муаммолар ва прокурорлик назорати». Т. қатортол- Камолот 1999 й.

-ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш жараёнининг барча жабҳаларида экологик қонунчилик қоида-талабларига риоя этилишини текшириш;

-ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини амалга ошираётган юритик ва жисмоний шахсларнинг табиатни муҳофаза қилишга қаратилган профилактик чора-тадбирларнинг белгиланган амалга оширилишини текшириш;

-табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича рухсатномалар бериш;

-экологик қоида-талабларни бузган юридик ва жисмоний шахсларни аниқлаш, огоҳлантириш, жавобгарликка тортиш;

-аҳоли орасида экологик қонунчилик қоида-талабларни тарғиб ва ташвиқот қилиш ва бошқалар.¹⁴

Демак, экология назорати билан боғлиқ мураккаб фаолиятини олиб боришда экология назорати субъектлари томонидан қўйидаги асосий ташкилий-ҳуқуқий усуллар қўлланилади:

1. **Кузатиш** - атроф табиий муҳитда бўладиган ўзгаришларни ўрганиш ва маълумотларни тўплаш;

2. **Умумлаштириш** - атроф табиий муҳит ҳолатига зарарли ва хавfli таъсирларни аниқлаш, таҳлил қилиш асосида маълумотларни таснифлаш.

3. **Баҳолаш** - антропоген фаолият ишларининг зарарли, хавfli ва ноқонунийлигини аниқлаш.

4. **Рухсатнома бериш** - юридик ва жисмоний шахсларга ер, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавосидан фойдаланиш учун лицензия бериш;

5. **Огоҳлантириш, чеклаш ва тўхтатиш** - экологик хавfli ва зарарли хўжалик ва бошқа фаолиятни чеклаш, вақтинча тўхтатиб қўйиш ва бекор қилиш;

6. **Жавобгарликка тортиш** - экологик қоида-талабларни бузган, юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан маъмурий-ҳуқуқуқий жавобгарлик чораларини қўллаш.

Экология назорати экологик-ҳуқуқий механизмнинг муҳим таркибий қисми сифатида атроф табиий муҳит барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

9-§. Экологик қонун ҳужжатларни бузганлик учун жавобгарликни тушунчаси, моҳияти ва турлари.

Экологияга доир қонунчиликни бузганлик учун юридик жавобгарлик ўзининг асосий мақсади ва тамойиллари билан бошқа қонунчиликни бузганлик учун жавобгарликдан фарқ қилмайди, аммо маълум бир ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Ушбу хусусиятлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига етказилган зарарни ундириш ва экологик қонун ҳужжатларини бузганлик учун махсус жазо чоралари, яъни табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, тўхтатиб туриш ва ундан маҳрум қилиш чораларини қўллашдан иборатдир.

Экологик қонунчиликни бузганлик учун жавобгарлик қўйидаги мақсадларга эга: табиий объектлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш қоидаларини бузган шахсларга нисбатан жазо чораларини қўллаш; атроф табиий муҳитга ва инсон саломатлигига етказилган зарарни қоплаш; янги экологик ҳуқуқбузарликни содир этишни огоҳлантириш.

Экологик ҳуқуқбузарликлар объекти табиий ресурслар, атроф табиий муҳит, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш бўйича белгиланган тартиби ҳисобланади. Экологик ҳуқуқбузарликларнинг субъекти эса уни содир этувчи юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланадилар.

Экологик ҳуқуқбузарликнинг объектив томони хатти ҳаракатнинг ноқонунийлиги, экологик зарарни етказиш ёки етказиш хавfli туғилиши ҳамда экологик муносабатларнинг бошқа субъектларини ҳуқуқ ва манфаатлари бузилиши, ушбу хатти ҳаракат билан вужудга келган ёки вужудга келиши мумкин бўлган оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш билан ифодаланади.

Экологик ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони деганда ҳуқуқбузарнинг айби тушунилиши лозим. Ҳуқуқбузарнинг айби қасддан ёки эҳтиётсизлик шаклида вужудга келиши мумкин. Экологик ҳуқуқбузарлик қасддан содир этилаётганида ҳуқуқбузар тақиқланган қондани ёки бажариши лозим бўлган мажбуриятни атайин бузади ёхуд бажармайди ва бунда у ўз хатти ҳаракатлари натижасида зарарли оқибатларни келиб чиқишини билади ҳамда онгли равишда унга

¹⁴ ЎзРнинг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун». Т. Адолат 1998 й. 7-сон.

йўл кўяди. Масалан, ерларни ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш, рухсатсиз ов қилиш ёки дарахтларни кесиш ва бошқалар.

Экологик ҳуқуқбузарлик ўзининг хавфлилики даражасига қараб жиноий, маъмурий, фуқаролик (мулкӣ) ҳуқуқбузарлик ҳамда интизомий хатти ҳаракат тарзида бўлиши мумкин. Экологик ҳуқуқбузарликлар учун тегишлича интизомий, моддий, маъмурий, жиноий, фуқаролик ҳуқуқий(мулкӣ) жавобгарлик қўлланилади.

10-Мавзу: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1-§. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи тушунчаси ва моҳияти.

Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи мамлакатимиз ҳуқуқ тизимида мустақил ҳуқуқ соҳаларидан бири ҳисобланади. Мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида қишлоқ хўжалик ҳуқуқи маълум турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи тартибга соладиган ушбу ижтимоий муносабатлар ўзига хослиги, маълум турда бўлишлиги, умумий жиҳатлари бир мақсадга йўналтирилганлиги билан тавсифланади.

Қишлоқ хўжалик ҳуқуқининг *умумий тушунчаси* ҳақида фикр юритганда, унинг учта тавсифларда тушунчаси борлигини таъкидлаш ўринлидир. Шулардан биринчиси, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи Ўзбекистон ҳуқуқ тизимининг мустақил ҳуқуқ соҳасидир. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқида ҳар бир ҳуқуқ соҳаси учун керак бўлган белгилар мавжуд. Булар биринчидан, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи ўз махсус предметиға эға; иккинчидан, у ўз махсус ҳуқуқий тартибға солиш услубига эға; учинчидан, давлат шу соҳадаги ижтимоий муносабатларни алоҳида тартибға солади; тўртинчидан, у алоҳида гуруҳланган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар йиғиндисига эға.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи Ўзбекистон ҳуқуқ фанининг мустақил соҳасидир. Шу ўринда унга ҳуқуқ фанларига тегишли бўлган барча хусусиятлар хос бўлади.

Учинчидан, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи махсус ўқув курси ҳисобланади. Унинг ўқув курси сифатидаги ҳажми, мазмуни ва мақсадлари турли ўқув юртларида учун ҳар хил бўлиши мумкин.

Юқорида санаб ўтилган асослар, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи ўзи тартибға солиш предметиға эға эканлигидан далолат беради Бунда қишлоқ хўжалик ҳуқуқи нормалари тартибға солиши керак бўлган барча ижтимоий муносабатларнинг марказида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган муносабатлар ётади.

Ҳуқуқ тизимининг алоҳида соҳаси сифатида қишлоқ хўжалик ҳуқуқи махсус тартибға солиш услуби мавжуд. Бу услубнинг қўлланилиши қишлоқ хўжалик ишлаб ишлаб чиқаришини ривожлантириш, қишлоқ хўжалигида тупроқ унумдорлигини тиклаш ва ошириш, мулкчилик ва хўжалик юритишнинг барча шакллариини тенг ҳуқуқлилиқ асосида ривожлантириш учун шароит яратиш, қишлоқ хўжалик ходимларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлашға қаратилган бўлади.

Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибға солиши учун хизмат қиладиган меъёрий-ҳуқуқий асосға эға бўлади. Ушбу асос Конституция, Ер кодекси, Қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжаликлари) тўғрисида, Фермер хўжалиги тўғрисида, Деҳқон хўжалиги тўғрисида ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш муносабатларини тартибға солувчи бошқа қонун ҳужжатларидан иборат. Ушбу асослар асосан шаклланган бўлиб, у борган сари такомиллашиб ва ривожланиб бормоқда.

Маълумки, ҳуқуқ предмети деганда, ижтимоий фаолият жараёнида вужудға келадиган, қонун ҳужжатлари билан тартибға солинадиган эркин муносабатлар тушунилади. Умумэътироф этилган ушбу қоидаға асосланиб айтиш мумкинки, қишлоқ хўжалик ҳуқуқининг предмети, яъни у томонидан тартибға солиш доирасига қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши туфайли вужудға келадиган эркин ижтимоий муносабатлар киради.

Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида ўзаро боғлиқ, бир-бириға яқин бўлган бир мақсадға хизмат қиладиган, бир-бири билан узвий боғланган, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишға қаратилган ер, мулкӣ, меҳнат ва ташкилий – бошқарув соҳаларидаги ижтимоий муносабатларни тартибға солади. Айтиш мумкинки, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи тартибға соладиган ижтимоий муносабатлар ўзига хослиги, турли туманлиги, кенг доирада эканлиги билан тавсифланиб, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши жараёнида вужудға келадиган ер, мулкӣ, меҳнат,

ташкилий - бошқарув билан боғлиқ бўлган муносабатларни камраб олади. Демак, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи комплекс аграр муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, айрим ривожланган давлатларда (масалан, АҚШ, Туркия, Франция, Германия) қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши муносабатларини тартибга солувчи қишлоқ хўжалиги тўғрисидаги қонун деб юритилувчи яхлит, бир-бутун қонунлар ҳам ҳаракат қилади. Ўзбекистон Республикасида эса қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солувчи битта қонунга жамланган меъёрий ҳужжат (кодекс, қонун) йўқ. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг жуда кенглиги, турли-туманлиги, ушбу муносабатларнинг ҳар бири (ер, мулк, меҳнат, бошқарув) мураккаб, ўзига хос, мустақил муносабатлар эканлигини, бу муносабатларни битта қонунга жамлаш қийинлигини эътиборга оладиган бўлсак, бу муносабатларни битта кодекс ёки қонун билан тартибга солиш анча мушкул. Шу сабабдан, ер муносабатлари ер қонунчилиги билан, меҳнат муносабатлари меҳнат қонунчилиги билан, ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи субъектлар фаолияти улар тўғрисидаги қонунлар (масалан, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги, “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги қонун) билан тартибга солиниши мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ муносабатларни ягона қонун билан тартибга солмаслик, улар тўғрисидаги битта қонунлар мажмуасининг йўқлиги қишлоқ хўжалик ҳуқуқини мустақил ҳуқуқ тармоғи сифатида тан олмаслик учун асос бўлмайди.

Қишлоқ хўжалик ҳуқуқини мажмуалашган ҳуқуқ соҳаси бўлиб, ўзида ер, сув, ўрмон, меҳнат, маъмурий, фуқаролик ва бошқа ҳуқуқ соҳаларининг институтларини мужассамлаштиришида; иккинчидан, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган ер, мулк, меҳнат, ташкилий-бошқарув муносабатларини тартибга солишида; учинчидан, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи хўжалик юритиш ва мулк шаклидан қатъи назар барча турдаги хўжалик тузилмаларининг тенг ҳуқуқлилигини таъминлашида; тўртинчидан, барча турдаги мулк шакллари тенг ҳуқуқлилигини, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига бир хилда жорий этишга кенг имкониятлар яратиб беришида; бешинчидан, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи қишлоқ хўжалик ташкилотларининг эркин хўжалик юритиш, етиштирилган маҳсулотларни мустақил айирбошлаш ҳуқуқини мустаҳкамлашида; олтинчидан, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи қишлоқ шароитининг табиий-иқлимий шароитларини эътиборга олиб тартибга солишида; еттинчидан, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи демократия мезонларининг барча тамойилларини мустаҳкамлашида кўришимиз мумкин.

Юқорида билдирилган фикр ва мулоҳазалардан ҳамда ўзига хос хусусиятлардан келиб чиқиб қишлоқ хўжалик ҳуқуқига қуйидагича таъриф бериш мумкин. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи - қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнида келиб чиқадиган аграр муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисидир.

2-§. Қишлоқ хўжалиги корхоналарнинг турлари ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати.

1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасидаги корхоналарнинг ҳуқуқий ҳолатидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Аммо қишлоқ хўжалиги корхоналарида меҳнатни ташкил қилиш, меҳнатга ҳақ тўлаш, иш вақти ва дам олиш вақтини белгилаш, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишда ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Ушбу хусусиятлар қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда ўз таъсирини кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 39-72-моддаларида юридик шахсларни ҳуқуқий мақомига тааллуқли қоидаларга мувофиқ белгиланади. Бундан ташқари корхоналарнинг ҳуқуқий ҳолатига оид нормалар Ўзбекистон Республикасида “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги, “Маъсулияти чекланган ҳамда кўшимча маъсулиятли жамиятлар тўғрисида”ги “Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида”ги, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги, “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги Қонунлари ва бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тадбиркорлик субъектлари таркибида фермер хўжаликлари салмоқли ўринни эгаллайди. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонун (Мазкур қонуннинг янги таҳрири ЎЗР 26.08.2004 й. 692-II-сон қонуни билан тасдиқланган) унинг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда асосий ҳужжат ҳисобланади. Ушбу қонуннинг

3-моддасига асосан, фермер хўжалиги ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи, мустақил хўжалик юритувчи субъектдир.

Фермер хўжалиги ташкил этиш шартлари қонунда аниқ кўрсатиб берилган. Қонуннинг 5-моддасига кўра, фермер хўжалиги аксарият ҳолларда ортиқча меҳнат ресурслари бўлмаган ерларда ва ҳудудларда ташкил этилади.

Фермер хўжалиги хўжалик бошлиғи томонидан, хўжаликка алоҳида мол-мулк ажратиб бериш ва уставини тасдиқлаш йўли билан ташкил этилиши қонуннинг 6-моддасида баён этилган. Қонуннинг 4-моддасида эса, ўн саккизга тўлган, қишлоқ хўжалигида тегишли малака ва иш тажрибага эга бўлган шахслар фермер бўлиши мумкинлиги мустаҳкамланган.

Чорвачилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган фермер хўжалиги камида 30 шартли бош чорва моли бўлган тақдирда ташкил этилади.

Шунингдек, деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослаштирилган фермер хўжаликлариغا ижарага бериладиган ер участкаларининг энг кам ўлчами пахтачилик ва ғаллачилик учун камида 10 гектарни, боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ва бошқа экинлар етиштириш учун камида 1 гектарни ташкил этиши кўрсатиб ўтилган.

Деҳқон хўжалигининг ҳукукий макоми 1998 йилнинг 30 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги қонун билан белгиланади. Бундан ташқари, унинг ҳукукий ҳолатини белгилашда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ер кодекси, мулкчилик, тадбиркорлик ва бошқа қонунлар ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасининг “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги қонуннинг 1-моддасига асосан деҳқон хўжалиги - оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида, мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш учун оила бошлиғига берилган томорқа ер участкасида қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштиради ва реализация қилади.

Деҳқон хўжалиги ҳукукий макомининг характерли хусусиятларидан бири шундан иборатки, бундай хўжаликдаги фаолият тадбиркорлик фаолияти жумласига киради ҳамда деҳқон хўжалиги аъзоларининг истагига кўра юридик шахс ташкил этган ҳолда ва юридик шахс ташкил этмасдан амалга оширилади. Қонунда кўрсатилишича, деҳқон хўжалиги аъзолари жумласига биргаликда яшаётган ва деҳқон хўжалигини биргаликда юритаётган оила бошлиғи, унинг хотини (эри), болалари, шу жумладан фарзандликка олинган болалари, тарбияга олган болалари, ота-оналари, меҳнат қобилияти ёшига етган бошқа қариндошлари киради.

Юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро муносабатларда деҳқон хўжалиги номидан шу хўжалик бошлиғи иш кўради. Деҳқон хўжалиги бошлиғи бўлиб қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи берилган оила бошлиғи ёки оиланинг муомалага лаёқатли аъзоларидан бири бўлиб ҳисобланади. Деҳқон хўжалигининг бошлиғи вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотган тақдирда ёки ўзоқ вақт бўлмаганда у ўз мажбуриятларини бажариш ваколатини шу хўжалик аъзоларидан бирига, деҳқон хўжалигининг аъзоси бир кишидан иборат бўлганда эса, шартнома асосида белгиланган талабларга жавоб берадиган ҳар қандай шахсга беришга ҳақлидир. деҳқон хўжалиги бошлиғи унинг номидан ишончномасиз иш кўриш, юридик ва жисмоний шахслар билан шартномалар тузиш, ишончномалар бериш ва ҳисоб варақлар очиш ҳуқуқларига эга. Деҳқон хўжалиги бошлиғи деҳқон хўжалигининг ҳамда унинг аъзоларининг манфаатлари ҳимоя қилиниши ва ҳуқуқлари амалга оширилишини таъминлашлари шарт, ўз навбатида деҳқон хўжалиги аъзолари хўжалик аъзолари ўртасидаги шартнома шартларига кўра биргаликда ёки якка тартибда фойдаланадиган даромаддан ўз улушини олиш, қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ижтимоий суғуртасидан ўтказилиш ва ижтимоий таъминланиш, шунингдек товар қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш учун деҳқон хўжалигида сарфланган иш вақти Ўзбекистон Республикаси ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармасига бадаллар тўлаб берилган тақдирда меҳнат стажига киритилиш ҳуқуқига эга.

3-§. Қишлоқ хўжалигида шартнома муносабатлари.

Қишлоқ хўжалигига алоқадор шартномаларнинг турларини билиш, уларнинг ҳар бирини моҳиятини, мазмунини ва қайси мақсадда қўлланишини билиш улардан фаол фойдаланиш ва

уларни беками-кўст бажарилишини таъминлаш ишлаб чиқаришда юксак натижаларга эришиш ва жамоа ҳўжалигини иқтисодий шароитини мустаҳкамлаш учун албатта ижобий роль ўйнайди.

Шартнома бозор муносабатларини янада кенг кўламда амал қилиши учун ва тадбиркорлик соҳасида турли мажбуриятларнинг вужудга келиши учун тегишли бўлган асосий ҳужжат деб ҳисобланади. Бозор иқтисодиётига хос шартномалар билан тартибга солинувчи мулккий муносабатларни моҳиятини белгилаб берувчи энг муҳим хусусият, ушбу муносабатларни ҳақ эвазига амалга оширилишдан иборат. Ушбу белгилаб берувчи ижтимоий-иқтисодий мезон деярли барча шартномаларга бағишланган қонун ҳужжатларида ўз аксини топди.

Ҳақ эвазига амалга ошириладиган муносабатларда иқтисодий жиҳатдан мустикал, ҳуқуқий жиҳатдан тенг тарафлар қатнашиши мумкин. Шартноманинг асосий белгиси ва хусусияти ҳам ушбу тамойил асосида ўз ифодасини топади. Шундай экан шартномаларга бағишланган қоидалар императив (қатъий) эмас, балки диспозитив (танлашга йул куювчи) хусусиятга эга бўлиши инобатга олинади. Бу демак, деҳқон ҳўжаликларга, фермерларга, ширкатларга ва қишлоқ ҳўжалигидаги бошқа юридик шахсларга фаолиятнинг турини танлашда, бошқаришда, шартномаларнинг мазмунини белгилашда ва мажбуриятларини бажаришда кенг эркинлик бериш назарда тутилади. Шартнома тарафларининг хатти-ҳаракатлари қонун билан батафсил белгиланмаслиги, яъни татибга солинмаслиги ёки бошқача қилиб айтганда фақат қонунда назарда тутилган ҳаракатлар эмас балки қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни бажаришлари мумкин деган тамойилга асосланади.

Шартноманинг учинчи аҳамияти тобора ошиб бормокда. Бунга сабаб унинг тарафларига янги Фуқаролик Кодексида берилган ҳуқуқий лаёқатдан иборат. Кодекснинг 354-моддасига “Шартнома тузиш эркинлиги” деб ном берилган ва ушбу ном унинг мазмунида ўз аксини топган. Моддада, масалан қуйидаги қоидалар назарда тутилади: “Фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Шартнома тузишда мажбур қилишга йул қуйилмайди... Тарафлар қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномани ҳам тузишлари мумкин. Шартноманинг шартлари тарафларнинг хоҳиши билан белгиланади, тегишли шартнинг мазмуни қонун ҳужжатларида кўрсатиб қўйилган ҳолатлар бундан мустасно”.

Иқтисодий ва ҳўжалик муносабатлар турли шартномалар тузиш йўли билан амалга оширилади. Шартномалар эса, ўз навбатида тартибга солинадиган муносабатларнинг хусусиятлари, аҳамияти ва вазифалари ҳисобга олинган ҳолда таснифланади. Бунинг натижасида шартномалар муайян иқтисодий муносабатларнинг ҳаракатга келтирувчи юридик шакли сифатида тегишли гуруҳларга бўлинади ва маълум тизимни ташкил қилади, чунончи:

а) мол-мулкка нисбатан эғалик қилиш ҳуқуқини ўтказиш бўйича вужудга келган муносабатлар билан боғлиқ шартномалар.

б) мол-мулкка нисбатан фойдаланиш ҳуқуқини топшириш бўйича вужудга келган муносабатлар билан боғлиқ шартномалар:

в) муайян ишни бажариш бўйича вужудга келадиган муносабатлар билан боғлиқ шартномалар:

г) хизмат кўрсатиш бўйича вужудга келадиган муносабатлар билан боғлиқ шартномалар.

Шартномалар тизимини ва ушбу тизим қандай гуруҳлардан ташкил топишини билиш шартномалар ёрдамида тартибга солинадиган муносабатларга хос хусусиятлар ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлишга ва тадбиркорликнинг турли соҳаларида шартномалардан фаол ва малакали фойдаланишга ёрдам беради.

а) гуруҳдаги шартномалар таркибий қисми қуйидагилардан иборат: олиш - сотиш шартномаси; (товарни етказиб бериш) шартномаси; қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини контракция қилиш шартномаси; айрбошлаш (бартер) шартномаси; ҳадя шартномаси; тармоққа улаш орқали энергетика ва бошқа ресурслар билан таъминлаш; умрбод асраш шарти билан уй-жойни (квартирани) топшириш.

б) гуруҳдаги шартномалар таркибий қисми қуйидагилардан иборат: мулк ижараси; прокат; қарз; мулкдан тўлиқ фойдаланиш; уй жой ижараси; лизинг шартномаси.

в) гуруҳдаги шартномалар таркибий қисми қуйидагилардан иборат: пудрат; қурилишга оид пудрат; илмий-тадқиқот; тажриба – конструкторлик ишларни бажаришга оид пудрат; маиший пудрат.

г) гуруҳдаги шартномалар таркибий қисми қуйидагилардан иборат; хизмат кўрсатиш; юк ва йуловчи ташиш; экспедиция; топширик; комиссия; воситачилик; омонат; пул маблағларини сақлаш ва ҳисоб-китоб қилиш.

Контракция шартномаси республикамизнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликлари билан бу маҳсулотларни харид қилувчилар, танловчилар ўртасида тузилади. Шунга кўра Контракция шартномаси таърифи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 465-моддасида ифода этилган. Контракция шартномасига мувофиқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишлаш ёки сотиш учун бундай маҳсулотни харид қиладиган шахсга-тайёрловчига шартлашилган муддатда топшириш (топшириб туриш) мажбуриятини олади, тайёрловчи эса бу маҳсулотни қабул қилиш (қабул қилиб туриш) унинг ҳақини шартлашилган муддатда муайян баҳода тўлаш (тўлаб туриш) мажбуриятини олади.

Мана шу таърифдан маълумки, Контракция шартномаси субъектлари бўлиб бир томон маҳсулот етиштирувчи хўжалик, жамоа хўжалиги, фермер деҳқон хўжаликлари ва бошқа хўжалиklar иштирок этса, иккинчи томондан маҳсулот тайёрловчи ташкилотлар катнашади.

Хўжалиklar билан тайёрлов ва хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сотиш, моддий-техника ресурслари етказиб бериш ва хизматлар кўрсатиш (ишларни бажариш) юзасидан тузилган барча турдаги шартномалар туман қишлоқ ва сув хўжалиги бўлимларида рўйхатдан ўтказилгандан кейин бажарилиши керак.

Қурилиш пудрати шартномаси энг муҳим фуқаролик-ҳуқуқий шартномалардан бири бўлиб, у қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳам кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси қурилиш пудрати шартнома муносабатларини ҳуқуқий тартибга солувчи асосий норматив ҳуқуқий ҳужжат бўлиб ҳисобланади.

Қурилиш пудрати шартномаси корхонани, бинони (жумладан уй-жой биносини) иншоотни ёки бошқа объектни қуриш ёки қайта қуриш ҳақида, шунингдек монтаж, созлаш, ишга тушириш ва қурилатган объект билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа ишларни бажариш ҳақида тузилади. Қурилиш пудрати шартномаси тўғрисидаги қоидалар, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бино ва иншоотларни капитал таъмирлаш ишларига нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Қурилишда томонларнинг ўзаро муносабатларига ва жавобгарлиги тақсимога кўра шартноманинг қуйидаги турларидан фойдаланиш мумкин. Биринчидан, тўғридан-тўғри шартномалар, асбоб-ускуналар ва материалларни етказиб берган ёки бермаган ҳолда комплекснинг таркибий қисми бўлган алоҳида объектларда қурилиш, монтаж ёки махсус ишлар ҳажмларини бажариш юзасидан тузилади. Тўғридан-тўғри шартнома бўйича пудратчи фақат ўзининг тўғридан-тўғри мажбуриятлари ўз ишлари ва хизматлари учун жавоб беради, (умуман комплекс) қурилишини тугаллаш учун ҳамда барча ишларни мувофиқлаштириш учун жавобгарлик буюртмачи зиммасида қолади. Иккинчидан, лойиҳа-қурилиш шартномаи объектни лойиҳалаш ва қуриш бўйича мажбуриятларни бош пудратчи зиммасига юклашни назарда тутди. Объектни лойиҳалаш лойиҳалаш институтларининг кучи билан ҳам ва пудратчининг лицензияга эга бўлган лойиҳалаш бўлинмалари кучи билан ҳам ва унинг раҳбарлигида бажарилиши мумкин. Учинчидан, “тайёр ҳолда фойдаланишга топшириш” шартномаи лойиҳа-қурилиш шартномаининг ривожлантирилиши ҳисобланади. Бунда бош пудратчи буюртмачининг барча анъанавий функцияларини, шу жумладан ишга тушириш - созлаш ва ишга тушириш ишларини ўз зиммасига олади. Объект буюртмачига доимий фойдаланишга тўлиқ тайёр ҳолда топширилади.

4-§. Қишлоқ хўжалигини давлат бошқаруви.

Мамлакатимизнинг бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, эволюцион ислохотлар асосида ўтиш ва туб ислохотларни амалга оширишда давлат бош ислохотчи, ташкилотчи бўлиши тамойилининг амалда бўлиши бугунги кунда ҳар томонлама ўзини оқламоқда.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш деганда иқтисодиётнинг аграр секторида ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш юзасидан давлат бошқарув органлари фаолияти тушунилади.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий мақсади аҳолини сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлаш, мамлакатимиз иқтисодий кудратини мустаҳкамлаш ва аҳолининг ижтимоий ҳолатини яхшилашдан иборатдир.

Ушбу мақсадни амалга оширишда давлат бошқарув органлари олдида маъсулиятли вазифа ва йўналишларни белгилашни тақозо этади.

Шуни таъкидлаш керакки, бугунги кундаги қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш юзасидан олиб борилаётган фаолият йўналишининг хилма-хиллиги, мураккаблиги ва мазмун-моҳияти билан собиқ социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнини тартибга солиш юзасидан давлат бошқарувидан тубдан фарқ қилади. Собиқ Иттифоқ агросаноат мажмуини бошқаришда марказлашган давлат бошқарув органлари тизими орқали маъмурий буйруқбозлик чора-усуллари асосида тўғридан-тўғри амалга оширилар эди. Бу ҳолат эса ўз навбатида қишлоқ хўжалик корхоналарининг мустақиллигини чеклаш, тадбиркорлик фаолиятига ноқонуний ара-лашиш, қишлоқ хўжалик корхоналарининг иқтисодий манфаатдорлигини пасайиши ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўсишига салбий таъсир кўрсатиши каби оқибатларга олиб келарди.

Бугунги кунда амалга оширилаётган аграр ислохотларнинг мазмун- моҳияти давлат бошқарув органларининг иқтисодиётнинг аграр секторини тартибга солиш чора-тадбирлари билан бир қаторда асосан иқтисодий чора ва усулларни қўлланишини талаб этади.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш биринчидан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи субъектларга қулай шарт-шароитлар яратиб бериш, уларнинг иқтисодий ва хўжалик мустақиллигини таъминлаш, мулкдорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш асосида таъсир кўрсатиш, иккинчидан, маъмурий-ҳуқуқий усуллардан иқтисодий усулларнинг устуворлигини таъминлаш назарда тутилади.

Қишлоқ хўжалигини ислох қилишга қонунчилик ҳужжатларида давлат бошқарув органларнинг қуйидаги йўналишлардаги фаолияти белгиланган:

- Агросаноат мажмуининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-маданий соҳалардаги ижтимоий муносабатларини тартибга солишга қаратилган қонунчилик ҳужжатларини қабул қилиш;

- Қишлоқ хўжалигида мулкчилик шаклларини такомиллаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш, тадбиркорлик фаолиятни қўллаб-қувватлаш;

- қишлоқ хўжалик инфраструктурасини яратиш ва ривожлантириш;

- ерларни муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш, деҳқонларга ерга эгалик ҳиссини уйғотиш, деҳқонларни ўз меҳнати натижаларидан фойдаланиш ҳуқуқига тўла эга бўлишни таъминлаш, қишлоқ хўжалигида мулк пайларни жорий этишни йўлга қўйиш;

- қишлоқ хўжалик корхоналарининг ҳуқуқини ва иқтисодий мустақиллигини кенгайтириш, турли қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш шакллари қишлоқ хўжалик ширкати, фермер хўжалиги ва деҳқон хўжалигини ташкил қилиш ва ривожлантириш;

- қишлоқ хўжалиги тармоқларида ишлаб чиқариш учун зарур моддий-техника таъминотини йўлга қўйиш;

- пахтачилик, дон ва бошқа қишлоқ хўжалик экинлари селекцияси ва уруғчилиги тизимини ривожлантириш, маҳаллий тупроқ иқлим шароитига мос навларни танлашда қўмаклашиш;

- қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, айирбошлаш ва хорижий давлатларга экспорт қилишда зарур шарт-шароитлар яратиш ва бошқалар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, агросаноат мажмуини давлат томонидан тартибга солиш иқтисодиётимизнинг бошқа соҳаларидаги давлат бошқаруви жараёни билан умумий жиҳатлари мавжуд бўлиши билан бир қаторда ўзига хос хусусиятларига эга. Ушбу ўзига хос хусусиятлар қишлоқ хўжалигидаги мураккаб турли ижтимоий муносабатларнинг моҳиятидан келиб чиқади.

Қишлоқ хўжалигида давлат бошқарувининг хусусиятлари қуйидаги омиллар билан боғлиқдир:

1. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнининг табиий омилларга боғлиқлиги, яъни ер, сув, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва атмосфера ҳавосининг ҳолатига боғлиқлиги;

2. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг яъни, экинларни экиш ва маҳсулотни йиғиб териб олишда мавсумийлигининг қўлланиши;

3. Агросаноат мажмуи йирик, мураккаб тузилмаларни ўз ичига олиб, нафақат қишлоқ хўжалик тармоқлари фаолияти, балки халқ хўжалигининг машинасозлик, кимё саноати билан чамбарчас боғлиқлиги ва бошқалар.

Юкорида санаб ўтилган омиллар қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишга қаратилган фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади ҳамда давлат бошқарув органлари олдида янгидан-янги вазифа ва йўналишларни белгилайди. Чунки, қишлоқ хўжалиги табиат бағрида жойлашган, табиий ресурслардан фойдаланиш асосида ишлаб чиқариш жараёни олиб борилади. Ушбу ҳолат эса ўз навбатида ушбу соҳада бошқарувни амалга ошираётган давлат органлари ўз фаолиятини атроф табиий муҳит ҳолати билан уйғунлаштирилган ҳолда олиб боришни кўзда тутади.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги иқтисодий-иқтисодий муҳим соҳаларидан бири бўлиб, босқичма-босқич олиб борилаётган ислохотларни таъминлашда давлат органларининг ислохотчи, ташкилотчи бўлишини белгилайди.

Таъкидлаш керакки, қишлоқ хўжалиги қонунчилигини бузиш қишлоқ хўжалик ҳукуқи хусусиятидан, унинг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиқади, яъни қишлоқ хўжалик ҳукуқи ўзида турли ҳуқуқ соҳаларига тегишли бўлган муносабатларни тартибга солувчи, турли қонунчилик соҳаларига таълуқли бўлган нормаларни жамлайди.

Юридик жавобгарлик кенг маънода бу ҳуқуқий институтдир. У ўзида қонун билан юклатилган мажбуриятлар ёки шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятлар ихтиёрий бажаришдан бўйин товлаётган ёхуд ўрнатилган ҳуқуқий тартиботни бузаётган шахсларга давлат томонидан руҳсат этилган ва қўллаб қувватланган мажбурий ва салбий таъсир кўрсатиш услуб ва чора тадбирлари тўғрисидаги юридик қоидалар (нормалар) мажмуини ифодалайди¹⁵.

5-§. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги қонунлар ва уларни бузганлик учун юридик жавобгарлик.

Қишлоқ хўжалик қонунчилигини бузганлик учун юридик жавобгарлик ҳақида гапирганда авваламбор, юридик жавобгарлик тушунчасининг ўзига тўхталиб ўтишимиз жоиздир. Юридик жавобгарлик – ижтимоий жавобгарликнинг бир тури бўлиб, ҳуқуқбузарлик содир этган шахсга нисбатан, у бузган ҳуқуқ нормаси санкциясида кўзда тутилган давлат мажбурлов чорасини қўллаш ва муайян салбий оқибатларни қўллаш заруриятини ифодалаб, шахс муайян шахсий, мулкӣ, ташкилий ва бошқа неъматлардан маҳрум этилишида намоён бўлади.

Юридик жавобгарлик моҳиятини очиб беришда унинг хусусиятлари аҳамиятли бўлиб, улар қуйидагича: 1) давлат мажбурлови билан узвий боғлиқлик; 2) юридик жавобгарликнинг фактик асоси фақат ҳуқуқбузарлик бўлиши мумкин; 3) юридик жавобгарлик давлат айблови билан боғлиқ бўлиб, ҳуқуқбузар хулқига таъсир этишида намоён бўлади; 4) юридик жавобгарлик доимо ҳуқуқбузарга муайян салбий оқибатлар келтириб чиқаради.

Юридик жавобгарликнинг умумий хусусиятларини унинг ҳар бир турига хос бўлган алоҳида белгиларидан фарқлаш лозим. Масалан, юридик жавобгарликнинг энг кенг тарқалган таснифи сифатида, қайси ҳуқуқ тармоғи нормаси бузилишига қараб жиноят-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаролик-ҳуқуқий, моддий ҳамда интизомий жавобгарликлардан иборат. Ҳақиқатдан ҳам мазкур тасниф бугунги кунда юридик жавобгарликнинг энг кенг тарқалган ҳамда юридик адабиётларда энг кўп учрайдиган таснифидир.

Жавобгарликни таснифлаш борасида эса, мутлақо ягона фикр мавжуд эмас. Жавобгарликнинг анъанавий таснифидан ташқари, экологик-ҳуқуқий, ер, сув, ўрмон, қишлоқ хўжалик қонунчилиги бўйича жавобгарлик турларини ажратиш мумкин.

Қишлоқ хўжалик қонунчилигини бузганлик учун жавобгарлик юридик жавобгарлик кўринишларидан бири бўлиб, қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга: 1) барча ҳуқуқбузарликлар қишлоқ хўжалиги соҳасида содир этилади; 2) ҳуқуқбузарлик объекти – қишлоқ хўжалигининг у ёки бу унсури, аниқроғи – қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ижтимоий муносабатлар бўлади; 3) қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар одатда, бир неча объектга (ер, атроф табиий муҳит, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, инсон саломатлиги ва ҳ.к.) зарар етказади; 4) қишлоқ хўжалигига оид ҳуқуқбузарликлар содир этган шахсларга қуйидаги жавобгарлик чоралари қўлланилади: жиноий, маъмурий, интизомий, фуқаролик-ҳуқуқий, ер-ҳуқуқий жавобгарлик.

Қонунчиликда ва ҳуқуқ назариясида жавобгарликнинг жиноий, маъмурий, интизомий, мулкӣ, моддий ва бошқа турлари кенг қўлланилади.

¹⁵ Аграрное право. Учебник. Отв. редакторы: Г.Е. Быстров., М.И. Козырь. - М: Юрид. лит., 1996. - 493 с.

Қишлоқ хўжалик қонунчилигини бузганлик учун жавобгарликка тортиш учун асос бўлиб, қишлоқ хўжалик тизимида содир этилган ҳуқуқбузарлик ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигига оид ҳуқуқбузарликларни таснифлаш бир неча белгиларига кўра амалга оширилади. Булар:

- ҳуқуқбузарлик предметиға кўра;
- муҳофаза қилиш объектиға кўра;
- санкцияларига кўра;
- зарар етказиш усулиға кўра;
- ижтимоий хавфлигига кўра.

Предметиға кўра қишлоқ хўжалигига оид ҳуқуқбузарликлар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизимини муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ҳуқуқбузарликлардан иборат. Масалан, табиий ресурсларға эғалик қилиш, улардан фойдаланиш ва мулкчилик ҳуқуқини бузувчи ҳуқуқбузарликлар.

Муҳофаза қилиш объектиға кўра қишлоқ хўжалигига оид ҳуқуқбузарликлар соҳа белгиларига мувофиқ бўлинади. Булар жумласига иқтисодиёт соҳасидаги; хўжалик фаолияти соҳасидаги; атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги; ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши ҳуқуқбузарликлар қиради.

Санкцияларига кўра қишлоқ хўжалигига оид ҳуқуқбузарликлар интизомий, фуқаролик, маъмурий ва жиноий ҳуқуқбузарликлардан иборат.

Зарар етказиш усулиға кўра қишлоқ хўжалигига оид ҳуқуқбузарликлар шартнома шартларини тегишли равишда бажармаслик, табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик, табиат объектларига зарар етказиш ва бошқалар билан ифодаланади.

Қишлоқ хўжалик соҳасидаги ҳуқуқбузарлик – бу айбдорнинг қонунга ҳилоф хатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги оқибатида Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалик тизимиға етказилган зарар, уни ривожлантиришға тажовуз қилиш ҳамда қишлоқ хўжалик тизимида олиб борилаётган иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришға путур етказиш, шунингдек, қишлоқ хўжалик соҳасидаги қонун ва талабларни бузишда намоён бўлади.

Қишлоқ хўжалик соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг ўзига хос белгилари бўлиб – уни қишлоқ хўжалик қонунларига ҳилофлиги, яъни ҳуқуққа ҳилофлиги, айбнинг мавжудлиги, жамоат учун ҳамда қишлоқ хўжалик тизимини ривожлантириш учун хавфлилиги ҳисобланади ҳамда улар етказилган зарарнинг оқибати билан белгиланади.

Ҳуқуқбузарлик учун қуйидаги белгилар тааллуқлидир:

- қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик);
- айб (қонун билан белгиланган тартибни бузиш натижасига жавобгарлик ва жазоға сабаб бўлувчи ҳолат);
- ҳуқуққа ҳилофлик (қонун ва бошқа қонун ости ҳужжатлари талабларини бузиш);

11-Мавзу. ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1-§. Жиноят ҳуқуқи тушунчаси, предмети, усули, вазифалари ва принциплари.

Жиноят ҳуқуқи мамлакатимиз ҳуқуқ тизимининг бир тармоғи бўлиб, у—қонун билан қўриқланадиган муносабатларға тажовуз қилувчи қилмишларнинг ижтимоий хавfli ва жиноят эканлигини аниқловчи, уни содир этганлик учун жазо тури ва миқдорини белгиловчи, жазо чоралари тайинлаш шартлари, жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилишни белгиловчи ҳуқуқий нормалар мажмуидан иборат.

Жиноят ҳуқуқининг предмети жиноят содир этилганида (шунингдек, жиноят содир этишға тайёргарлик кўрилганида ва жиноят содир этишға суиқасд қилинганида ҳам) вужудға келадиган ижтимоий муносабатлар ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, маълум бир жиноят содир этилганлиги ҳолати, уни содир этган шахсни тавсифловчи хусусиятлари, содир этилган қилмишни жиноят кодексининг қайси моддаси билан жавобгарликка тортиш ва жазо тайинлаш масаласини ҳал қилувчи муносабатлар жиноят ҳуқуқининг предмети ташкил этади. Бундай ижтимоий муносабатларнинг субъектлари, бир томондан, жиноят содир қилган шахс бўлса, иккинчи томондан, одил судловни амалға оширувчи органлар орқали давлатдир.

Жиноят ижтимоий хавфлилиги энг юқори ҳуқуқбузарлик бўлганлиги учун ҳам уни содир этганлик учун юридик жавобгарликнинг оғир тури қўлланилади ва бу шахсларни жиноят содир қилишдан тийиб туришда муҳим ўрин тутати.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек: «қонун устиворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолини Ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш—бу ривожланган бозор иктисодиётига асосланган чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарти ҳисобланади¹⁶». Ушбу мақсадни амалга оширишда жиноят қонунчилиги ҳам муҳим ўрин тутати ва унинг вазифаларида ўз аксини топган.

Жиноят ҳуқуқининг вазифалари Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 2-моддасида белгиланган вазифалардан келиб чиқиб, шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни, табиий муҳитни, тинчликни, инсоният хавфсизлигини жиноий тажовузлардан қўриқлаш, шунингдек жиноятларнинг олдини олиш, фуқароларни республика Конституцияси ва қонунларига риоя қилиш руҳида тарбиялашдан иборатдир.

Ҳар бир ҳуқуқ тармоқларининг принциплари бўлгани каби жиноят ҳуқуқининг ҳам жиноят ҳуқуқи нормаларида мустаҳкамлаб қўйилган, унинг умумий мазмунини белгиловчи принциплари мавжуд бўлиб, ушбу принциплар Жиноят кодексининг 3-10 моддаларида ўз аксини топган. Жиноят ҳуқуқи принциплари: қонунийлик; фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги; демократизм; инсонпарварлик; одиллик; айб учун жавобгарлик; жавобгарликнинг муқаррарлиги.

қонунийлик принципи. қонунийлик деганда, содир этилган қилмишни жиноят эканлигини аниқлайдиган, у учун жавобгарлик ва жазо белгилайдиган, қандай қилмишлар жиноят ҳисобланишини белгилайдиган нормалар фақат жиноят кодекси нормалари эканлиги, бошқа бирор бир қонунлар ёки меъёрий ҳужжатлар қилмиш учун жиноий жазо тайинлай олмаслиги тушунилади. Фақат жиноят кодексига мувофиқ равишда суриштирув ва дастлабки тергов органлари шахсни жиноий жавобгарликка тортишга, суд эса шахсни жиноят содир этишда айбли деб топиш ва унга нисбатан жиноий жазо тайинлаши мумкин.

Фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги принципи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлигини кафолатлаган 18-моддаси мазмунидан келиб чиқади. Яъни, жиноят содир этган шахс, оддий фуқаро ёки мансабдор шахс эканлигидан қатъий назар жиноят содир этганида қонун олдида бир хилда жавобгар бўлади.

Демократизм принципи жиноят содир қилган шахсларни жавобгарликка тортиш ва жазо тайинлаш, уларни ахлоқан тузатишда жамоатчилик, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, жамоат ташкилотларининг иштирокини кўзда тутати.

Инсонпарварлик принципи. Жиноят кодексида кўзда тутилган жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари жиноят содир қилган шахсларга жисмоний азоб бериш ёки унинг кадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламайди ҳамда жиноят содир этган шахсга нисбатан у ахлоқан тузалиши ва янги жиноят содир этишининг олдини олиш учун зарур, етарли бўладиган жазо тайинланишини ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилишини ифодалайди. Шахсга нисбатан жазо қўллашдан кўзланган мақсадга Жиноят кодекси махсус қисми моддаларида кўзда тутилган енгилроқ чораларни қўллаш орқали эришиб бўлмагандагина оғирроқ жазо чоралари тайинланиши мумкин. Масалан, Жиноят кодексининг ўғрилиқ учун жавобгарлик белгиланган 169-моддаси биринчи қисмида жазо турлари сифатида энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима, икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, олти ойгача қамоқ ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш кўрсатилган. Бу ерда ўғрилиқ содир қилган шахсни жарима тўлаттириш билан ахлоқан тузатиш мумкин эмас деб топиш такдирдагина унга нисбатан қамоқ ёки озодликдан маҳрум қилиш каби оғирроқ жазо қўлланиши мумкин.

Одиллик принципи. Ушбу принцип жиноят содир этган шахсга нисбатан одил, адолатли ва асосли жазо чораси тайинланишини кўзда тутати. Жиноят содир этишда айби исботланган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси содир этилган жиноятнинг оғир-енгиллигига, айбнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилиги даражасига мувофиқ бўлиши керак. Ушбу принцип жиноятга яраша жазо қўллашни таъминлашга хизмат қилади.

¹⁶ Каримов И.А. Адолат қонун устиворлигида. Халқ сўзи 2001 йил 30 август.

Айб учун жавобгарлик принципи шахснинг айби қонунда белгиланган тартибда исботлангандан кейингина жавобгар бўлишини кўзда тутиб, айбдорлиги қонунда белгиланмаган тартибда исботланмаган шахсларга нисбатан жазо чоралари тайинлашни истисно қилади.

Жавобгарликнинг муқаррарлиги принципи жиноят ҳукукида муҳим тарбиявий функцияни бажаради. Жиноят содир қилган ҳар бир шахс жавобгарликка тортилиши шахсларни жиноят содир қилишдан тийиб туради. Жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш эса қонунда кўрсатилган ҳолларда ва тартибда амалга оширилади. Масалан, Жиноят кодексининг 68-моддасида белгиланган амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш.

2-§. Жиноят ва жиноятчилик тушунчаси.

Жиноят —содир этилиши жиноят кодексида жазо қўллаш таҳдиди билан таъқиқланган айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик).

Жиноят тушунчасини аниқлаш учун ижтимоий хавфли қилмиш тушунчасини аниқлаб олиш зарур. Ижтимоий хавфли қилмиш деганда, Жиноят кодекси билан қўриқланадиган объектларга зарар келтирадиган ёки шундай зарар келтириш реал хавфини келтириб чиқарадиган қилмиш тушунилади. Жиноят кодекси билан қўриқланадиган объектлар деганда, шахс, унинг ҳуқуқлари, жамият ва давлат манфаатлари, мулк, табиий муҳит, тинчлик, инсоният хавфсизлиги тушунилади. Масалан, бирор бир шахсни уриб, унга тан жароҳати етказиш инсон соғлигига қарши жиноят ҳисобланади.

Ўз навбатида ижтимоий хавфли қилмишлар ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир этилади. Ҳаракат деганда шахснинг жиноий ниятга эришиши учун қиладиган ҳаракатлари тушунилади. Масалан, ўғрилик қилиш учун, турар жойга яширинча кириш, буюмларни, пул ёки бошқа нарсаларни олиш. Шарақатсизлик деганда эса, шахс бажариши зарур ва шарт бўлган вазифаларни бажармаслиги тушунилади. Масалан, врачнинг узрли сабабларсиз бемор шахсга ёрдам кўрсатмаслиги жиноят ҳисобланиб, Жиноят кодексининг 116-моддаси билан жавобгарликка тортилишига сабаб бўлади.

Жиноят қонунда жиноятнинг тўртта белгиси ажратилган:

- 1) ижтимоий хавфлилик;
- 2) ғайриқонунийлик;
- 3) айблилик;
- 4) жазога лойиқчилик.

Ижтимоий хавфлилик деганда, содир этилган қилмиш бошқа шахсларга, жамият ва давлат манфаатларига жиддий хавф туғдириши кўзда тутилади. Ижтимоий хавфлилик юқори бўлмаса, қилмиш учун жиноий жавобгарлик эмас, балки маъмурий жавобгарлик қўлланилади. Масалан, автомобил ҳайдовчиси йўлда белгилангандан кўра тезликни оширса маъмурий жазога тортилади, бордию ҳайдовчи йўлда қоидага риоя қилмасдан ҳаракат қилса ва бунинг натижасида бошқа шахсларга жароҳат етказилса ёки уларнинг ўлимига сабаб бўлса жиноий жавобгар бўлади.

ғайриқонунийлик деганда, бирор бир қилмиш жиноят ҳисобланиши учун у Жиноят кодексида жиноят сифатида белгилаб қўйилган бўлиши тушунилади. Агар қилмиш бирор бир шахсга нисбатан зарар келтирса ҳам, аммо Жиноят кодексида жиноят сифатида кўрсатилмаган бўлса, жиноий жавобгарлик келиб чиқмайди. Масалан, собиқ Совет Иттифоқи даврида амалда бўлган жиноят кодексида буюмларни олиб сотиш чайқовчилик жинояти ҳисобланар ва жиноий жавобгарликка сабаб бўлар эди. Ҳозирда олиб сотиш жиноят кодексида жиноят сифатида кўрсатилмаган.

Айблилик деганда, қилмишни содир этилишида уни содир этган шахснинг айби бўлиши тақозо этилади. Агар шахс айбсиз ҳолда ижтимоий муносабатларга зарар етказса ҳам Жиноят кодексининг 24-моддасига мувофиқ айбсиз ҳолда зарар етказган ҳисобланади ва жавобгарликка тортилмайди.

қилмишнинг жазога сазоворлиги деганда, Жиноят кодексида ушбу қилмиш учун жазо назарда тутилган бўлиши кераклиги тушунилади. Ана шу тўртта белги биргаликда мавжуд бўлганида қилмиш жиноят деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 15-моддасида ўз хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига кўра жиноятлар тўрт тоифага бўлинган:

- ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар;

- унча оғир бўлмаган жиноятлар;
- оғир жиноятлар;
- ўта оғир жиноятлар.

Жиноятларни бундай турларга бўлишда жиноятларнинг қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир қилинганлиги ва жиноят учун тайинланадиган жазонинг муддатлари асос қилиб олинган.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган жиноятлар ҳамда эҳтиётсизликдан содир этилиб, беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган жиноятлар киради.

Унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, уч йилдан кўп аммо беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган жиноятлар ва эҳтиётсизликдан содир этилиб, беш йилдан кўп муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган жиноятлар киради.

Оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, беш йилдан ортиқ лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган жиноятлар киради.

Ўта оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган жиноятлар киради.

Жиноятчилик-кишилик жамиятида мавжуд бўладиган ўзининг қонуниятларига, сифат ва миқдор тавсифига эга бўлган, жамият ва кишилар учун салбий оқибатлар келтириб чиқарадиган ва унинг устидан давлат ва жамиятнинг махсус назорат чоралари ўрнатишни талаб қиладиган салбий ижтимоий, ҳуқуқий ҳодисадир¹⁷.

Бошқача қилиб айтганда, жиноятчилик деганда маълум бир даврда, маълум бир ҳудудда содир этилган жиноятлар йиғиндиси тушунилади. Жиноятларни умумлаштириб, жиноятчиликни салбий ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганиш, жиноятларни келтириб чиқарган сабабларни ўрганиш ва улар асосида жиноятчиликка қарши кураш чораларини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Жиноят қонуни. Жиноят ҳуқуқининг ягона манбаи Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган ва 1995 йил 1 апрелда амалга киритилган Жиноят кодекси ҳисобланади.

Жиноят кодекси Ўзбекистон Республикасининг барча жиноят қонунлари мажмуидан иборат бўлиб, унда ички умумийлиги ва ўзаро алоқадорлиги билан ажралиб турадиган, жиноят ҳуқуқининг принциплари ва умумий қоидаларини белгилаб берадиган ҳамда қайси ижтимоий хавфли қилмиш жиноят деб ҳисобланиши, ушбу жиноятларни содир этишда айбдор бўлган шахсларга қайси жазо тури ва бошқа жиноий –ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилиши мумкинлиги белгилаб қўйилган.

Жиноят кодекси икки қисмга Умумий ва махсус қисмларга бўлинади. Умумий қисмда жиноят қонунчилигининг вазифалари, унинг амалда бўлиш доираси, принциплари, жавобгарлик ва жазонинг умумий асослари ифодаланган бўлиб, у:

- «умумий қоидалар»,
- «жавобгарлик асослари»,
- «қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар»,
- «жазо ва уни тайинлаш»,
- «жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш»,
- «вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари»,
- «тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари» деб номланган етти та бўлимдан ташкил топган.

Умумий қисм 1-97-моддаларни ўз ичига қамраб олади.

Махсус қисмда эса муайян жиноятлар ва улар учун жавобгарлик кўзда тутилган. Жиноят кодексининг Махсус қисми 8 бўлимдан иборат:

- Шахсга қарши жиноятлар (1-7 боб. 97-149 моддалар)
- Тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар (8-9 боб.
- 150-163 моддалар)

¹⁷Криминология. Дарслик. М.Усмоналиев, Й.Каракетов. Т. Янги аср авлоди. 2001 йил. 36-бет

- Иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар (10-13 боб. 164-192 моддалар)
- Экология соҳасидаги жиноятлар (14 боб. 193-204 моддалар)
- Хокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар (15-16 боб. 205-241 моддалар)
- Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар (17-20 боб. 242-278 моддалар)
- Харбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар (21-24 боб. 279-302 моддалар)
- Атамаларнинг ҳуқуқий маъноси.

Махсус қисм нормалари жиноятларнинг объектига қараб бўлимларга ажратилиб жойлаштирилган. Масалан, қасддан одам ўлдириш жинояти «Шахсга қарши жиноятлар» бўлимига жойлаштирилган бўлса, ўғрилиқ жинояти «Иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар» бўлимига жойлаштирилган.

Жиноят кодекси махсус қисми моддалари тузилишига кўра диспозиция ва санкция қисмларидан иборат. Диспозиция қисмида маълум бир жиноятлар ва ушбу жиноятларнинг таърифи берилади. Масалан, Жиноят кодексининг 179-моддаси Сохта тадбиркорлик деб номланиб, унинг диспозициясида «сохта тадбиркорлик, яъни уставида кўрсатилган фаолиятни амалга ошириш мақсадини кўзламасдан ссудалар, кредитлар олиш, фойдани (даромадни) солиқлардан озод қилиш (солиқларни камайтириш) ёки бошқача мулкый манфаат кўриш мақсадида корхоналар ва бошқа тадбиркорлик ташкилотлари тузиш» деб таъриф берилган.

Санкция эса содир этилган жиноят учун жазо чораларини белгилайди. Санкцияда кўрсатилган жазолар қанчалик оғир бўлса, ушбу жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги шунчалик оғир ҳисобланади. Жиноят кодекси Махсус қисм моддалари санкциялари кўп ҳолларда бир жиноят учун бир неча турдаги жазоларни қўллашни кўзда тутаяди, бу содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги, келтирилган зарарнинг миқдори, жиноят содир қилган шахснинг хусусиятлари, жиноятни содир этиш шароитларига тўғри баҳо бериш ва адолатли жазо тайинлаш имконини яратаяди. Масалан, Жиноят кодексининг 232-моддасида кўрсатилган суд қарорини бажармаслик жинояти учун жазо чоралари сифатида-энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазо чоралари белгиланган.

Жиноий жавобгарлик ва унинг асослари. Юридик жавобгарликнинг энг оғир тури бўлган жиноий жавобгарлик жиноят қонуни нормалари билан қўрикланадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказган ёки зарар етказиш хавфи бўлган тажовузлар қилинганида вужудга келиб, жиноий жавобгарлик жиноят содир этишнинг ҳуқуқий оқибатидир. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 16-моддасида жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари белгиланган бўлиб, унга кўра жиноят учун жавобгарлик-жиноят содир этишдайдор бўлган шахсга нисбатан суд томонидан ҳукм қилиш, жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилишида ифодаланадиган жиноят содир этишнинг ҳуқуқий оқибатидир. Жиноий жавобгарликнинг асоси бўлиб содир этилган қилмишда жиноят таркибининг барча аломатлари мавжудлиги ҳисобланади.

Жиноий жавобгарлик бир қанча ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради.

-жиноятни содир этиш аввало шахсни жиноий жавобгарликка тортишни тақозо этиб, шахсни жиноят қонуни нормаларини тадбиқ этиш орқали жиноий жавобгарликни қўллаш ёки жавобгарликдан озод қилишни қўлланишига олиб келади;

-жиноий жавобгарлик жиноят қонуни нормаларини қўллаш оқибатидир;

-жиноий жавобгарлик жиноят содир этган шахсга нисбатан қўлланиладиган давлат мажбурият чорасидир;

-жиноий жавобгарлик фақат жиноят содир этган шахс билан давлат ўртасида вужудга келадиган жиноят ҳуқуқий муносабатдир.

Айбсизлик презумпцияси. Айбсизлик презумпцияси (лотинча *praesumptio*- эҳтимол)- шахснинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлайди ва асосланмаган айблов ҳамда ҳукмни истисно қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасида «Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби

аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади», дейилган.

Айбсизлик презумпцияси – воқеликка тўғри бўлган ҳуқуқий ҳолат бўлиб, унга асосан айбдор шахсни жиноят содир этишдаги айбини, қачонки суднинг айблов ҳукми чиқарилган бўлиб, айнан шу шахс айбдор деб ҳисобланса ва унинг айби жиноят иши бўйича йиғилган исбот-далиллар билан тасдиқланиб, процесс иштирокчиларида ушбу шахсни асосланган ва адолатли равишда жавобгарликка тортилганлиги ва жазоланганлиги тўғрисида ишонч ҳосил қилинганда тасдиқлаш мумкин бўлади.

Айбсизлик презумпцияси принциpidан қуйидаги талаблар келиб чиқади, яъни суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд: а) ўзининг зиммасига юклатилган ва шахсни айбини исботлаш билан боғлиқ мажбуриятни айбланувчининг айбланувчининг зиммасига юклатишга ҳақли эмаслар, бундан ташқари айбланувчи ўзининг айбсизлигини исботлашга мажбур эмас, лекин айбсизлигининг мавжудлиги тўғрисида хабар бериш ҳуқуқига эга; б) айбланувчининг айби тасдиқланмаса, демак унинг айбсизлиги тасдиқланган деб тан олинishi лозим; в) агар шубҳани бартараф этиш имкони бўлмаса айбланувчининг фойдасига талқин қилиниши керак.

Айбсизлик презумпцияси айбланувчининг айбини аниқ, шубҳасиз ва тўлиқ аниқланганлигини талаб қилади ва агар бу талаб бажарилмаган, айбланувчининг айби аниқ, шубҳасиз ва тўлиқ исбот-далиллар билан асосланмаган бўлса, бу шахсни айбдор сифатида суд ҳукми бўйича айбдор деб ҳисоблаш ушбу шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларини адолатсизлик йўли билан чеклаш демакдир. Бундай ҳукм ҳуқуқий кучга эга бўлмаслиги аниқ.

Қилмишнинг жиноийлигини истисно этадиган ҳолатлар. Жиноят қонунида ташқаридан қараганда жиноятга ўхшаш, аммо содир этилганлиги учун жавобгарликка тортиш мумкин бўлмаган қилмишлар ҳам белгиланган.

Улар қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар деб аталади:

- кам аҳамиятли қилмишлар;
- зарурий муҳофаа;
- охири зарурат;
- ижтимоий ҳавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш;
- буйруқни ёки бошқа вазифани бажариш;
- касб ёки ҳўжалик фаолияти билан боғлиқ асосли таваккалчилик.

Жазо тушунчаси, мақсадлари ва турлари. Жазо жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир.

Жазо маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятни давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, шунингдек бошқа шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади.

Жиноий жазолар тизими судлар учун аниқ қилиб белгилаб қўйилган ва нисбий оғирлигини инобатга олган ҳолда муайян тартибда қўйиб чиқилган ҳамда жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан тайинланиши мумкин бўлган жазо турларининг рўйхатидир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида жазонинг қуйидаги асосий турлари белгиланган:

- жарима;
- муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш;
- ахлоқ тузатиш ишлари;
- хизмат бўйича чеклаш;
- қамок;
- интизомий қисмга жўнатиш;
- озодликдан маҳрум қилиш;
- ўлим жазоси.

Маҳкумларга асосий жазолардан ташқари ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш тарзидаги қўшимча жазо ҳам қўлланилиши мумкин:

Хизмат бўйича чеклаш ёки интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазолар фақат ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланилади.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш фақат асосий жазо сифатидагина эмас, балки қўшимча жазо тариқасида ҳам қўлланилиши мумкин.

Суд жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатангина жазо тайинлаши мумкин.

Суд жазо тайинлашда содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик хусусияти ва даражасини, қилмишнинг мотивларни, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини, жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни инобатга олади.

Жазо Жиноят кодексининг Умумий қисмида кўрсатилган жиноятларнинг турлари ва уларни содир этган шахсларга нисбатан қўлланилиши лозим бўлган жазо чораси ҳақидаги моддаларнинг қоидалари асосида Махсус қисм тегишли моддалари санкциялари доирасида тайинланади.

Жиноий жавобгарликдан ва жиноий жазодан озод қилиш асослари. Жиноят қонунчилигининг асосий вазифаси, мақсади жиноят содир қилган шахсларни жазолаш эмас, балки жиноят содир қилган шахсларни ахлоқан тузатиш, жиноят содир этилишининг олдини олишдир. Шу сабабли ҳам жиноят қонунчилигида жиноят содир қилган шахс айбига иқроқ бўлган, келтирилган зарарни бартараф қилган ҳолларда, шунингдек биринчи марта жиноят содир қилинган ҳолларда ва қонунда белгиланган бошқа ҳолларда жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилишни кўзда тутлади.

Ўзбекистон республикаси жиноят кодексининг ўн иккинчи бобида (64-68 моддалари) жавобгарликдан озод қилишнинг қуйидаги турлари кўрсатилган:

- жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги;
- қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги;
- айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймонлиги;
- жабрланувчи билан айбдор ярашувга келишганлиги;
- жиноят содир қилган шахснинг касаллиги;
- амнистия акти асосида.

Ўзбекистон республикаси жиноят кодексининг ўн учинчи бобида (69-76 моддалари) жазодан озод қилишнинг қуйидаги турлари кўрсатилган:

- жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги;
- шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотганлиги;
- айбдорни чин кўнгилдан пушаймонлиги;
- шартли ҳукм қилиш;
- жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш;
- жазони енгилроғи билан алмаштириш;
- касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотганлиги оқибатида жазодан озод қилиш;
- амнистия акти ёки афв этиш асосида жазодан озод қилиш.

Вояга етмаганлар жавобгарлигини хусусиятлари. Мамлакатимиз жиноят қонунчилиги вояга етмаган шахсларнинг ёшга оид хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда улар тмонидан содир қилинган жиноятлар учун алоҳида жавобгарлик қоидаларини белгилаган.

Жиноят кодексининг Умумий қисми олтинчи бўлими айнан вояга етмаганлар жавобгарлиги хусусиятларига бағишланган бўлиб, ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир қилган шахсларга қуйидаги жазолар қўлланилиши мумкин:

- жарима;
- ахлоқ тузатиш ишлари;
- қамоқ;
- озодликдан маҳрум қилиш.

Ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир қилган шахсларга нисбатан қўшимча жазолар тайинланиши мумкин эмас.

Вояга етмаган шахсларга нисбатан жазо тайинлашда жиноят кодексида белгиланган жазоларнинг маълум бир қисми олинади. Масалан, жарима жазосида жариманинг миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг беш бараваридан олти юз бараваригача бўлса, вояга етмаганларда жарима жазосининг миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг икки бараваридан йигирма бараваригача миқдорда тайинланади.

Бундан ташқари суд вояга етмаганларга жазо тайинлашда унинг ривожланганлик даражаси, турмуш шароити, тарбияси, соғлиги, жиноят содир қилишда катталарнинг иштироки масласига жиддий эътибор қаратади.

Вояга етмаганлар жавобгарлигининг яна бир ўзига хос хусусияти вояга етмаган шахс биринчи марта жиноят содир қилганида уни жазо қўлламасдан тузатиш мумкин деб ҳисоблаш учун асослар мавжуд бўлганида, жавобгарликдан озод қилиш имкониятининг яратилганидир. Бунда вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссия улар билан шуғулланади.

Агар вояга етмаган шахс ривожланишида ўз ёшига нисбатан анча орқада қолган бўлса ва содир этган қилмишининг аҳамиятини тўла англай олмаган бўлса суд жазо ўрнига қуйидаги мажбурлов чораларини қўллаши мумкин:

- суд белгилайдиган шаклда жабрланувчидан узр сўраш;
- ўн олти ёшга тўлган шахс зиммасига етказилган зарарни ўз маблағи ҳисобидан ёки меҳнати билан тўлаш ёки бартараф қилиш мажбуриятини юклаш;
- вояга етмаганни махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш.

12-Мавзу. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

1-§. Халқаро ҳуқуқ тушунчаси (таърифи)

«Халқаро ҳуқуқ» тушунчасини аниқлаш ва унга таъриф бериш халқаро ҳуқуқ фанининг энг муҳим вазифаларидан биридир. Агар, давлат ва ҳуқуқ назарияси фани эса давлатлараро ёки кенгроқ маънода халқаро муносабатларга хос бўлган ҳодиса ва жараёнларнинг ҳуқуқийхусусиятларини кўриб чиқади.

Халқаро- ҳуқуқий меъёрларда миллий давлатларнинг ўзаро муносабатларидаги мураккаб жараёнлар ўз аксини топади. Уларнинг асосида шаклланаётган, халқларнинг субъектив хоҳиш-иродасига эмас, балки ижтимоий тараққиётнинг объектив омилларига мос келадиган ҳуқуқий онг халқаро ҳуқуқда ўз ифодасини топади.

Ҳозирги халқаро муносабатларга таъсир қилувчи кўплаб омиллар ичида халқаро ҳуқуқ устуворлиги тўғрисидаги қоида ХХI асрдаги цивилизация ва ҳуқуқий онг даражасига кўпроқ мос келади.

Халқаро ҳуқуқ фанида халқаро ҳуқуқтушунчасига турли хил таърифлар берилган. Шулардан бир нечтасини келтириб ўтаемиз:

Биринчи таъриф: халқаро ҳуқуқни «давлатларнинг иродасини мувофиқлаштириш асосида тузилган ва ривожланадиган давлатларнинг тинч-тотув яшаши, халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилашини таъминлаш мақсадида халқаро муносабатларни тартибга солувчи юридик теъёрлар тизими» сифатида таърифлаш мумкин.

Иккинчи таъриф: халқаро ҳуқуқ- бу «давлатлар ва ушбу ҳуқуқ тизимининг бошқа субъектлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи юридик меъёрлар тизими» дир.

Учинчи таъриф: халқаро ҳуқуқ«ижтимоий тараққиёт қонуниятларининг таъсири билан боғлиқ равишда халқаро муносабатларни тартибга солувчи ва давлатлар иродасининг нисбий уйғунлигини ифодаловчи шартномалар, одат меъёрлари ва тамойиллар тизимидир».

2-§. Халқаро ҳуқуқ объектлари

Халқаро ҳуқуқ объектига ҳар қандай эмас, балки муайян халқаро муносабатлар киради.

Халқаро муносабатлар – бу давлатлар ва давлатлар тизимини ўртасидаги сиёсий, иқтисодий, маданий, ҳуқуқий, дипломаик, ҳарбий ва бошқа турдаги алоқалар ва муносабатлар мажмуидир. Шунингдек, дунё миқёсидаги асосий сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа ташкилотлар, ҳаракатлар ўртасидаги ҳамкорликлардан иборат.

Халқаро ҳуқуқ объектига, энг аввало, суверен давлатлар ўртасидаги муносабатлар киради. Давлатлараро муносабатлар – бу, авваламбор ҳокимиятлараро муносабатлардир. Давлатлар ўртасидаги мавжуд муносабатлар тегишли халқаро битимлар билан тартибга солингандagina халқаро-ҳуқуқий шаклга эга бўлади. Давлатлар ўртасидаги муносабатларни ўрнатиш БМТ Уставида мустаҳкамлаб қўйилган умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқтамойиллари асосида амалга оширилади.

қуйидагилар халқаро-ҳуқуқий муносабатлар объекти сифатида намоён бўлади;

биринчидан, ҳудуд (территория) ва халқаро ер кенглиги;

иккинчидан, хатти-ҳаракатлар;

учинчидан, хатти-ҳаракатлардан тийилиш.

ҳудуд халқаро-ҳуқуқий муносабатлар объекти сифатида жуда кўп намоён бўлади (масалан, тинчлик шартномаларида).

Хатти-ҳаракатлар давлатлар ўртасидаги турли ҳуқуқий муносабатлар объекти бўлиши мукин (масалан, ўзаро ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги ҳужжатларда, иттифоқ шартномаларида).

Муайян **хатти-ҳаракатлардан** тийилиш ҳам халқаро- ҳуқуқий муносабатлар объекти ҳисобланади (масалан, нейтралитет тўғрисидаги, уруш одатлари ва қонунлари тўғрисидаги халқаро- ҳуқуқий ҳужжатларда).

3-§. Халқаро ҳуқуқ функциялари

Халқаро ҳуқуқнинг функцияларини кўриб чиқмай, унинг моҳиятини очиб бериш мумкин эмас.

Халқаро муносабатларни тартибга солувчи халқаро ҳуқуққуйидаги функцияларни бажаради:

1. Мувофиқлаштирувчи функция. Давлатлар халқаро ҳуқуқ меъёрлари ёрдамида халқаро ҳамкорликнинг турли соҳаларида умумий қабул қилинган ҳулқ-атвор стандартларини белгилайди.

2. Тартибга солувчи функция. Бу давлатлар томонидан қатъий қоидаларни белгилашда намоён бўлади. Буларсиз давлатларнинг жаҳон ҳамжамияти билан муносабатлари ва биргаликда мавжудлигини тасаввур қилишнинг имкони йўқ.

3. Таъминлаш функцияси. Бунда халқаро ҳуқуқ шундай меъёрларни ўзида мустаҳкамлайдики, бу давлатларнинг кўп йиллик алоқалари жараёнида белгиланган маълум ҳулқ-атвор қоидаларига риоя қилишига ундайди.

4. Муҳофаза функцияси. Бу давлатлар миллий манфаатлари ва қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилади.

4-§. Халқаро ҳуқуқ ва давлатларнинг миллий ҳуқуқий тизими

Реал воқеликда бир-бирига боғлиқ, лекин мустақил икки ҳуқуқий тизим мавжуд: **бир томондан**, ички давлат ҳуқуқи (алоҳида миллий давлатнинг ҳуқуқиймеъёрлари мажмуи) ва **иккинчи томондан**, ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос объекти ва субъектига эга бўлган халқаро ҳуқуқ. Агар, ички давлат ҳуқуқида ҳуқуқий тартибга солиш объекти бир давлат доирасидаги ижтимоий муносабатлар бўлса, халқаро-ҳуқуқий муносабатлар объектига давлатлар ва уларнинг бирлашмалари ўртасидаги ижтимоий муносабатлар киради.

Халқаро ҳуқуқ ва ички давлат ҳуқуқи бир-биридан алоҳида мавжуд бўлмайди. Халқаро ҳуқуқмеъёрларини ишлаб чиқишга миллий ҳуқуқий тизимлар кўрсатади, у давлатнинг ташқи сиёсати ва дипломатиясида ўз ифодасини топади.

Халқаро ҳуқуқўз навбатида миллий қонунчиликнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатади.

Кўпгина давлатларнинг, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг қонунларида шундай қоида мустаҳкамлаб қўйилган, унга кўра давлатларнинг ички қонуни билан халқаро шартномалар устуворликка эга бўлади. Бундай қоида халқаро ҳуқуқни давлатларнинг ички ҳуқуқи қоидалари устидан устуворлиги деб аталади. Ўзбекистон Республикасида Фуқаролик кодексининг 7-моддасида шундай дейилган: «Агар халқаро шартномалар ва битимларда фуқаролик қонунчилигидан бошқача қоида назарда тутилган бўлса халқаро шартномалар ва битимлардаги қоидалар қўлланилади»¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. – Тошкент, 1996, 7-бет.

5-§. Халқаро ҳуқуқ тизими

Халқаро ҳуқуқ тизими – бу қуйидаги ўзаро ички боғлиқ элементларнинг объектив мавжуд бўлган бир бутунлигидир.

Биринчидан, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойиллари, меъёрлари (шартномавий ва оддий-ҳуқуқий).

Иккинчидан, халқаро ташкилотларнинг қарорлари, тавсиявий резолюциялари, халқаро суд органларининг қарорлари.

Учинчидан, халқаро ҳуқуқинститулари (халқаро тан олиш институти, шартномаларга нисбатан ҳуқуқийворислик институти, халқаро жавобгарлик институти ва бошқалар).

Тизимнинг қайд этиб ўтилган барча элементлари турли бирикмаларда халқаро ҳуқуқ тармоқлари (дипломатик ҳуқуқ халқаро шартномалар ҳуқуқи, халқаро денгиз ҳуқуқи ва бошқалар) ташкил қилади, ушбу ҳар бир тармоқ ўзи мустақил тизим сифатида намоён бўлади, бундай тизимлар халқаро ҳуқуқнинг яхлит ягона тизими доирасида шу тизимнинг бир қисми ҳисобланиши мумкин.

6-§. Халқаро ҳуқуқий муносабатлар

Халқаро ҳуқуқтомонидан тартибга солинадиган халқаро муносабатлар – субъектлари ўртасидаги шундай ижтимоий муносабатларки, улар халқаро-ҳуқуқий тартибга солиш объекти ҳисобланади. бинобарин, бундай муносабатлар халқаро ҳуқуқий муносабатлар характерини касб этади.

Халқаро ҳуқуқмиллий ҳуқуқ сингари субъектлар ўртасидаги ҳар қандай муносабатларни эмас, балки фақат ҳуқуқий тартибга солиш талаб қилинадиган қисмини тартибга солади.

Халқаро ҳуқуқ нормалар билан тартибга солинадиган халқаро муносабатлар халқаро-ҳуқуқий муносабатлар характерига эга бўлади. Халқаро ҳуқуқсубъектлари у ёки бу халқаро-ҳуқуқий муносабатларга киришиш билан ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширадилар.

Ҳуқуқий нормалар ва институтлар халқаро ҳуқуқ тармоғига бирлашади. Барча бир турдаги халқаро муносабатлар мажмуи тармоқ объекти

ҳисобланади (масалан, халқаро шартнома ҳуқуқи, халқаро денгиз ҳуқуқи, халқаро атом ҳуқуқи, халқаро космик ҳуқуқ). Уларни ташкил қилишнинг ягона йўли халқаро ҳуқуқсубъектларининг келишуви ҳисобланади. Фақат халқаро ҳуқуқ субъектларигина ўзининг у ёки бу хатти-ҳаракатларига, хулқ-атвор қоидаларига юридик мажбурий характер бериши мумкин.

Халқаро ҳуқуқий нормаларни бажариш асосан ушбу ҳуқуқ тизими субъектлари томонидан ихтиёрийлик асосида амалга оширилади

7-§. Халқаро ҳуқуқ манбалари тушунчаси

«Ҳуқуқ манбалари» - давлат ва ҳуқуқ назарияси томонидан ишлаб чиқилган ва умуман ҳуқуққа тааллуқли бўлган, яъни миллий ҳуқуққа ҳам, халқаро ҳуқуққа ҳам тегишли бўлган тушунчадир. Юридик маънода ҳуқуқ манбаи хулқ-атвор қоидаларини ифодаловчи ва юриш-туриш қоидаларига ҳуқуқий норма тусини берувчи шакл ҳисобланади

Халқаро ҳуқуқ манбалари – халқаро-ҳуқуқий муносабат субъектларининг хатти-ҳаракат қоидаларини ифодаловчи ва мазкур қоидаларни халқаро ҳуқуқ нормалари тусини берувчи шаклдир.

Халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаларини белгилашда БМТ Халқаро суди Статутининг 38-моддасига мурожаат қилинади. Мазкур моддада: «Суд ўзига берилган низоларни халқаро ҳуқуқасосида ҳал қилишга мажбур ва қуйидагиларни қўллаиди:

а) даъвогар давлатлар томонидан муайян тан олинган қоидаларни белгиловчи умумий ҳамда махсус халқаро конвенцияларни;

б) ҳуқуқий норма сифатида тан олинган, умумжаҳон амалиётининг исботи сифатида халқаро одатларни;

в) маданиятли (цивилизациявий) миллатлар томонидан тан олинган ҳуқуқнинг умумий принципларини;

г) ҳуқуқий нормаларни белгилаш учун қўшимча восита сифатида 59-моддада кўрсатилган шартлар билан турли миллатларнинг оммавий ҳуқуқ бўйича энг малакали мутахассисларининг назарияларини ва суд қарорларини», деб ёзилган.

БМТ Халқаро суди Статутининг 38-моддасини талқин қилиш кўплаб тортишувларга сабаб бўлмоқда, бироқ унда кўрсатиб ўтилган барча халқаро ҳуқуқ манбалари барча давлатлар томонидан тан олинади.

8-§.Халқаро ҳуқуқда жавобгарлик тушунчаси

Жавобгарлик - халқаро ҳуқуқнинг энг қадимий институтларидан биридир. Бироқ, ушбу институтнинг ҳуқуқиймеъёрлари ҳанузгача кодификация қилинмаган, шу боис у одатда прецедентлар ва суд қарорлари негизида шаклланган оддий-ҳуқуқиймеъёрларга асосланади.

Халқаро-ҳуқуқийжавобгарлик – ҳуқуқбузарлик субъектининг халқаро ҳуқуқни бошқа субъектига етказган зарари оқибатларини бартараф қилиш бўйича юридик мажбуриятларидир.

Халқаро ҳуқуқбузарлик халқаро қилмишларга ва халқаро жиноятларга бўлинади. Халқаро жиноятларга халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойиллари ва меъёрларини бузадиган, шунинг учун бутун жаҳон ҳамжамияти тизимига салбий таъсир кўрсатадиган алоҳида хавфли қилмишлар киради.

Халқаро ҳуқуқда шаклланган умумий тамойилга кўра халқаро ғайриҳуқуқийқилмишлар халқаро-ҳуқуқий жавобгарликни келтириб чиқаради.

Жавобгарлик масалаларини тартибга солувчи меъёрлар асосан халқаро шартномаларда ўз аксини топган, шунингдек, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг резолюцияларида тасдиқланган.

Халқаро ҳуқуқда халқаро жавобгарлик деганда ҳуқуқмеъёрларидан келиб чиқадиган субъектив мажбуриятларини бузган, яъни халқаро ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракат содир этган субъект учун ноқулай салбий юридик оқибатлар тушунилади.

Халқаро-ҳуқуқийжавобгарлик – халқаро-ҳуқуқий меъёрларда белгиланган санкцияларни қўллаш натижасида келиб чиқадиган юридик оқибатлардир.

Санкция меъёрларнинг зарурий элементи эканлиги тўғридан-тўғри маънода, ҳуқуқнинг ҳар бир алоҳида меъёрида муайян санкция кўрсатилиши сифатида тушунилмаслиги лозим. Бу миллий ҳуқуқучун ҳам, халқаро ҳуқуқучун ҳам бирдек тегишлидир.

Халқаро ҳуқуқда энг аввало давлатларнинг халқаро жавобгарлиги хусусида сўз боради. 1969 йилдан БМТнинг Халқаро ҳуқуқКомиссияси тегишли меъёрларни кодификация қилиш билан шуғулланиб келмоқда.

Давлатнинг ҳар қандай халқаро ҳуқуққа хилоф қилмиши ушбу давлатнинг халқаро жавобгарлигини келтириб чиқаради.

Давлат тоонидан халқаро мажбуриятларнинг бузилиши, давлатнинг қилмиши ушбу мажбурият бўйича давлатдан талаб қилинадиган ҳаракатга номувофиқ бўлган тақдирда намоён бўлади.

Фақат халқаро ҳуқуқсубъектларигина халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик субъекти бўлиши мумкин. Жисмоний ва мустақил юридик шахслар оддий ҳуқуқбузарлик учун бундай жавобгарликка тортилмайдилар, чунки бунда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик вужудга келади.

Амалиётда халаро ҳуқуқ субъектларининг хатти-ҳаракатлари давлат номидан иш кўришга ҳақли бўлган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатларида ифодаланади. Уларнинг хатти-ҳаракатлари учун давлат ўзининг бутун миллий бойлиги билан жавоб беради.

9-§.Халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик турлари ва шакллари

Халқаро ҳуқуққа хилоф қилмиш икки тоифага, яъни: **халқаро ҳуқуқбузарлик ва давлатларнинг халқаро жиноятларига** бўлинади. Сўнгги тоифа, агар давлатлар ҳамжамияти томонидан муайян халқаро ҳуқуққа хилоф қилмишларни халқаро жавобгарликка: моддий ва сиёсий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Халқаро-ҳуқуқийжавобгарликнинг иккита: сиёсий ва моддий тури мавжуд.

Сиёсий халқаро-ҳуқуқийжавобгарлик сатификация шаклида ифодаланади. Бу зарар кўрган тарафни содир этилган ҳуқуқбузарлик қайтарилмаслиги тўғрисида ишонтириш ва узр сўраш, ҳуқуқбузарликни содир этишдаги аниқ айбдорларни жазолашдир.

Репрессалия деб юритиладигн, ҳуқуқбузарликка жавобан зарар кўрган субъект томонидан амалга ошириладиган зўрлик хатти-ҳаракатлари (масалан, ноқонуний равишда балиқ овлагани учун балиқ овлаш кемасини қўлга олиш, мулкни хатлаш ёки мусодара қилиш кабилар) сингари сиёсий жавобгарлик шаклини ҳам эслаб ўтиш лозим.

Репрессалиядан реторсияни фарқлаш керак. **Реторсия** – ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайдиган, лекин дўстона муносабатларга зид бўлган хатти-ҳаракатлар билан боғлиқ бўлган (масалан, нодўстона тарздаги баёнотга жавобан элчиларни чақириб олиш) жавоб чораларидир.

Реституция ва репарация давлатларнинг моддий жавобгарлик шакли ҳисобланади. **Реституция** – ҳуқуқбузар давлат томонидан ноқонуний равишда эгаллаб олинган моддий бойликларни зарар кўрган давлатга қайтариш ёки улар йўқ бўлиб кетган тақдирда, зарарни бошқа тенг қийматли моддий бойликлар билан қоплашдир. **Репарация** – талофат кўрган давлатга етказилган моддий зарарни (шу жумладан, олинмай қолинган фойдани ҳам) пул ёки натура шаклида қоплашдир.

Моддий халқаро-ҳуқуқийжавобгарлик реституция (ҳуқуқбузарликка қадар бўлган моддий ҳолатни тиклаш) ва репарация (зарар кўрган тарафга етказилган зарарни пул ёки бошқа тарзда қоплаш) шаклларида амалга оширилиши мумкин бўлган, етказилган моддий зарарни қоплаш мажбуриятида ифодаланади.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

Асосий адабиётлар

1. Ж.Т.Ёқубов Э.Р.Хайитбоев «Хуқуқшунослик» (Лотин ёзувидаги дарслик) Т. Янги аср авлоди 2006.
2. М.Рустамбоев, Д.Ахмедов, С.Хидиров, И.Беков «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганиш» (Лотин ёзувидаги дарслик) Т. Янги аср авлоди 2005.
3. Исломов З. Хусанов О, Мирхамидов М., «Хуқуқшунослик» ўқув қўлланма, Т. ОЎМТВ, 2001.
4. Х.Одилқориев «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи» Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Т «Адолат» 2005 й.
5. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ Т «Ўзбекистон» 2008 й
6. Саидов А., Тожионов У. «Давлат ва ҳуқуқ асослари» Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Т «Адолат» 1999 йил
7. И.А.Каримов. Танланган асарлар тўплами 1-16 жилдлар. 1996-2009 йиллар
8. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ Т. Ўзбекистон. 2008 йил.

1.Қўшимча адабиётлар

1. М.Усмоналиев Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. Дарслик, Т., “Янги аср авлоди”, 2005 йил
2. Холмўминов Ж. Т. Экология ва қонун Т., “Адолат”, 2000 йил
3. Уразаев Ш.З. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси Т., 1994 йил
4. Алимов Х. Маъмурий ҳуқуқ Т. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академия Т., «Адолат» 1995 йил
5. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи, дарслик I қисм, Т., «Адолат» 1996 йил
6. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқи Дарслик, II қисм, Т., 2004 йил
7. Турсунов И. Меҳнат ҳуқуқи, Ўқув қўлланма, Т., Молия 2002 йил
8. Отахўжаев Ф. Никоҳ ва уни ҳуқуқий тартибга солиниши. Т. «Ўзбекистон», 2000 йил
9. Хайитбоев Э.Р. Экология ҳуқуқи, ўқув қўлланма, Т., ЎЗМУ 2001 йил
10. З.Исломов «Давлат ва ҳуқуқ; умумназарий масалалар» Т. «Адолат» 2000 йил
11. Х.Б.Бобоев, Х.Т.Одилқориев «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи 2000 йил
12. А.Саидов, Тожионов, «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» Т. «Адолат» 2001 йил
13. Қишлоқ хўжалик ҳуқуқи Дарслик. ТДЮИ. 2001 йил
14. Молия ҳуқуқи. Дарслик . ТДЮИ. 2005 йил
15. Б.Ибратов “Тадбиркорлик ҳуқуқи” Т. Молия 2001 йил

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т ; 2010 йил.
2. «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғриси» да 1991 йил 31 август қонуни.
3. «Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 29 август қонуни.
4. «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрь қонуни.
5. «Судлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабр қонуни. Т. Адолат 2001.
6. «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайлов тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 29 август қонуни.
7. «Ўзбекистон Республикасининг Президенти сайлови тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 18 ноябр қонуни.
8. «Референдум яқунлари ва давлат ҳокимияти ташкил этишининг асосий принциплари тўғриси» да Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонуни 04.04.2002 й «Халқ сўзи».

9.«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрь қабул қилинган Конституциявий қонун. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2002 йил 12 сон 215-модда.

10. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенат тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрдаги қабул қилинган Конституциявий қонун. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2002 йил 12 сон 213-модда

11. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2003 йил 9-10 сонлари.

12. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Регламенти тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2003 йил 9-10 сонлари.

13. «Халқ депутатлари маҳаллий Кенгаши депутатини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини ва Сенати аъзосини чақириб олиш тўғрисида» ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2004 йил 29 август.

14. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида» ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2001 йил 29 август.

15. «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгаши депутатининг мақоми тўғрисида» ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2004 йил 29 август.

16. Ўзбекистон Республикасининг «Оила кодекси» Т., «Адолат» 2004 .

17. Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий жавобгарлик кодекси» Т., “Адолат”, 2004.

18. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролик кодекси» Т., “Адолат”, 2008.

19. Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнат кодекси» Т., «Адолат», 2003

20. Ўзбекистон Республикасининг «Жиноят кодекси» Т., «Адолат» 2008

21. «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2005 йил 1-2 сонлари (янги таҳрири)

22. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис сайлови тўғрисида» ги қонуни(янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2003 йил 9-10 сонлари

23. «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси тўғрисида» ги қонуни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2003 йил 9-10 сонлари.

Интернет сайтлари

1.WWW.ZIYO.NET

2.“NORMA” Ахборот – ҳуқуқий тизими.

3.“ПРАВО” юридик – ахборот тизими.